

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александра А. Фостиков

**ЗАНАТСТВО У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandra A. Fostikov

**CRAFT PRODUCTION IN
MEDIEVAL SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор:

проф. др Синиша Мишић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. проф. др Татјана Суботин-Голубовић, ванредни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

2. проф. др Снежана Божанић, ванредни професор

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

3. доц. др Владимир Алексић, доцент

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

ЗАНАТСТВО У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Резиме:

Како је према општој економској дефиницији занатство привредна грана, у уској је вези са главним чиниоцима привредног развоја или факторима производње: радној снази, доступности ресурса и средствима за рад (материјална средства производње). Неоспорно важан чинилац је и технолошки напредак, који директно диктира примену технологије и техника неопходних за даљи развој дате привредне гране. Ради проучавања средњовековног занатства у Србији, наведеним чиниоцима додати су и они важни за тему, попут специфичности саме територије, становништва, дате епохе или друштвеног уређења како би бројни микропроцеси и елементи истих могли да буду сагледани и засебно. Посебна пажња стога је посвећена дефинисању и одређивању занатства као делатности, поделама и диференцијацији истог, проучавању материјала, радионица, алата и технолошког нивоа, односно питањима од чега, са чим, где и како се одвијао рад занатлије, а затим и улози и статусу самог занатлије, његовом месту и месту његовог производа, у ширем економском, социјалном, друштвеном и културном контексту. Истраживањем су обухваћени и страни елементи и утицаји, који су оставили свој печат на развој занатства.

Неопходност занатских производа намењених свакодневном животу, улога занатства у стварању трговачког артикла и улога занатлије у оквиру слоја мајсторија или пак у формирању грађанског сталежа само су нека од важнијих тема, које сведоче о потреби сагледавања и разумевања структура и процеса у оквиру занатства. О важности занатства у средњем веку уопште, па и о месту истог у оквиру привреде оновремене Србије, довољно говори податак да то време у области производње и рада припада тзв. занатској епохи познатој и као епоха алата, односно преиндустријском или аграрном добу, дугом хронолошком периоду, који траје све до 18. века, тачније до индустријске револуције, када се са ручног прелази на рад машина. Осим земљорадње и сточарства којим се бавио највећи део становништва и које се стога могу означити као најзначајније привредне делатности и занатство је заправо заједно са рударством и трговином

заузимало видно место на тлу средњовековне Србије. Мада се сматра да је у аграрном добу, свега око 5% популације у потпуности ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно ван производње хране, треба имати у виду и да тај проценат заправо не обухвата и све оне који се баве занатима, као и да варира у зависности од економске структуре којој припада, пошто се занатство паралелно развија и у оквиру руралних и у оквиру урбаних предела –у селу, које чини основу привреде самог властелинства, и у рударским и градским центрима, и у трговима и у њиховој околини, и у оквиру двора или манастира. Представници заната били су неопходни, а њихови артикли, без обзира на чињеницу да ли су производиле за себе или свог феудалног господара, завршавали су на различитим трговима и сајмовима.

У складу са развојем феудализма произвођач (*homo faber*), главни чинилац занатске епохе, у најранијем периоду припада господару, односно властелинству. У склопу поредка бива оптерећен и бројним дажбинама, те макар делимично остаје везан и за сектор прехране. Мада подела и специјализација рада, доводе до издвајања мајсторија, као препознатљивог слоја, или пак појединих мајстора свог заната, тек урбанизација и даља диференцијација занатства, додатно условљена технолошким развојем, успоном рударства и порастом становништва, утичу на даље одвајање занатства од земљорадње и успостављање истог као посебне делатности у којој произвођач, градски занатлија, привређује за живот својим радом у оквиру дате професије. Успон градова, који као социјално економске творевине привлаче све већи број посетилаца, утиче и на раст свакодневних потреба, које заједно са технолошким променама, воде даљем развоју и гранању заната, вертикално или хоризонтално, па долази и до развоја инфраструктуре појединих заната.

Мобилност занатлија, појава слободног занатлије и промена друштвене структуре у градовима, где се уместо зависног становништва, јављају грађанство и прости пук, условљава и нове поделе, па се и саме занатлије сврставају о одређене слојеве у зависности од знања, вештине и материјалног стања. Домаћи трговци који све више послују са Дубровчанима постају основа развоја српског грађанског слоја, а заједно са њима овај слој формирају и занатлије, које постају све важнији елемент у развоју градова. Такође, попут крупних трговаца и поједине занатлије

истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине, било кућа у свом завичајном граду, кућа у неком другом граду, или као земљопоседници, добијајући у посед поједина села, и тако се издижући у ред ситније властеле. Истовремено део занатлија формира и нижи градски имућни слој заједно са ситним трговцима. Представници појединих заната постају и трговци, а приликом урбанизације, долази и до оријентације села ка граду, па грађанин и сељак формирају однос узајамних муштерија, у ком занатлија и трговац налазе бројне пословне могућности, а тече и процес укључивања сеоских занатлија у градску средину. Међу породицама занатског занимања осим удруживања, успостављају се и везе путем брачне ложнице.

Бројни историјски подаци указују да је развој занатства, утицао и повратно на своје чиниоце, те да је поменути неопходно указати посебну пажњу. Током једног сегмента дугог технолошког тока, занатво се развило на тлу средњовековне Србије до завидног нивоа, а њени представници, па и производи били су цењени. Посебност домаће обраде и изгледа занатских артикла довела је до стварања термина за израду и производњу *на српски начин*, а по стилу и начину израде истичу се и разликују поједини градски центри. Да су Срби вешти као мајстори из Венеције, похвала је византијских савременика која можда најбоље говори о успону и домету средњовековног занатства почетком 15. века.

Ради истраживања теме, иста је хронолошки и територијално одређена, временом и облашћу српске средњовековне цивилизације, као друштвено географског система. Појам српске државе односно државности у датом времену - средњем веку утицао је да географски простор буде дефинисан оквирно границама државе краља Милутина (1282-1321), које су ка северу проширене границом из времена деспотовине (1402-1459). На југу су у обзир узети градови и насеља са граничне линије краља Милутина, док су изостављене територије из времена цара Душана, на којима занатство, посебно градско, као и сам град припадају привреди и урбанизацији Византије у оквиру чије историје се и проучавају. Како је реч о истраживању занатства на тлу средњовековне Србије, релација на линији становништво - територија- језик - хронолошки оквири, утицала је да се за доњу временску границу узме досељавање Словена, односно ниво развоја занатства словенских племена на датом простору, док је за горњу узето време након пада

српске државе под турску власт. Мада је пад означио и крај самосталне средњовековне Србије, па и занатства, као привредне гране исте, одређене процесе и промене, у појединим случајевима било је неопходно испратити и у оквиру нових прилика.

Кључне речи: занатство, занатлија, Србија, средњи век, привреда, друштвено социјалне структуре, историјска географија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са старословенским језиком и историјском географијом

УДК: 334.712(497.11)“06/14“.

CRAFT PRODUCTION IN MEDIEVAL SERBIA

Summary:

According to the general economic definition, craft production is branch of industry, and as such, is closely related with the main factors of economic development, also known as the main factors of production: human or labor force, the means of labor and the object of labor. Indisputable important factor is technological progress, which directly dictates the use of technology and techniques, essential for further development of this industry. In order to study medieval craft production in Serbia, additional factors relevant to the topic were added to those above mentioned, like as the specificity of territory, population, given epoch or social system, in order to a number of elements and the micro processes could be analyzed separately. Therefore special attention was paid to defining and determining the craft production as specific activity, its divisions and differentiation, to the study of materials, workshops, tools and technological level, that is matters of with what, where and how the work of craftsmen took place, to the role and status of the craftsmen, to his place and his products place in a wider economic, social and cultural context. The analysis also covers the topic of the foreign elements and influences which have left their mark on the development of handcrafts.

The necessity of craft products for everyday life, the role of craftsman in the creation of commercial object and the role of artisans within the layer of so called *maistoriae*, or in the formation of class of citizens are just some of the more important topics, which indicate the need for observing and understanding the structures and processes of the craft production. About the importance of craft production in the Middle Ages in general, and likewise in the economy of Serbia at that time, enough is to tell, that in the area of production and work, this period belongs to the age of the crafts, also known as the age of tools, pre-industrial or agrarian age, which is the long-term chronological period, which lasts until the 18th century, more precisely to the Industrial Revolution, when transition from hand production techniques to the industrial production occurred.

In addition to agriculture and animal husbandry, which were main occupations for the majority of the population and which could be therefore characterized as the most important economic activities, the craft production along with mining and trade

occupied a prominent place on the territory of medieval Serbia. Although it is considered that in the agrarian age, only about 5% of the population were fully engaged outside agrarian and animal husbandry sector, i.e. outside of food production, should be borne in mind that this percentage does not include all those who deal with crafts, as well as that it varies depending the economic structure to which it belongs, since the craft production simultaneously developing within the rural and in urban landscapes, in the village, which forms the basis of the economy of the manor (seigniory), in the mining and city centers, in the markets (*trgovi*) and in their vicinity, and within the palace or monastery. Representatives of the crafts were necessary, and their products, regardless of the fact whether they are produced for themselves or their feudal lord, ended up on different markets, and fairs.

In accordance with the development of feudalism, manufacturer (*homo faber*), the main factor of handcraft epochs, at the earliest period belongs to lord or to his land. As part of that system, he was burdened by many duties, and at least in part remains tied to the food sector. Although the division and specialization of labor leads to the separation of the *maistoriae*, as a recognizable class, or individual master of his craft, only just urbanization and further differentiation craft, further conditioned by technological development, by the rise of mining and by an increase in the population resulted with the further separation of crafts from agriculture and the establishment of the same, as a special activity in which the manufacturer, urban artisan, earns for life through their work within a given profession. The rise of cities, which as social and economic formations attracted more visitors, affects also the growth of daily needs, which, together with technological changes, lead to further development and branching of the crafts, vertically or horizontally, as well to the further development of infrastructure of individual crafts.

Mobility of artisans, the emergence of free artisans and changes in the social structure of the cities, where instead of the dependent population, citizens and other sort of the free people are formed, resulted in the new sort of divisions, also between the craftsmen themselves, which are classified in specific categories depending on the knowledge, skills and financial situation. Local traders who were doing business with the people of Dubrovnik emerged as Serbian bourgeois class. This social layer was formed by them and craftsmen, which are becoming an increasingly important element

in the development of cities. Also, like major traders, some of the individual craftsmen were notable for their wealth and their immovable property, houses in their home town, houses in other cities or as landowners. Also, some of them gained land property, which sometimes consisted of more than one village, in which case they were lifted to the status of minor landlords. At the same time, part of artisans, together with small traders, formed the lower, but relatively wealthy stratum of the city while some of craftsmen have become also the traders. In addition, urbanization leads to the orientation of the village to the city, and to the forming of mutual client relationship between the citizen and the peasant, in which artisans and traders could find numerous business opportunities. Also the involvement of rural artisans in urban centers was in process. Families of artisan professions form associations and connections established via marriage.

Numerous historical data indicate that the development of craft production alone had reverse impact on the above mentioned factors, and that it is necessary to emphasize special attention to that fact. During one segment of a long technological flow, craft manufacturing was developed on the soil of medieval Serbia to an exceptional level, and its representatives, and the products were appreciated. The specificity of local processing and looks of craft goods led to the creation of the term for the development and production *the Serbian way*, and the style and workmanship varied depending on city center. That the Serbs are as skilled as craftsmen from Venice laudation is made by the Byzantine contemporaries that illustrate the best rise and range of the medieval craft production in the early 15th century.

In order to research craft production, the same is chronologically and territorially defined in the time period and an area of Serbian medieval civilization as a social and geographical system. The concept of the Serbian state and statehood in a given time - at the Middle Ages, was defining factor that limits the geographical area with boundaries of state of King Milutin (1282-1321). On the north the territory extends to include territories from the time of *despotovina* (1402-1459). In the south, the towns and villages on the border of the King Milutins state were taken into account, but area further south which has been in possession of Emperor Dušan is left out, where craft industry, especially at the city and city itself, belongs to the system of economy and the urbanization of the Byzantine Empire. Since this is a research of craft production in the

region of medieval Serbia, in relation on the line population - territory - language - chronological framework, contributed to the limiting time from migration of Slavs, or from the level of development of crafts by Slavic tribes in a given area, to period after the fall of the Serbian state under Turkish rule.

Although the fall of medieval Serbian state, marked the end of its independence, in some cases certain processes and changes in the craft sector, it was necessary to follow in the new context of space and time.

Keywords: craft production, craftsman, artisans, Serbia, Middle Ages, economy, society and social structures, historical geography

Scientific Field: History

Specific Scientific Field: Medieval History of Serbs, Serbian Church – Slavonic language and historical geography

UDC: 334.712(497.11)“06/14“.

САДРЖАЈ

Увод или о предмету, досадашњим истраживањима, изворима	1
<i>Предмет истраживања</i>	1
<i>Досадашња истраживања</i>	5
<i>Извори</i>	8
I Занимање, занат, уметност: терминологија и класификација	16
1. <i>Умни и ручни рад</i>	18
2. <i>Занат као занимање: прави занатски род</i>	22
3. <i>Занат или уметност: уметнички занати</i>	24
4. <i>Могућности и проблеми поделе и класификације заната и занатлија</i>	25
II Занатство средњовековне Србије: развој, диференцијација, стратификација	29
1. <i>Обрада метала</i>	31
1.1. <i>Ковач - Homo faber</i>	31
1.1.1. <i>Развој, успон и диференцијација ковачког заната</i>	33
1.1.2. <i>Улога и статус ковача</i>	40
1.1.3. <i>Ковачница – радно место ковача и његово оруђе</i>	44
1.1.4. <i>Трагови ковачког заната у топономастици</i>	46
1.2. <i>Обрада злата</i>	51
1.2.1. <i>Диференцијација златарског заната</i>	52
1.2.2. <i>Улога и статус златара</i>	61
1.2.3. <i>Место златарске радње и оруђе златара</i>	67
1.3. <i>Обрада обојених метала</i>	70
1.4. <i>Израда оружја</i>	71
1.4.1. <i>Развој, успон и диференцијација оружарских заната</i>	72
1.4.2. <i>Улога и статус оружара</i>	80
2. <i>Обрада минерала и стена</i>	82
2.1. <i>Обрада и примена камена</i>	82
2.1.1. <i>Развој, успон и диференцијација обрађивача и градитеља каменом</i>	86
2.1.2. <i>Градитељска струка – развој и одлике</i>	97
2.1.3 <i>Улога и статус каменара, зидара и градитеља</i>	107

2.1.4. Место радње и оруђе	114
2.1.5. Трагови занатства обраде камена у топономастици	116
2.2. Обрада и примена глине (керамика).....	117
2.2.1. Развој, успон и диференцијација обрађивача глине.....	121
2.2.2. Улога и статус глинара	128
2.2.3. Место радње и оруђе	131
2.2.4. Трагови занатства обраде глине у топономастици	134
2.3. Стакларство	135
3. <i>Биљни покривач у улози материјала</i>	141
3.1. Развој, успон и диференцијација.....	145
3.2. Улога и статус обрађивача биљне сировине.....	160
3.3. Место радње и оруђе	163
3.4. Трагови заната у вези обраде биљака у топономастици.....	165
4. <i>Обрада приноса и остатака животиња</i>	166
4.1. Развој, успон и диференцијација.....	167
4.2. Улога и статус обрађивача животињских сировина	178
4.3. Место радње и оруђе	180
4.4. Трагови у топономастици	181
5. <i>Одевна струка и неки неопредељени секундарни занати</i>	182
5.1. Развој, успон и диференцијација.....	183
5.2. Улога и статус	191
5.3. Место радње и оруђе	192
5.4. Трагови заната у топономастици	193
III Место, положај и организација занатлија	194
1. <i>Места занатске радње - типологија занатских насеља</i>	195
2. <i>Занатство велепоседа - закон мајсторија</i>	200
3. <i>Двор и манастир као центри занатства</i>	205
4. <i>Занатство и урбанизација – организација и удруживање</i>	209
4.1. Организација и удруживање - мајстори и протомајстори	217
5. <i>Кућна производња и обрада: између могућности и потреба</i>	230
IV Улога и друштвено социјални статус занатлија	235
1. <i>У миру и у рату – цивилна и војна служба занатлија</i>	235

2. Мобилност занатлија	237
3. Место и улога жене у занатској производњи	243
4. Учење, плаћање и награђивање	246
V Значај и домет занатске привреде	249
1. Техника, технологија и степен поделе рада	249
2. Занатски производ, трговачки артикл	254
3. Замирање и промене	255
Закључна разматрања	259
Спискови скраћеница	266
Библиографија	270

Увод или о предмету, досадашњим истраживањима, изворима

Предмет истраживања

Предмет приложене тезе јесте проучавање занатства, у хронолошким оквирима и територијалним границама средњовековне Србије. Стога је важно да наведене три одреднице теме одмах на почетку буду и размотрене.

Према општој економској дефиницији занатство је привредна грана, или из угла теорије историје *дуготрајна појава*, и у уској је вези са главним чиниоцима *привредног развоја* или *факторима производње*: радној снази, доступности ресурса и средствима за рад (*материјална средства производње*). Неоспорно важан чинилац је и технолошки напредак, који директно диктира примену технологије и техника неопходних за даљи развој дате привредне гране. Ради проучавања средњовековног занатства у Србији, наведеним чиниоцима неопходно је додати и оне важне за тему, попут специфичности саме територије, становништва, дате епохе или друштвеног уређења како би бројни микропроцеси и елементи истих могли да буду сагледани и засебно.¹ Посебна пажња стога је посвећена дефинисању и одређивању занатства као делатности, поделама и диференцијацији истог, проучавању материјала, радионица, алата и технолошког нивоа, односно питањима од чега, са чим, где и како се одвијао рад занатлије, а затим и улози и статусу самог занатлије, његовом месту и месту његовог производа, у ширем економском, социјалном, друштвеном и културном контексту. Истраживањем су обухваћени и страни елементи и утицаји, који су оставили свој печат на развој занатства. Неопходност занатских производа намењених свакодневном животу, улога занатства у стварању трговачког артикла и улога занатлије у оквиру слоја мајсторија или пак у формирању грађанског

---

¹ Бројност чиниоца било економских или не-економских расте са развојем теорије историје и других наука. J. J. Spengler, *Economic Factors*, 42-56; B. F. Hoselitz, *Noneconomic Factors*, 28-41; Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992, 189-202; S. Ђуровић *Историја и економске науке*, 402-405; S. M. Afghah, *Economic and non-economic factors*, 44-64; I. Wallerstein, *Braudel on the Longue Durée*, 155-170; P. A. Samuelson, W. D. Nordhaus, *Economics*, passim; D. Armitage, J. Guldi, *The Return of the Longue Durée*, без нумерације.

сталежа само су нека од важнијих тема, које сведоче о потреби сагледавања и разумевања структура и процеса у оквиру занатства.

О важности занатства у средњем веку уопште, па и о месту истог у оквиру привреде оновремене Србије, довољно говори податак да то време у области производње и рада припада тзв. *занатској епохи* познатој и као *епоха алата*, односно прединдустријском или аграрном добу, дугом хронолошком периоду, који траје све до 18. века, тачније до индустријске револуције, када се са ручног прелази на рад машина.² Осим земљорадње и сточарства којим се бавио највећи део становништва и које се стога могу означити као најзначајније привредне делатности и занатство је заправо заједно са рударством и трговином заузимало видно место на тлу средњовековне Србије.³ Мада се сматра да је у аграрном добу, свега око 5% популације у потпуности ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно ван производње хране,⁴ треба имати у виду и да тај проценат заправо не обухвата и све оне који се баве занатима, као и да варира у зависности од економске структуре којој припада, пошто се занатство паралелно развија и у оквиру села, које чини основу привреде самог властелинства, и у рударским и градским центрима, и у трговима и у њиховој околини, и у оквиру двора или манастира. Представници заната били су неопходни, а њихови артикли, без обзира на чињеницу да ли су производиле за себе или свог феудалног господара, завршавали су на различитим трговима и сајмовима.

У складу са развојем феудализма произвођач (*homo faber*), главни чинилац занатске епохе, у најранијем периоду припада господару, односно властелинству. У склопу поредка бива оптерећен и бројним дажбинама, те макар делимично остаје везан и за сектор прехране. Мада подела и специјализација рада, доводе до издвајања *мајсторија*, као препознатљивог слоја, или пак појединих *мајстора свог заната*, тек урбанизација и даља диференцијација занатства, додатно условљена технолошким развојем, успоном рударства и порастом становништва, утичу на успостављање истог као посебне делатности у којој занатлија као

---

² Као прелазни моменат узима се проналазак парне машине. I. M. Wallerstein, *Unthinking Social Science*, 41-51; M. Antić, *Sociologija rada*, 1-22; S. Edgell, *The Sociology of Work*, 1-20.

³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 7 и даље; А. Веселиновић, *Трговина*; ССР.

⁴ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 58-59, 62-64, са ст. литературом.

произвођач, привређује за живот својим радом у оквиру дате професије. Успон градова, који као социјално економске творевине привлаче све већи број посетилаца, утиче и на раст свакодневних потреба, које заједно са технолошким променама, воде даљем развоју и гранању заната, вертикално или хоризонтално, па долази и до развитка инфраструктуре појединих заната.⁵

Мобилност занатлија, појава слободног занатлије и промена друштвене структуре у градовима, где се уместо зависног становништва, јављају и грађанство и прости пук, условљава и нове поделе, па се и саме занатлије сврставају о одређене слојеве у зависности од знања, вештине, материјалног стања, па и од врсте заната. Домаћи трговци који све више послују са Дубровчанима постају основа развоја српског грађанског слоја, а заједно са њима овај слој формирају и занатлије, које постају све важнији елемент у развоју градова. Такође, попут крупних трговаца и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине, било кућа у свом завичајном граду, кућа у неком другом граду, или као земљопоседници, добијајући у посед поједина села, и тако се издижући у ред ситније властеле. Истовремено део занатлија формира и нижи градски имућни слој заједно са ситним трговцима. Представници појединих заната постају и трговци, а приликом урбанизације, долази и до оријентације села ка граду, па грађанин и сељак формирају однос узајамних муштерија, у ком занатлија и трговац налазе бројне пословне могућности, а тече и процес укључивања сеоских занатлија у градску средину. Међу породицама занатског занимања осим удруживања, успостављају се и везе путем брачне ложнице.⁶

Бројни историјски подаци указују да је развој занатства, утицао и повратно на своје чиниоце, те да је поменути неопходно указати посебну пажњу. Током једног сегмента дугог технолошког тока, занатство се развило на тлу средњовековне Србије до завидног нивоа, а њени представници, па и производи били су цењени.

---

⁵ J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 109; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 28. Градско занатство представља један од важних чиниоца за схватање карактера средњовековног града, па стога представља и важан елемент у изучавању истих, а исто још Филип де Диверсис сврстава у шест ствари потребних сваком „добром граду“. А. П. Каждан, *Деревня и город*, 190; Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 47.

⁶ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, VII; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 29. Видети ниже детаљније.

Посебност домаће обраде и изгледа занатских артикла довела је до стварања термина за израду и производњу *на српски начин*,⁷ а по стилу и начину израде истичу се и разликују поједини градски центри. Да су *Срби вешти као мајстори из Венеције*, похвала је византијских савременика која можда најбоље говори о успону и домету средњовековног занатства почетком 15. века.⁸

Ради истраживања теме, иста је хронолошки и територијално одређена, временом и облашћу српске средњовековне цивилизације, као друштвено географског система. Појам српске државе односно државности у датом времену - средњем веку - утицао је да географски простор буде дефинисан оквирно границама државе краља Милутина (1282-1321), које су ка северу проширене границом из времена деспотовине (1402-1459). На југу су у обзир узети градови и насеља са граничне линије краља Милутина, док су изостављене територије из времена цара Душана, на којима занатство, посебно градско, као и сам град припадају привреди и урбанизацији Византије у оквиру чије историје се и проучавају.⁹ На исте границе, као економски простор, у ком се развија занатство средњовековне Србије, делимично се може применити и идејни модел *économie-monde* Ф. Бродела, или тзв. *world-empire* И. Валенштајна.¹⁰

Како је реч о истраживању занатства на тлу средњовековне Србије, управо релација на линији становништво - територија- језик - хронолошки оквири, утицала је да се за доњу временску границу узме досељавање Словена, односно ниво развоја занатства словенских племена на датом простору.¹¹ На питање како дефинисати горњу хронолошку границу није било тако лако одговорити. Мада пад српске државе 1459. под турску власт, означава и крај самосталне средњовековне Србије, па и занатства, као привредне гране исте, одређене

---

⁷ Термин се чешће јавља у вези накита и одеће. Б. Радојковић, *Накит код Срба*, passim; ЛССВ, 460-461, 464, 466 (Ђ. Петровић, *Оглавља, Одећа*).

⁸ К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402.

⁹ *Лексикон градова и тргова*, 9 (С. Мишић); М. Благојевић, *Српска државност*. Видети и даље.

¹⁰ I. M. Wallerstein, *Unthinking Social Science*, passim; Cheng-chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, 11-18.

¹¹ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 19 - 21, 44- 51, са ст. литературом. О досељавању и насељавању детаљније: Т. Живковић, *Словени и Ромеји*; Исти, *Јужни Словени*; *The World of the Slavs*, passim. О теоријама насељавања и: В. Бикић, В. Иванишевић, *Словенска археологија у Србији*, 166-172, као и: Ф. Курта (F. Curta): *The Slavic lingua franca*, 125-148; *The making of the Slavs*, 277-307. Уп. М. L. Greenberg, *Common Slavic*, 197-209; V. Vočec, *Praslovanština a jazykový kontakt*, passim, са детаљнијим освртом и на ст. литературу и теорије.

процесе и промене, у појединим случајевима било је неопходно испратити и у оквиру нових прилика.¹²

Досадашња истраживања

Померање и ширење традиционалних интересовања историјске науке са проучавања политичке или тзв. догађајне историје на друге аспекте прошлости попут привредне или друштвене историје довело је и до отварања нових тема и питања већ другом половином 19. века. Главни помак у том правцу учинили су ипак тек аналитици и њихови следбеници који су тежили не само да бављење политичком историјом замене проучавањем других грана већ *тоталном историјом* односно повезивањем историјске са другим наукама: економском, социјалном, историјом менталитета. *Нова историја* и њено приближавање другим наукама, развој теорије историјске науке, али и економске историје и теорије, као и општи развој хуманистичких и друштвених, али и осталих дисциплина, попут историје технологије довеле су и до сагледавања света занатства, па и у средњем веку, као и чиниоца истог из бројних углова.¹³ Данас непуних сто година касније, литература у вези занатства, па и средњовековног, изузетно је обимна, и разноврсне тематике. Ипак и поред извесне популарности, те бројних радова посвећеним појединим елементима ове делатности, иста је најчешће проучавана у оквиру било појединачних питања, било у оквиру мањих територијалних или временских јединица, попут градова, регија или појединих столећа.¹⁴ Такође

---

¹² О паду Деспотовине у новије време дискутовано је из више углова у оквиру скупа одржаног 2009: *Пад Српске деспотовине 1459. године*.

¹³ P.O. Long, *The Annales and the History of Technology*, 177-186; В. Станић, *Француска историографија у XX веку*, 203-217. Преглед историјских теорија и модела у новије време дао је и П. Берк, који између осталог истиче и питање улоге, класе, статуса или мобилности. Исти, *Istorija i društvena teorija*. Видети и изнад н. 1, 2, 10.

¹⁴ Библиографија средњовековног занатства не постоји. Ипак колико би била обимна сведочи већ само постојећа актуелна библиографија обраде метала: *Библиографија (кузнечног ремесла)* објављена у оквиру пројекта: В. И. Завьялов, *Интернет-проект "История древнего ремесла"*. Као показатељ обимности могу послужити и тагови попут нпр: [crafts/craftsmen/artisan+medieval/middle age etc + pdf/books](#) – а по истом принципу претрага је могућа и за друге језике) и сл.

занатство је нашло место и у историјама привреде, посвећеним Западној Европи и Византији.¹⁵

Посматрајући развој стране историографије на тему средњовековног занатства, мора се истаћи и да је још увек скоро непревазиђена синтеза Б. Рыбакова, који је у свом познатом делу о руском занатству, изузетно успешно истакао бројне могућности споја археологије и историје, али и других наука, те указао на бројне форме развоја занатства на тлу словенских територија у совјетским границама.¹⁶ Међу радове, од значаја за саму тему морају се убројати и књиге Д. Ролера, о занатству у 14. и 15. веку у Дубровнику, као и Ј. Лучића, који је поменути рад употпунио анализом друштвене и социјалне улоге занатлије, обрађујући занатство у Дубровнику до почетка 14. века.¹⁷ Посебне радове златарима и градитељима у Далмацији, као и онима који су боравили у Босни и Србији, посветио је Ц. Фисковић,¹⁸ а преглед занатлија и уметника који су пословали на тлу Далмације, а који се спомињу у литератури дала је у виду именика Н. Безић Божанић.¹⁹ Увид у занатство Загреба, XVI века, дала је својевремено и Е. С. Макова.²⁰ У новије време истраживањем занатства Далмације, посебно Сплита у 15. веку детаљније се бавила Т. Андрић.²¹ Када је реч о страниј литератури, попису важнијих радова, морају се додати још два, иако не припадају историографији, већ другим наукама: дело Трубачева, које доноси бројне опаске о терминологији заната у словенском језику, и дело Р. Сенета посвећено еволуцији идеје заната и разматрању развоја улоге занатлије у различитим правцима, а у зависности од датих чинилаца.²²

---

¹⁵ Међу оне од значаја спадају: Ј. М. Кулишер, *История экономического быта Западной Европы*; Н. Pirenne, *Economic and Social History; The Cambridge Economic History II*; ЕНВ; S. A. Epstein, *An Economic and Social History*.

¹⁶ Б.А. Рыбаков, *Ремесло*. Од синтеза треба истаћи и: А. А. Сванидзе, *Ремесло и ремесленники средневековой Швеции*; А. А. Сванидзе, *Деревенские ремёсла*. У новије време настао је и зборник радова посвећен енглеском занатству: *English Medieval Industries (EMI)*.

¹⁷ D. Roller, *Dubrovački zanati*; J. Lučić, *Obrti i usluge*.

¹⁸ Као важнији истичу се следећи радови Ц. Фисковића: *Dubrovački zlatari*, 143 – 249; *Dubrovački i primorski graditelji*, 36–44; *Dalmatinski majstori*, 102–183. Исти аутор бавио се и посебним занатима, али и производима, као и разматрањем занатства у низу далматинских градова – списак у: N. Anzulović, *Bibliografija Cvita*.

¹⁹ N. Bezić Božanić, *Majstori*.

²⁰ Макова Е. С., *Загреб в 16 в.*

²¹ Тако између осталог и: Т. Андрић, *Oprema stambenih i radnih prostora*, 239-271; Иста, *Commoners' Ownership*, 381-402; Иста, *Statutarna regulacija*, 471-488. Видети и ниже, за остале радове.

²² О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 391-799; Sennet R., *The craftsman*.

Прве груписане податке о занатству на тлу Србије донео је К. Јиречек, у свом синтетичком делу посвећеном историји Срба, преглед заната на селу дао је својевремено још Ст. Новаковић, а нешто пажње занатству је у два наврата посветио и А. Соловјев.²³ Иако мало познат у јавности, изузетан је рад Д. Лапчевића, *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, настао на основу извора и литературе скоро тридесет година након поменутог дела С. Новаковића. Исти аутор дао је не само драгоцен преглед заната на селу, већ је указао и на систем дажбина.²⁴ У новијој историографији, посебне студије привредној историји, а посебно трговини и занатству посветила је Д. Ковачевић-Којић, која је указала и на занате и занатлије у Новом Брду, Сребреници и Босни.²⁵ Занатством, производњом и техником, бавио се С. Ћирковић, који је указао на многобројна питања и проблеме проучавања средњовековног занатства, при чему је посебну пажњу посветио произвођачима опека.²⁶ Посебно питањем воде као погонске силе за производњу бавио се у новије време и С. Мишић.²⁷ Сеоске занатлије средином 15. века приказао је на територији Косова Б. Храбак,²⁸ а обавезе и права занатлија на манастирским властелинствима у новије време расветлио је М. Благојевић.²⁹ Доласку занатлија из унутрашњости на Приморије, у Дубровник, пажњу је посветила Д. Динић-Кнежевић у оквиру посебног поглавља *Шегрти и мајстори* у оквиру монографије о миграцији становништва из јужнословенских земаља у поменути град.³⁰ Топонимијом као извором за проучавање специјализованих занатских насеља у новије време бавила се Г. Томовић.³¹ Такође, средњовековном занатству посвећена је и извесна пажња у оквиру прегледа привредне историје, те новијим синтетичким делима, попут *Историје српског*

---

²³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 170-173, 308-309; С. Новаковић, *Село*, 53-62; А. Соловјев, *Једна српска жупа*, 29-33; А. Соловјев, *Правни положај сељака и занатлије*, 82-92.

²⁴ Д. Лапчевић, *Селски занати*, 15-32.

²⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, 279-296; Иста, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду*, 525-532; Иста, *Дубровачке занатлије*, 25-45. (Сва три рада прештампана у: Иста, *Градски живот*, 353-404, одакле наводимо и стране); Иста, *Средњовековна Сребреница*, 58-62.

²⁶ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 56-78; *ЛССВ*, 214-217 (С. Ћирковић, *Занати*).

²⁷ С. Мишић, *Користићење унутрашњих вода*, 113-154.

²⁸ Б. Храбак, *Сеоске занатлије*, 135-150; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 207-216.

²⁹ М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 129-166 (*Немањини и Лазаревићи*, 191-246)

³⁰ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*.

³¹ Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7-17.

народа, а поједини појмови, појаве и предмети, у вези са истим, обрађени су у оквиру *Лексикона српског средњег века*.³² Разматрајући шири опус литературе од значаја треба истаћи и радове из области археологије, историје уметности, етнологије или историје књижевности и језика, или других наука посвећене појединим гранама занатства или продуктима истог, а у средњовековној Србији, попут оних о: златарству, грнчарству, грађевинској техници, оружарству, текстилу, па и везу, као и алатима, радионицама, ковницама, односно новчарству. Такође занатски производ, занатство и коришћење ресурса, па и употреба истих као погонске силе, налазе место и у оквиру историје других привредних грана.

Преглед историографије занатства захтева и да се истакне чињеница, и да се бројни појединачни подаци о занатству налазе расути унутар радова посвећених различитим питањима у случају домаће, али и стране историографије. Зато осим овде посебно поменуте литературе, која би се могла окарактерисати и као литература од посебног значаја, истраживање појединих тематских целина, захтевало је и коришћење прилично широког опуса радова, из историјске, али и из других наука, на које је указано унутар критичког апарата у тексту рада.³³

Извори

Изузев релативно младе историографије, те расутости података широм литературе, проблем за проучавање занатства средњовековне Србије представља и опште познати недостатак домаћих извора, а посебно недостатак оних насталих за потребе свакодневног живота, а у унутрашњости. Ипак о занатима, као и о занатству, сведоче бројни писани извори различитих типова и провицијенце, језички материјал, народна традиција, а посебно материјални извори, који су сами по себи продукт извесне занатске делатности.

---

³² Н. Вучо, *Привредна историја*, 84-87; *ИСН* II, 104-106 (Д. Ковачевић-Којић); *ЛССВ*, *passim*. Видети и даље.

³³ Литература која баштини податке о занатству је толико обимна, да прелази размере ове тезе, те може да буде детаљније размотрена само у будућим истраживањима, посвећеним директно појединим темама или уским питањима из занатске средњовековне привреде. Такође како је основну важнија литература, у вези појединих питања, наведена у одредницама *ЛССВ*, иста није цитирана без посебне потребе. *ЛССВ*, *passim*, нпр., алат, штит.

Од ћирилских докумената насталих на тлу Србије, податке о занатима и занатлијама, а посебно на црквеним властелинствима доносе манастирске повеље, у којима се набраја подложно становништво и њихове обавезе. Међу њима по значају за тему, истичу се Светостефанска, односно Бањска (БХ 1313-1316) и Дечанске (ДХ I 1330, ДХ II 1330-31, ДХ III– после маја 1343- пре краја децембра 1345) у којима се налазе и једини сачувани примерци *закона о мајсторијама*. Поментим актима мора се додати и Светоарханђеловска (СХ 1349-50) хрисовуља, која садржи податке о градском занатству, те бројне појмове, док низ ситних података од значаја баштине и бројна друга акта. Обимност истих и блиско време њиховог настанка, омогућили су и упоређивање податке о занатству у истим, а захваљујући постојању два дечанска пописа у континуитету (ДХ II и ДХ III), у појединим случајевима било је могуће доћи и до извесних закључака. Како се поседи ових манастира делом граниче, а посебно поседи Бање и Дечана, било је могуће разматрати питања у вези са занатима не само на појединим властелинствима, него и у ширим оквирима, а посебно ако се има у виду да су бројни манастири имали граничне територијалне односе. Такође компарација БХ и ДХ I-III, са СХ омогућава и истовремени увид у сеоско и у градско занатство. Поред тога, ове повеље садрже и помене о другим данас изгубљеним актима, даровницама и привилегијама датим појединим занатлијама или мајсторским селима, а посебно ДХ II-III, које сведочи управо о процесу установљења једне такве баштине.³⁴ Међу важнија акта спада и нешто каснија повеља цара Уроша, о замени поседа између једног кнеза и једног челника, који доноси податке о занатлијама у оквирима световног властелинства.³⁵ Изузев овде поменутих од значаја су и други бројни подаци, расути како у манастирским тако и у другим ћириличним актима, у којима се бележе занатлије било као подложници или сведоци, или се пак бележи ономастички материјал.³⁶ Приликом истраживања

---

³⁴ ДХ II, 1–68, ДХ III, 69–142; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 181-182; М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, 79–86; ДХ I а, 303–308, ДХ III а, 143–286; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 204-212; СХ, 49-58; ДХ I, 64–81, 85–103; Р. Михаљчић, *Закони*, 29-45, 57-91, 107-129; С. Божанић, *Заједничке међе*, 136-150; Ђ. Бубало, *Почетак треће Дечанске*, 69–82; Ђ. Бубало, *Два прилога о Дечанским*, 221–231; БХ, 17–39, 117–128; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69. Видети и даље.

³⁵ М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-155.

³⁶ ССПП I, 108 бр. 110; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 117-119, са ст. литературом о топонимији. Међу поједине важније мора се убројити и попис имања манастира Хиландара у струмској области

сачуваних повеља као основни путоказ коришћене су добро познате збирке домаћих акта у издањима Ф. Миклошића, С. Новаковића, А. Соловјева, Љ. Стојановића, А. Младеновића.³⁷ Када је то било могуће, коришћена су новија издања извора, а ради појединих података и различита издања извора.³⁸

Међу ћирилске документе од највећег значаја за тему су могу се убројати и законици, оригинално настали на тлу Србије, односно: *Законик цара Стефана Душана*, у ком се налазе и чланови о регулисању златарства,³⁹ и *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, који се састоји из два дела: *Рударског законика Новог Брда* и *Законика Новог Брда*, а који не само да спомиње занатлије у оквиру града, већ садржи и нормирање цена појединих занатских артикала, производа, као и податке о занатима важним за рударство.⁴⁰ У свом слову Законику деспот Стефан каже да он само потврђује законе за које је утврдио да су већ важили и за *свете госпоре и краљева српских*, које су постојале и за живота његовог оца кнеза Лазара, што упућује на претпоставку да су сличне одредбе постојале и за друге градове. Тако има мишљења да је и град Крушевац попут Новог Брда имао свој статут још за време кнеза Лазара.⁴¹ Поред ових законика, податке доносе и законици, преведени са грчког, а који су били допуна постојећег домаћег законодавства, попут *Номоканона* познатог и као *Законоправило св. Саве*,

---

из новембра 1300-1302, чији је превод писан ћирилицом вероватно настао средином 14. века, те повеља краља Милутина манастиру св. Ђорђа код Скопља из 1300. *Зборник* 1, 307-329, бр 91-92, са пописом старијих издања и питањем датирања.

³⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; С. Новаковић, *Законски споменици*; А. Соловјев, *Одабрани споменици*; ССПП I, II; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*.

³⁸ Поједини извори доживели су више издања, попут поменутих Дечанских повеља. Такође у новије време низ извора објављен је и критички у оквиру часописа *ССА* и *ГПБ*, а приређена је и збирка ћириличних докумената за период 1186-1321. *Зборник* 1.

³⁹ *ДЗ*, 134-135 чл. 168-170.

⁴⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, *passim* (појединачне примере видети даље). Превод са пратећом правно историјском студијом објавила је Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13-23. За разлику од ћириличног преписа, латински и турски не садрже Законик Новог Брда, већ само рударски законик. Турску верзију објавио је још 1964, N. Beldiceanu: *Les actes des premiers sultans*, а латинску верзију законика приредио је у новије време С. Ћирковић: *Латинички препис*. О називу Законик Новог Брда: Б. Марковић, *Исто*, 13, 23, 33, 35-40; С. Ћирковић, *Исто*, 3-11, 13. О законнику и: *Ново Брдо*, 162-177 (С. Ћирковић).

⁴¹ Своје мишљење Ђ Бошковић заснива на чињеници да је Крушевац 1536. године под Турцима имао свој закон. М. Спремић, *Крушевац*, 22 н. 78; Ђ Бошковић, *Место Крушевца*, 10 н. 14; D. Војанић, *Turski zakoni*, 37, 48, 58; Приликом узимања Крушевца за престолни град, кнез Лазар га је вероватно обдарио одређеним повластицама, а исти град и центар је *власти* за време деспота Стефана. *Лексикон градова и тргова*, 152-160 (Н. Ђокић), са ст. литературом. До сада једина владарска повеља једном граду – Београду, сачувана је у изводу код Константина Филозофа. К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102-103; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 84-86.

или раније и као *Крмчија*, који садржи и податке о појединим занатима, као и о градитељству у оквиру дела познатог и као *Градски закон*. Исти закон једини баштини и питање сношења кривице појединих занатлија за штету насталу у пословању.⁴² Појединачне податке о занатству доносе и наративни извори попут житија, у којима се веома често говори такође о градитељској делатности уопште, али се доносе и вести о занатлијама уопште, а бележе се и спомени појединих заната. Такође имена заната и занатлија доносе и натписи и записи.⁴³

Недостатак ћириличних извора из унутрашњости, делом надокнађују поједини статuti и извори сачувани у архивима приморских градова, како оних који су се налазили у саставу српске државе или пак оних који нису, али чији су становници имали уске економске везе са унутрашњошћу. Неки ћирилични, а великим делом латинични, извори у градским архивама Дубровника, Котора или Будве пружају низ података о занатству на датој територији. Иако, посебно дубровачка грађа тера на разматрање појединих чинилаца из перспективе споменутих градова, пословање се одвијало на територији српске државе, те треба имати у виду да се подаци често односе на домаће становнике или производе. Од обимног корпуса латинске грађе, изузев самих статута, од посебног значаја је добро позната трговачка књига Дубровчанина Михаила Лукаревића која садржи и податке о појединим занатлијама из Новог Брда и околине, у кратком периоду од 9 година, али у континуитету, од 1432. до 1440. године, када је сам М. Лукаревић и боравио у Новом Брду, као и топонимију истог града. Такође од неоспорног значаја су и одлуке дубровачког Малог Већа, које доносе податке о великом броју како дубровачких занатлија, које бораве на српској територији, бавећи се трговином, предузницишвом и занатима, тако и о њиховој сарадњи и споровима са домаћим људима, односно податке о српским трговцима и занатлијама, који све

---

⁴² *Крмчија морачка*, 19-20, 71- 73, 113-124. О градском закону као извору за градитељство видети: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 90-91 (докторска теза у рукопису). Видети и даље. Детаљније о Номоканону: М.М. Петровић, *Свети Сава*, 27-45; *ЛССВ*, 446-449 (Т. Суботин Голубовић, *Номоканон*); М. М. Петровић *Законоправило Светога Саве*; М. Петровић, Љ. Штавланин- Ђорђевић, *Законоправило светога Саве I*. О градском закону као извору за градитељство видети: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 90-91 (докторска теза у рукопису). Видети и даље.

⁴³ *ССНЗ*, *passim*. За појединачне примере, као и коришћена житија видети даље.

чешће послују са њима, као и о њиховом пословању или положају.⁴⁴ Допуну споменутој грађи чине и први турски пописи и закони, у којима је делимично приказано затечено стање, те су посредно или непосредно поуздан доказ о постојању појединих заната.⁴⁵

Као и у случају литературе, тако се и у оквиру разматрања извора мора истаћи да велики број података заправо лежи широм сачуване грађе. Било ради компаративног приступа, или пак разматрања појединих питања, у обзир су узети и други страни извори, било законици, статuti или одредбе, или они наративни, а од значаја за тему. Тако су у опусу грађе, место нашли и извори попут византијске *Књига Епарха*, француске *Књига занимања*, дела Филипа ди Диверсиса о Дубровнику, али и нешто каснији радови из 16. века посвећени темама попут металургије.⁴⁶ Међу збиркама стране грађе, посебно место припада делу Р. Кејва и Х. Колсона, које садржи бројне изворе о привредној историји средњег века, па и податке о занатству истог периода.⁴⁷

Како је свет средњовековних занатлија, па и српских могуће како је то својевремено истакао још С. Ћирковић „узнати само нагомилавањем и систематизовањем свих расположивих података“,⁴⁸ у обзир су узете и друге врсте извора: материјални, ликовни, усмени. Материјални остаци као продукт извесне делатности, представљају низ изузетно важних података управо за проучавање занатства. Често у случајевима где скоро да нема писаних извора, историјско географска рекогносцирања, а посебно археолошка истраживања нуде обиље разноврсних налаза, као на пример у случају Крушевца, који се и иначе ретко помиње у сачуваним изворима, и поред статуса истог као важног, па и престоног града и то у периоду од скоро тридесет година.⁴⁹ Спроведена

---

⁴⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 35-91; Ј. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora*; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, VII-VIII и даље; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari*, 19-41; О. Kosanović, *Prilog bibliografiji*, 137-163; *Statut grada Dubrovnika*.

⁴⁵ Е. Миљковић Бојанић, *О значају османских пописних књига*, 123 – 138; Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права*, 301-309.

⁴⁶ *Книга епарха; Регистры ремесел*; Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*; G. Agricola, *De re metallica*.

⁴⁷ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*.

⁴⁸ ЛССВ, 215 (С. Ћирковић, *Занати*).

⁴⁹ Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина*, 3-8. О значају града сведочи и чињеница да су још 1398. у овај град из Видина пренете мошти св. Петке, а има и мишљења и да се војска управо испред њега окупљала за битку на Косову. Сем кнеза Лазара своја документа су ту издавали и његови наследници, а помиње се и *curia domini despoti* у Крушевцу. М. Спремић, *Крушевац*, 11-14, 16-17 н. 13, 17, 45; *Лексикон градова и тргова*, 152-160 (Н. Ђокић).

археолошка истраживања како самог града тако и његове утицајне зоне, која се у континуитету настављају, указала су на постојање низа радионица, како у Крушевцу тако и у његовој околини.⁵⁰ Истраживања својевремено спроведена у Новом Брду, средином 20. века, као и скорашња⁵¹ потврђују бројне податке из извора, а од значаја су и систематска истраживања Београдске тврђаве која и даље трају. Како су заправо од значаја за дату тему сви материјални налази, овде још као посебно занимљива истичемо и новија истраживања Прибој Бање, Сребренице као и Рудника, која пружају увид у поједине аспекте занатства у манастиру, односно увид у занатство два важна средњовековна рударска града.⁵² Ипак иако резултати многобројних ископавања, попут оних на локалитетима Моравске Србије помажу истраживање локалне производње, посебан проблем представља чињеница, да ма како археолошки материјал разнолик изгледао, а налази били бројни, ипак још увек преставља обимну али несређену збирку. Такође несистематска ископавања не омогућују прецизан увид у уско повезани хронолошки след и могуће технолошке промене.⁵³ Истовремено треба имати у виду и да поједине остатке није увек једноставно тачно хронолошки одредити. Тако док алат исто изгледа током векова, или су у питању минималне измене, веће промене могу се запазити на сачуваним производима попут керамике која управо стога често постаје и одредница за хронологију самог локалитета. Ликовни представе, иако често осликаване према обрасцу, а посебно у оквиру цркви, ипак како је то указао још М. Благојевић, анализирајући оруђа за земљорадњу, омогућују ближи поглед на неке од коришћених алата, на готове производе, па и на представе занатлија у раду, а уз извесну критичност.⁵⁴

Попис извора од значаја допуњују већ помињани ономотолошки подаци, а посебно топономастика, не само сачувана у изворима, већ и у традицији или картографији. Поједине групе топонима, а посебно тзв. *nomina professionalia*,

---

⁵⁰ Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, *passim*; Крушевац кроз векове, *passim*. Видети и радове у више бројева: Крушевачки зборник, Народни музеј Крушевац.

⁵¹ Ново Брдо, *passim*. Новија истраживања Новог Брда из 2016, указују на важне налазе попут бунара са филтерима, али и топлог купатила, са подним грејањем. Б. Лијескић, *Нови живот Новог Брда*, интервју са М. Поповићем.

⁵² Д. Радичевић, А. Цицковић, *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, 237-248. Истраживања Београда публикују се у континуитету. Истраживања у Прибој Бањи и Сребреници биће вероватно публикована у неком тренутку.

⁵³ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Декорисана керамика*, 49 н. 1

⁵⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 28-30, 52.

посредно указују не само на тада савремене занате, већ и на њихов ранији развој, као и на слој старијих занимања. Приликом тумачења оваквих ономастичких података, јавља се неколико питања, која се код топонима могу свести на питања значења, време и повод настанка. Ипак посебан проблем коришћења топонима у истраживању представља недостатак теренских истраживања услед којих је немогуће по неки пут утврдити праву функцију топонима.⁵⁵ Такође од значаја је и народна традиција уопште, која тако чува успомену и на Новака ковача.⁵⁶

Када је већ реч о досадашњим истраживањима и литератури, треба истаћи да је посебан утицај на израду тезе имао развој нових технологија, који је омогућио претраживање далеко ширег опуса података, а посебно обимне литературе и извора стране провинцијенце. Такође важан утицај на приложени рад, имала су и досадашња историјско географска рекогносцирања Полимља, Крушевца и Топлице у којима је аутор рада и учествовао, а која су му омогућила бољу перспекцију занатске делатности у зависности од историјско географских околности.⁵⁷

***

Велики број доступних података, било је неопходно и уредити на извештајан начин. Стога је теза у основи подељена на пет поглавља. У првом поглављу је дефинисана занатска делатност, односно приказана је терминологија и класификација занимања, а ради ужег одређивања појмова: занат, занатлија, занатство у средњем веку. Друго поглавље можда би било најбоље дефинисати као каталог постојећих заната или занаства средњовековне Србије. Ради прегледности подељено је на неколико целина, па је у оквиру сваке структуре дат је преглед ресурса, односно материјала, заната, развоја и диференцијације, утицаја технолошког тока на исти, а обрађени су и оруђа и радионице. Такође указано је на улогу и статус заната, односно занатлија, а приложена су и истраживања о појединим називима, а тамо где је било могуће и терминологији уопште. Треће

---

⁵⁵ А. Фостиков, *Ковачки занат*, 117-119, са прегледом ст. литературе о топонимији.

⁵⁶ N. Bezić Воžanić, *Majstori*, 239, са изворима и литеаруром о Новаку ковачу.

⁵⁷ Истраживања су вршена под вођством С. Мишића, а у сарадњи са музејима у Пријеполу и Крушевцу, односно у случају Топлице у сарадњи са Ж. Мијајловићем.

поглавље посвећено је проучавању положаја, односно правног статуса - права и обавеза, врста организације и облика удруживања занатлија, а овде своје место налази и детаљније разматрање о звањима мајстора и протомајстора. У овом поглављу истражен је и географски положај - место занатске радње, односно типологија занатских насеља. Важне разлике између сеоског и градског занатства, условиле су да иста буду разматрана и засебно, а посебни делови посвећени су и занатству на двору, те у манастиру, пошто се и двор и манастир, могу издвојити не само као економски центри властелинства, већ и као центри развоја и успона занатства. У четвртом делу разматрана је улога занатлије и његов друштвено социјални статус: колико је био цењен, на који начин је плаћан или награђиван, као и колико је био одиста *мобиан*, те где се одиста могао наћи у оквиру стратификације самог занатског слоја, али и у друштвеној структури. Такође нека од незаобилазних питања су и присуство жене у занатској професији, место брачне везе и савеза, као и школовање занатлија, те општи услови за рад. Последње и пето поглавље посвећено је занатском производу, као трговачком артиклу, а у истом је разматрен домет домаћег занатства. Како сам текст рада не би био додатно оптерећен, извесна проблематика обрађивана је најчешће приликом прве појаве исте, мада је у одређеним случајевима разматрана и у оквиру контекста.

Изузев ових пет целина, којима претходи изнад дат увод, о предмету истраживања, истражености и изворима, у склопу тезе налазе се и закључна разматрања, као и спискови скраћеница, библиографија, те остали пратећи материјал формалне природе. Пошто је ширина теме захтевала коришћење великог броја библиографских јединица, исте су од почетка навођене или у форми скраћеница, или су у скраћеном облику, према аутору и почетку наслова, са чим у складу су и разврстане, у поменуте пратеће спискове.

I Занимање, занат, уметност: терминологија и класификација

Истраживање историје занатства, као привредне гране, захтева и истраживање већ помињаних *главних чиниоца* појединачно. Да би исти били и прецизно дефинисани важно је одговорити на основна питања: како дефинисати занат, како занатлију, а како занатство у оквиру терминологије и класификација средњег века? Међутим ближе одређење наведених појмова дискутабилно је из неколико разлога, па одговори захтевају и кратки осврт на терминологију и класификацију рада, а посебно у вези занатства, не само савремену него и некадашњу.

Већ податак да се у основи скупа назива, који се данас користе у вези појма занатство, налазе туђице: занат и алат, које чак ни не припадају баштини средњовековне Србије, отвара додатна питања. Именица занат (и изведенице занатлија и занатство) представља балкански турцизам (осм. тур. *şan'at* вулг. *zanât*) преузет у новом веку, пореклом из арапског језика (глаголска именица *şan'at* изведена од глагола *şana'* - стварати, имати, радити, израдити нешто), и спада у групу позајмљеница за које није сачуван ни изворни ни адекватни пандан у старословенском језику. Данас се назив занат користи као ознака за: вештину, знање, занимање са акцентом на ручном раду (*manus facere*), али и за занимање односно професију или струку уопште, па и за уметност. Као пар занату, јавља се и назив за средство рада - (х)алат, такође балкански турцизам (*alât, âlet*) пореклом из арапског језика (*'âla*), као ознака за инструмент, справу или строј, односно за „*прибор, збир алатки*“ потребних за „*занат или ручни рад*“. За разлику од речи занат, назив алат није у потпуности истиснуо словенски назив оруђе (**орудје**), већ улази у паралелну употребу са истим, често у ужем смислу - служи као име за помоћно али неопходно средство за производњу или за обављање одређене, специфичне делатности. О значају алата и вези пара алат - занат, сведоче и народне пословице, једна група ближа старијем говору „*У вјешта и вредна*

рукотворца честито оруђе“, и две ближе савременом: „*Без алата нема ни заната*“, „*Ил набави алат ил остави занат*“. ⁵⁸

Различито тумачење речи занат, те схватање занатства као делатности, која се може довести у везу са мануелним радом уопште, а затим и инкорпорација ове речи у тако широком значењу у језик, утицали су уз друге факторе на успостављање доста различитих ставова у историографији, па и у литератури уопште. Пратећи трендове економске теорије према којој се занатство дели на производно и услужно са једне, а професије на занатске и услужне са друге стране, ⁵⁹ поједини су се аутори приликом истраживања занатства, бавили и услугама. Такође истраживање занатства у раним зачецима проучавања привредне историје, често је било и повод и за обраду осталих занимања, односно света делатника (*laboratores*), па се у занатство уводе и друге професије, било директно или кроз струке, а проблематику употпуњавају и важна неслагања око сврставања радника. Истовремено увиђа се и разлика између група занимања, па се сем трговине и заната као посебни скупови дефинишу и услуге, интелектуална занимања, слободне професије... До појединих разлика у схватању занатства, дошло је и услед посматрања заната кроз облике организације и удруживања, попут *гилди или братовштина*, при чему се често није узимало у обзир да специфични облици средњовековног удруживања нису постојали само у оквирима занатства, већ и у оквиру других делатности. Тако се апотекар дефинише као занатлија, припадник хемијске или апотекарске струке, лекар као интелектуално занимање, сликар као занатлија, или као услужна интелектуална делатност. У занатство се уводи и прехрамбена струка, а у оквиру исте се наводе и рибари, крчмари, крчмарице, па и вртлари, а међу занатлијама се спомињу и бербер и гласник. Додатно у литератури често се назив занат користи и у као синоним за

---

⁵⁸ Cafer Efendi, *Risāle-i Mi'māriyye*, 31, 96 - 97; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 229; М. Stojanović, *Sbirka hrvatskih narodnih*, 197; ЭССЯ 29 (2002) 120-121; S. Novaković, *Srpsko – slovenski zbornik*, 25; EPCJ 1, 112; I. Šestan, *Tradicijски zanati*, 111-121; Z. Rusek, *O instrumentach*, 157-174.

⁵⁹ Питање је додатно закомпликовано увођењем економских сектора и базирањем превођења економске теорије на различитој употреби речи занат. Тако се заправо мешају појмови industry:service. М. Wolfe, *The Concept of Economic Sectors*, 402-420; Z. Kenessey, *The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary*, 359-385. Видети и изнад.

занимање, односно професију или вештину, па се тако јавља и термин *трговачки занат*.⁶⁰

Поменутој ситуацији у историографији доприноси и податак да насупрот називима за занатлије, који махом припадају словенском ареалу (нпр. ковач, златар, грнчар), оригинални и рани називи за припадника занатског рода и занатство као делатност нису забележени у изворима. Неологизам обрт, још је новијег порекла у односу на реч занат, а такође се јавља са у широком значењу, па не доприноси дефинисању термина занатства у датом добу. Нејасне етимологије (чак се и реч оруђе уводи у расправу) и различита тумачења фондуса старог словенског језика, за сада не пружају сигурне податке о именицама тог типа, иако је неоспорно да су на извесном нивоу поделе рада такве одреднице вероватно успостављене. Уместо исте групе назива, са продором хришћанства, а током превођења, у старословенску редакцију улазе позајмљенице коришћене у преводу или транскрипцији, као и сложенице образоване према страним узорима. Такође превођење терминологије рада утиче и на развијање исте, па се у изворима јављају речи, које указују на ручни рад и његову општу дефиницију.

Умни и ручни рад

Мада је у средњем веку физички, па самим тим и мануелни рад сматран недостојним припадника вишег слоја, мисли античких филозофа, о самом *знању* или *филозофији*, утицале су и на ширење идеја о постојању различитих врста знања, па ретки подаци у изворима посвећеним знаностима садрже и неке важне одреднице, које су утицале на даљи развој схватања како теорије знања, односно филозофије, тако и ручног рада, тако и занатства.

Идеја умне образованости, у западној Европи декларише се кроз *слободне вештине* (*artes liberales*): ниже (граматика, дијалектика, реторика) и више (аритметика, геометрија, астрономија, музика). У Византији, образованост се такође односила на умне активности - „*речи и мисли*“, а под утицајем исте развија

---

⁶⁰ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 131-132; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 101-105, 121-127, 131-133; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 236; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 60, 63, 70-71. О уметности као занатству и о удруживању занатлија и облицима удруживања, видети даље.

се и домаћи систем терминологије *филозофије*, те учења и образовања. Систем дисциплина делио се тако на теоријско - *видително* (теологија (*богословноје*), физика (*јестетственоје*) и математика (*учитељноје*)) и практично - *дјелателно* знање (економика (*домостроителноје*), политика (*домостроително-градскоје*) и етика (*обичноје*)). Додатно се јављају и астрономија и музика.

Податак да постоје две врсте знања, умно - вештина ума и мисли, и мануелно – вештина руку, истиче поново у 12. веку Хуго од Сен-Виктора, париски теолог. Насупрот *artes liberales* овај аутор ставља седам мануелних вештина - *artes mechanicae*: ткање, ковање оружја (које је укључивало и целокупно градитељство), пловидбу, пољопривреду, лов, медицину и драму (глума). Разлика, али и веза теоријског и практичног знања била је у Византији успостављена односом *episteme - techne*. Управо подаци о коришћењу и схватању *artes mechanicae*, односно *techne* у домаћој терминологији, пружају увид у основни речник појмова занатства средњовековне Србије.

Тако је од изузетног значаја за тему и превод популарног дела Јована Дамаскина, сачуван тек из времена деспота Стефана Лазаревића, који не само да указује на неколико назива, већ и сведочи о интерпретацији истих. Под грчким узорима разлика знања одређена је терминима *художество* (хоудожество) - *хитрост* (хитрость), при чему је художавство вештина/уметност речи, а хитрост вештина/знање/уметност, која се ради рукама. У истом тексту истиче се и да је филозофија почетак сваке хитрости, односно да знање претходи делатности. Тиме се појам хитрост, заправо доводи у истовремено у нераскидиву везу са вештином, знањем, уметношћу, филозофијом, па и самом креацијом. Како текст и указује појам хитрост, коришћен је и да означи вештину као такву, јер художавство је пак *словесна хитрост*. Одатле и потичу и називи *художник* - зналац, научник, уметник мисли и речи, и *хитрац* (**хитрѣць**) као термин за особу вичну мануелној вештини, који се среће у домаћим изворима. Исти назив у складу са дефиницијом хитрости, подразумевао је веома широки круг занимања - од знања кормиларења па до вичности разарања града, а у истом опсегу коришћен је веома рано, па и приликом првих превода са грчког, што потврђује и његова појава у старословенским текстовима из 10 и 11. века. Ови подаци упућују и да је вероватно био у употреби и у претходно време, те да би се могао сматрати и

старијим словенским називом за *вештину*. Овај термин коришћен је како да се означи мануелна вештина, тако и лукавство и препреденост, али и мудрост.

Са истим значењем, у изворима се употребљава и реч *технит*, *технитар*, одакле и збирна именица *технитарије*, туђица у транскрипцији, у чијем је корену већ помињана реч *techne* (τέχνη текне, техне), која значи и вештину (*ars*), односно стручни рад који не може свако да обавља. И овај појам коришћен је да се означи *хитрац* уопште, али и као ознака за градитеља у ужем смислу, па се употреба назива *техник* и *мајстор*, може донекле упоредити. Термин се јавља у различитој врсти грађе, као и назив хитрац.⁶¹

Под утицајем Византије у изворима домаће провинцијенце, али различите врсте, устаљују се још два назива: *рукоделац* (рукоделије) и *мајстор* (мајсторије). Именица **рукодѣлаць** је сложеница скована према грчком обрасцу, и налази се у књижевним односно литералним текстовима, а често и када се истиче занимање монаха. Да је била и опште прихваћена сведочи и њена каснија употреба у народној традицији, па и каснијој књижевности, где се јавља и у верзији рукотворац. Такође у појединим случајевима, коришћен је и само назив **дѣлаць** – **дѣлатель**. Иста реч у складу са поменутом дефиницијом хитрости (*убо ксть иже роуками дѣлаети*), такође се може упоредити са појмом хитрац. Термин је усвојен и у другим словенским редакцијама, а у појединим користи се и данас. Такође у словенским језицима, као и у црквено словенском, а у вези са схватањем *techne*, јавља се и назив *ремство* (ремство, ремезство, ремесло, рем(е)ственик, ремесленик).⁶²

---

⁶¹ Тако царица Јелена, ради проналажења часног крста наређује хитрацима да разоре стари храм. А. Вукомановић, *Грађа за историју народа*, 240 (разарање храма); *Теодосије, Живот светог Саве*, 183 (хитрост - кормиларење), 202 (рукотворити); S. Novaković, *Srpsko – slovenski zbornik*, 25-26; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског*, 57, 60, 66; С. Ћирковић, *Писменост и образовање*, 15-16, 18; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 58-59 н. 5, 9; *СС*, 769; *ЛССВ*, 214 (С.Ћирковић, *Занати*); М. Н. Громов, Н. С. Козлов, *Русская философская мысль*, 30; E. Whitney, *Paradise Restored*, 1-169; М. Аћимовић, *О почетку српске филозофије*; R. Parry, *Episteme and Techne*. Видети и: А. Фостиков, *Збирна повеља*, 118, 125; S. Parcell, *Four Historical Definitions of Architecture*, passim. Видети и н. 58-60 изнад.

⁶² Теодосије, *Живот светог Саве*, 98; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 61- 62; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 798; *Правда Русская II*, 317-318 чл. 15, даље према регистрима; *Рјечник hrvatskoga ili srpskoga jezika* 14 (1955) 290; *Фасмер* 2, 578-579; *Фасмер* 3, 468-469, 515; *СС*, 580; *Словарь русского языка XI–XVII* 9 (1982) 36-37; Исто, 22 (1997) 141-144, 247-250; Ю. В., Откупщиков, *Очерки по этимологии*, 172-177. Видети и изнад н. 59,61.

Назив *мајстор* (мајсторије), грецизам латинског порекла (*magister*), своју примену је за разлику од именице рукоделац, нашао управо у актима свакодневног живота, а посебно у повељама и законским текстовима, и то како у ширем смислу, као ознака за особу вичну ручном раду, тако и у ужем - као ознака за *вештог производног мануелног радника* - обученог за стручни рад, који не може свако да обавља. Према законским деловима повеља, збирна именица *мајсторије* коришћена је да означи и посебан друштвено социјални слој зависног или подложног сеоског земљорадничког становништва, припадника *људи црквених или метохијских*. Исти назив коришћен је и да означи наслов, односно титулу, који је особа стицала након завршетка изучавања неког заната, место у хијерархији, па чак у ужем смислу и градитеља. Такође јавља се и као титула и у другим занимањима, а примењивана је и да се означи вештина и извесно знање у бројним занимањима (*мајстор свог заната*). Тако се назив мајстор, заправо јавља и као синим за поменуте термине хитрац, техник, рукоделац, односно као назив за ремств(е)ника, а исти своје место налази како у оквиру идеје художтва, тако и хитрости.⁶³

Како су на развој средњовековног занатства Србије свој печат су оставили бројни страни утицаји и прожимања, међу именима заната јављају се грецизми, германизми, латинизми другог порекла, као и оријентализми, понекад временски упоредно једни са другима или са домаћим називима појединих струка. Тако усвајање терминологије, превођење и прилагођавање доводе и до успостављања бројних назива у оквиру појединих грана занатства, па изгледа оправдано и питање који назив представља заиста посебно занимање, а који би били међусобни синоними. Посебну проблематику при истраживању представља и чињеница да иако називи професија у принципу сведоче о области рада, попут грнчара, поједина имена без тачне представе о ком је занимању реч, могу да унесу и додатну забуну. Као типичан случај могао би да се издвоји помен *кључара* у Хиландарском типичу, који не означава представника ковачке професије нити

---

⁶³ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 6, 292-293; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 58-59, 63-64; А. Фостиков, *Занатство*, 51-69. Видети изнад и даље.

упућује на специјализацију исте, већ се искључиво односи на икономове слуге, чуваре кључева.⁶⁴

Занат као занимање: прави занатски род

На проблематику уског одређивања занимања и терминологије рада, али и на важност тачног дефинисања поменутих до сада је неколико пута скретана пажња у литератури, а посебна истраживања посевећена су и класификацијама занимања. Иако најпре такве класификације налазе место у социологији, неопходност и могућности истих истакнуте су и у историографији. Већ поменути различити ставови у литератури о класификацији занимања као занатског,⁶⁵ захтевају и да се истражи, која би све занимања могла да буду убројана у занатска, као и како дефинисати занатлију, односно *мајсторије*, у средњем веку и на датом простору. Путуказ за такво истраживање пружају извесна историографска разматрања на ту тему, али што је важније и сами извори, различите провинцијенце.

Најширу дефиницију средњовековног занатлије у југословенској историографији доноси Ј. Лучић, који под тим називом подразумева: „*слободна човјека који обавља неку производну, прерађивачку или услужну делатност сам или заједно са једном или више особа. Читав радни процес у производњи, обради, преради неког предмета, робе од почетка до завршног обликовања обавља углавном сам обртник у својој радионици властитим средствима за производњу. Производни или прерађивачки посао ради ручно уз помоћ алата. У радионици обично му помажу помоћници (калфе) и научници, ученици (шегрти).*“⁶⁶ Ипак оваква дефиниција није у потпуности применљива на домаће занатство. Аутор већ на почетку истиче да је занатлија слободно лице, што се може и прихватити из угла разматрања дубровачког занатства, које је градско и практично комунално и припада једном од примарних економских центара на приморју, али иста

---

⁶⁴ ЛССВ, 114-117 (С. Ђирковић, *Занати*). За поједине примере видети под описом појединачних заната.

⁶⁵ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 63-88; М. Hanagan, *Artisan and Skilled Worker*, 28-31; М. Shatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World*, 16-27, са посебним освртом на могуће класификације и ст. литературу. Видети и изнад н. 59-60. О класификацијама видети и даље.

⁶⁶ Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 15.

формулација није примењива и на целокупну територију средњовековне Србије, на којој градско занатство представља само једну од могућности развоја истог. Такође у истој дефиницији, провлачи се опет појам услужне делатности. Говорећи о дистинкцији између производне, прерађивачке и услужне делатности, а у средњем веку, треба одмах истаћи и да исти занатлија који и производи, најчешће врши и услужне поправке производа. Тако шустери подшивају стару обућу, како у Новом брду, тако и у Загребу, где су и грнчари били дужни да имају и смољарницу.⁶⁷ Ипак међу занатска занимања не могу се сврставати и чисто услужна, нити остала занимања.

На тачну динстинкцију између осталих и занатских занимања, указао је између осталих и Ј. Кулишер, који истиче да се као *први прави* занатлија истиче ковач (*homo faber*), чиме би се додатно и ограничио појам занатлије, на назив за лице, које ручним радом и алатом производи објекат (покретни или непокретни), од датог материјала. Иста дефиниција углавном је прихваћена и у широј литератури, па се ради прецизности занат у средњем веку у иностраној историографији често дефинише и сложеницама попут *handicraft*.⁶⁸ Стога би се можда могло рећи и да је ковач не само први занатлија, већ и главни представник *правог занатског рода*, па би прихватање рибара или пекара за *правог занатлију*, било подједнако класификовању ловца или пчелара као припадника *правог занатског рода*.

Да се у ужем смислу домаћи збирни назив *мајсторије*, заиста и односио на *производног занатлију* у уском значењу, сведоче и извори. Већ у закону мајсторијама, који се јавља у домаћим повељама 14. века, као занатлије наводе се искључиво припадници занимања у вези са производњом - обрадом или прерадом у циљу стварања објекта/артикла. Тако се у БХ наводе: *ковачи урочни, дрводеље, кројачи (шавци), штавиоци/кожари (стргуније), седлари, грнчари, зидари (зидци) и златари*, у ДХ I: *ковачи, златари, седлари, шавци, стргуни и сви мајстори*, а поједини припадници пописани су или у оквиру појединих села, или у случају директног подлагања појединих припадника и скупно у оквиру аранжмана

---

⁶⁷ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 48-49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. XIV.

⁶⁸ J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 75; M. B. Katz, *Occupational Classification*, 81. Google tag: *medieval handicrafts* (28.12.2014.); А. Фостиков, *Ковачки занат*, 105-107.

поклона, у одељку о производним делатницима, односно занатлијама.⁶⁹ Да је производно занатство као посебна делатност, била и класификована и у средњем веку уопште, сведоче и речи Филипа де Диверсиса, који је боравио у Дубровнику 40-тих година, 15. века. Према њему занатлије су *сви мануелни радници* који се баве *својим занатима*: сукнари, обућари, зидари, златари, каменари, ковачи, цревљари, којима касније додаје и: бродоградитеље, подрезиваче сукна, дрводеље, ужаре, крзнаре. Овој листи аутор додаје и месаре, који се баве купопродајом сира, сувог и свежег меса и сличних ствари, које додатно карактерише, као средње трговце, али и *занатлије* са посебним положајем.⁷⁰

Занат или уметност: уметнички занати

Унутар заната у ужем смислу, могуће је направити и поделу на оне свакодневно потребне и оне које би смо данас могли назвати уметничким занатима, због уске везе занатске вештине и украса, или уметничким гранама појединих заната.

Ипак важно је и истаћи а оно што ми данас подразумевамо под уметношћу, није као таква постојала у средњем веку. Реч *artista* (ars) стога није означавала уметника, већ некога ко је био вешт, а цртачке вештине заправо су спадале у већ поменуте, механичке (*artes mechanicae*). Са развојем мисли, сматрало се да нови статус уметничких стваралаца није могуће постићи негирањем њиховог физичког рада у смислу материјалног стварања, већ једино величањем самог заната и продубљивањем „*оперативног* својства ове делатности“. Стога се у ренесанси реч *artifex* (стваралац, творац, уметник) користи за особу која сопственим способностима учествује у подухвату који тежи лепом и корисном, а у Италији за разлику од обичне радионице, она уметничка названа је студио.⁷¹ Као и у другим занимањима и у уметности се јављају ознаке извесног ранга, као и потпис. Међутим изузев ретких примера, сликари се чешће

---

⁶⁹ Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; А. Фостиков, *Занатство*, 51–69.

⁷⁰ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 29-30, 47, 49; J. Lučić, *Gospodarsko-drustveni odnosi*, 104. О месару у улози занатлије видети даље.

⁷¹ E. Castelnuovo, *The Artist*, 211-240; А. Шастел, *Уметник*, 222-223, 224, 229. Упореди и изнад за художтво : хитрост.

потписују као *зограф тај и тај*, а далеко ређе се налазе помени назива попут протомајстора. Такође приликом помена осликавања јавља се и реч *писа*.⁷²

Пошто је пак тема рада занатство, у оквиру диференцијације појединих заната указано је и на развој појединих уметничких делатности у непосредној вези са истим, уколико је та веза посведочена у средњем веку, попут златарског. Са друге стране из разматрања су искључене професије попут сликарске, односно оне које према данашњим схватањима спадају у ликовну уметност, а које се детаљно разматрају у оквиру историје уметности. Иако сликар условно речено производи ликовно дело, у изворима нема никакве назнаке да би се исти могао подвести под *мајсторије*.

Могућности и проблеми поделе и класификације заната и занатлија

Недостатак теорије и терминологије те схватања рада, истиче се и приликом покушаја класификације занатске делатности, неопходне ради стилизовања података и њиховог синтетичког приказа. За проучавање подела занатства и месту истог у оквиру привреде, и поред извесне проблематике, смернице пружа развој економске теорије, а посебно теорије сектора. Како је у питању економија средњег века, теорија сектора заправо је само делимично примењива у првобитном облику, у ком доминирају примарни, секундарни и терцијални сектор. У примарни тако спадају екстракција хране и сировина: земљорадња, сточарство, лов/риболов/пчеларство, рударство метала, шумарство, екстракција камена и минерала. У секундарном би се налазила *индустрија* – односно производно занатство - даља обрада и израда финалног артикла. Терцијални представљају трговина, транспорт и услуге. У условном смислу у оквиру терцијалног сектора место би нашле и уметност и наука у данашњем смилу речи. Осим теорије сектора, историјска економија, истиче пет важних

---

⁷² А. Шастел, *Уметник*, 229; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, 354, 358 -359, 368. У прилог чешћем коришћењу речи зограф сведочи већ и податак да се под истим именом налази и часопис Зограф. Ипак у појединим случајевима изгледа да је коришћена и реч протомајстор/protomagister. М. Marković, *The Painter Eutychios*, 9-34; А. M Rejaie, *Defining artistic identity*, 66 н. 95.

облика индустрија, уско повезаних за занатску делатност, а успостављених у средњем веку: кућна, сеоска, градска, тзв. *Montanindustrie*, која се реферише у вези са примарним сектором, односно добијањем сировина: рударством, првим фазама обраде метала, угљарством и вађењем камена. Као пета истиче се организована трговина, која спаја рад руралног и урбаног становништва, по неки пут и међу посебним државама, а чији рад осликава производња текстила, а посебно вуненог порекла. Ни такву поделу ипак није могуће доследно применити на средњовековно занатство, о чему сведоче и подаци изнети приликом разматрања сектора, чак и када би се занемарили друштвени или урбани контекст.⁷³

У литератури о средњем веку, углавном се посматрају основне привредне гране и њихово место у односу на друге. Тако се као важне јављају земљорадња и сточарство, као главне и трговина, занатство и услуге, као остале важније делатности. Ипак коришћење података у вези теорије сектора, указује да се занатлије, односно занатство налази у вези са сваком од привредних грана, посредно или непосредно. Извесне занатске активности, макар груба обрада, обављана је најчешће на лицу места, па се занатлије јављају у непосредној вези са добијањем истих. Такође, у појединим случајевима, исти занатлија, а посебно у ранијем периоду учествује и на снабдевању материјалом попут грнчара. Тако један занатлија учествује у изради производа, од прикупљања материјала до финалног артикла. Стога основни слој старијих заната заправо место налази у првобитној подели на основне привредне делатности у оквиру првог сектора, а у вези са сваком поједином граном истог, упоредно са условно названим – кућним занатством. Израда коначног производа спадала би по правилу у други сектор, па би се у исти сврстале занатлије које обрађују дати материјал, или више различитих до коначног производа. Додатно значај трговине и порекло трговачког артикла везују исту условно за други сектор, где спада и занатлија трговац, који на тргу продаје сопствени производ. У оквиру терцијалног сектора нашао би се и занатлија уметник, односно занатлија – не само произвођач, већ и проналазач.⁷⁴

---

⁷³ V. N. Parker, *Industry*, 43-45. Видети и изнад н. 59.

⁷⁴ *Зборник* 1, 321 бр. 92. За диференцијације појединих заната видети под *Поглавље II – Занатство средњовековне Србије*. За занатлију трговца и занатлију проналазача видети даље.

Како се међу важније чиниоце занатства могу убројити: занатлија, занат, алат, ресурси односно материјали, технолошки напредак, друштвено социјалне и културне прилике и развој занатства – подаци о истим углавном се у литератури у основи групишу на два скупа података, један посвећен занатима и други занатлијама. Најчешће занати су разматрани кроз струке или према материјалу обраде, а често су упоредно коришћена оба приступа. Да је за разврставање заната тешко било који принцип доследно и применити, сведоче и примери из литературе. Тако се приликом коришћења поделе према материјалу јавља у појединим случајевима недоумица - шта је основни, шта претежно употребљивани материјал, а посебно у случају када се коначни производ заснива на коришћењу неколико материјала различитог порекла. Ни поделу на групе *струка* тако није могуће доследно спровести. Само поједини занати, са развијеном инфраструктуром могли би бити дефинисани као специфичне групе *струка*. Као такве као изузетно важне занатске делатности у средњем веку се истичу, управо оне које помиње и Хуго од Сен-Виктора: ткање, односно обрада тканина, израда оружија и градитељство, обрада метала и градитељство каменом. Важност ових занатских грана нашла је одјек у историографији, па се исте најчешће и засебно обрађују. Додатно занати се могу поделити на оне чији су производи покретни и на оне чији су производи непокретни објекти, што би одговарало и различитој улози протомајстора, као и на обичне и уметничке, на старије/традиционалне и нове, на кућне и на професионалне, али и на примарне и секундарне – први би имали везе са обрадом сировог материјала, други са његовом даљом обрадом, те коришћењем више врста материјала.

И поред немогућности да се примени јединствени критеријум, најпрегледнијом показала се подела занатства према основном, односно главном материјалу,⁷⁵ која допушта и да се укаже на развој и гранање појединог основног заната, па и на специјализацију, као и стратификацију, па је иста и примењена у приложеном каталогу занатства, мада са неколико измена. Пошто примарна обрада подразумева везу са датим ресурсом, за први критеријум узета подела на

---

⁷⁵ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 81; *ЛССВ*, 215 (С. Ћирковић, *Занати*). Тако се у познатој економској историји Европе издвајају обрада и прерада вуне, металургија и градитељство каменом. *The Cambridge Economic History of Europe II*, према садржају. О титули протомајстора видети даље.

главне ресурсе, односно на метале, минерале, биљке и животиње, а затим су истакнути и поједини секундарни занати.

За разлику од проучавања заната, које је ради прегледности једино могуће спровести од општег према појединачном занимању, од примарног према секундарном, проучавање занатлија и занатства, захтева сагледавање низа чиниоца, а посебно класификација које је могуће спровести у зависности од постављених питања. Што већи број питања и примењених подела, неопходан је како би важан привредни чинилац, занатлија, па и само занатство били детаљније истражени. Тако се најпре занатлије могу поделити сем према врсти заната и према припадности економском центру, на занатлије руралне, урбане, сакралне и световне, односно сеоске, градске, манастирске и дворске. Као посебна категорија истиче се и кућно занатство, које је могуће испратити на основу опорезивања у природи. Истовремено занатство може бити подељено према месту производње. Такође, занатлије могу бити разврстане и према богатству или друштвено социјалном статусу. Посебна питања између осталих представљају и организација занатлија, посматрана кроз удруживање или науковање, надзор јавне власти над занатством, мобилност занатлија.⁷⁶

---

⁷⁶ М. В. Katz, *Occupational Classification*, 84 и даље. За детаљнији увид видети даље под појединим потпоглављима.

II Занатство средњовековне Србије – развој, диференцијација, стратификација

Развој, и диференцијација, па чак у извесном смислу и стратификација, заната и занатлија средњовековне Србије одвијала се у складу са постојећим знањем, предусловима и утицајима. Зато је пре него што се укаже на постојеће занате или занатлије, односно размотри занатство средњовековне Србије, важно истаћи поједине етапе развоја истог.

На важност успона технологије давно је скренута пажња. Бројна открића попут потковице, коришћења снаге воде и снаге ватре, као и различитих врста алата и машина, мењала су *светли* средњи век, па и занатство на тлу српских земаља тог времена. Заправо занатлија, *homo faber*, средњег века у ком проналазак настаје током рада и често се чува као тајна, представља покретачку снагу тог периода.⁷⁷ *Доба алата* на тлу средњовековних српских земаља, карактеришу три фазе развоја. Прва би одговарала почетној - времену досељавања и односила би се на постојећу занатску делатност и прве утицаје на исту. Друге две се отприлике поклапају са временом раног, односно позног средњег века и у уској су вези са развојем феудализма, односно успоном градова. Тако другој фази одговара занатство властелинства, или тзв. маноријално занатство, а трећој градско занатство.⁷⁸

О нивоу развоја занатства код досељених Словена, сведоче поједини извори, археолошки налази и заједничка језичка баштина. Не дискутујући различите теорије о пореклу или датовању археолошког материјала из датог периода, или о пореклу речи, треба истаћи да постојећи језички корпус указује на основни фонд речника занатства и тиме допуњује податке који недостају.⁷⁹ Током времена исти се богатио појединим изразима, називима, појмовима, у

---

⁷⁷J. Gimpel, *Medieval Machine*; В. Cotterell, J. Kamminga, *Mechanics of Pre-industrial Technology*; А. R. Lucas, *Industrial Milling*, 1-30; Z. Janeković-Römer, *Taj svijetli srednji vijek*, 55-59.; Р. О. Long, *The Craft of Premodern European History of Technology*, 698-714, са детаљним прегледом историографије технологије; М.Р. Прак, *An artisan "revolution"*, 1-30, са ст. литературом.

⁷⁸ Б. А. Рыбаков истиче две фазе, до 13. и од 13. века. Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 4. Ипак треба истаћи и да су у питању одлике фазе, те да се занатство властелинства и градско занатство међусобно не искључују.

⁷⁹ О. Н. Трубочев, *Ремесленная терминология*, на више места; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 119-120. Видети и изнад н. 11.

додирима са другим народима и затеченим стањем у новој насеобини. Важни предуслови за развој занатства, па и појединих грана заната, били су у историјско географском контексту испуњени. Обиље ресурса и нова сазнања стечена већ по доласку, као и усвајање нових технологија и техника, условили су даљи успон ове привредне гране.

Осим неоспорног утицаја Византије на развој средњовековне Србије, практично знање важно за даљи развој појединих група заната, а посебно оних који се развијају у вези са рударском делатношћу попут обраде метала, домаће занатлије примиле су од Саса.⁸⁰ Изузев поменутих, важан је и утицај латинског запада који је струјао из приморских градова, а не могу се занемарити ни утицаји других суседа. Успон металургије условљава усавршавање оруђа и оружја, што утиче на даљу диференцијацију заната. Гранање заната одвија се хоризонтално, али и вертикално, па поједине важне групе струка, попут одевне индустрије, развијају и изузетну инфраструктуру.

Истовремено одвија се и стратификација. Потребне свакодневнице са једне и потреба за луксузом са друге, диктирају услове развоја појединих струка, а одређена специјализација запажа и у односу на припадајући економски центар, који фаворизује себи важне занате. Док поједини занати губе на значају, други, попут добијају на важности. Долази и до издвајања појединих градских или других радионица, попут јувелирске у Новом Брду или радионице елитног посуђа негде у близини Сталаћа или Крушевца, али издвајају се и поједине регије, а у складу са ресурсима и традицијом, попут Пнуће или Јелашца, познатих по зидарству.⁸¹

Коначно под утицајем исламског света у свет занатства продиру и нова имена, или пак нешто другачије специјализације, најчешће у виду варијација на

---

⁸⁰ S. M. Filipović, *Vaština srednjovekovnih rudara Sasa*, 5-36; О. Зиројевић, *Трагом Саса*, 93-101; Д. Мркобрад, П. Е. Дурлић, *Археолошка истраживања на Праурији*, 83-87; Р. Engel, *The realm of St. Stephen*, према регистру; *ЛССВ*, 649, са изворима и ст. литературом (С. Пирковић); Ђ. Ђекић, *Правни положај Саса*, 141-154; ССР (према регистру); Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, према регистру; L. Radvan, *At Europe's Borders*, према регистру; у новије време о Сасима и: J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource*, 91-94, са прегледом шире литературе.

⁸¹ На такве промене указују и постојећи извори. Тако док се у БХ наводе ковачи на првом, а златари на последњем, у ДХ I-III, златари се налазе на другом месту. У БХ и ДХ I, стргуни се наводе иза шаваца, у ДХ II-III, исти су изостављени и сврстани у остале мајсторе. Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; С. Новаковић, *Село*, 61; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 231; А. Фостиков, *Занатство*, 58, 65. Утицаји на поједини занат обрађени су у оквиру истог. Видети даље

тему, што доводи и до извесних промена, а посебно након пада српске средњовековне државе.⁸²

Обрада метала*

Значај обраде појединих материјала, почива улози који исти има у датом времену, а на основу примене појединих настала је и позната подела на камено, бронзано и гвоздено доба. У последњу епоху убраја се и средњи век. Тако одмах иза камена, своје место у историји технологије налазе метали, најпре меки и њихове легуре (злато, сребро, бакар, калај), а затим и гвожђе, тврд метал, који постаје примаран за производњу, због својих карактеристика. Успон обраде метала био је важан и за даљи развој других занатских, али и осталих привредних грана, па и економије уопште. Како развој рударства, односно занатство метала, утичу на технолошки прогрес средњег века и развој европског занатства, па и српског средњовековног, преглед занатства треба и започети са истим.

Ковач - Homo faber

Ковач (**коваль**, **коварь**, **ковач**)⁸³, јунак не само словенске, већ и светске традиције, познавалац тајних знања, *творац свих заната*, врач и представник божији (*ковач божији*),⁸⁴ представља једног од најстаријих занатлија, који професионално производи за тржиште. Назив његовог занимања постаје и синоним за производног занатлију уопште, човека извежбаног и вештог занату

---

⁸² А. Škaljić, *Turcizmi*, passim.

* Поглавље о обради метала, почива делом на радовима аутора насталим током истраживања за тезу, а посебно на два, која су овде са извесним изменама и допуницама и унети. А. Фостиков, *Ковачки занат*, 105–126; А. Фостиков, *Златарски занат*, 165–185.

⁸³ Осим назива за занат и занатлију, и као основа антонима и топонима, термини ковач (срп. и хрв. *ковач*, чеш. *kováč*, слов. *kovac* 'кузнец', слов. *ковачь* 'faber (ferrarius)', срп.-слов. *вѣтръ*) и ковати, користе се и апстрактно, када указују на чињеницу да је неко мудар, благоразумни, *хитар* (упореди хитрац) или лукав (коварство/лукавство, превара), али и као ознака за искусног занатлију уопште, који се у Русији називао и **хитрокознец**. Ф. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 113, 294-295; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 484-486; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 714 - 717; Р. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 171-172. Видети и даље.

⁸⁴ В.В. Иванов, В.Н. Топоров, *Исследования*, 159 - 164; *Словенска митологија*, 271-272 (Петрухин, В. Ј: Ковач); Ю. А. Зимин, *Кузнечное древо*, 46-47. У хришћанској визији, као ковач представљен је Адам, у десној руци му је чекић, а у левој кљешта са парчетом метала, које држи на наковњу, док Ева држи ручке мехова. А. П. Каждан, *Деревня и город*, 194.

(лат. *homo faber*, нем. *der Schmied*, енгл. *smith*). Ипак, док у немачком, енглеском и финском језику у процесу формирања и диференцијације, занати добијају имена на основу речи ковач (нем. *Schmied: Steinschmied* – клесар, *Tuchschmied* – сукнар, *Schuhschmied* – шустер (обућар), енгл. *smith: goldsmith* – златар, *swordsmith* – мачар, фин. *seppa: kingssepp* – обућар) таква појава у домаћим средњовековним изворима није позната.⁸⁵

Док ковачем у најширем смислу, В. Микољи сматра занатлију који обликује било какав тврд материјал, ударцима датог оруђа по истом, П. Скок термин *ковати* сужава на обраду гвожђа, и других метала чекићем.⁸⁶ У прилог Микољијевом мишљењу ишла би терминологија рада. И у старо словенском, као и у источно германским и старим западно германским дијалектима, једна иста реч могла да се односи и на обрађиваче дрвета, али и камена. Назив *гвожђе* јавља се у вези са обрадом дрвета, где се односи на дрвени клин, или ексер, а означава и врсту шумског планинског покривача, коришћеног за грађевински материјал и производњу угља. Касније постаје синоним и за сам назив овог метала (*железо*), гвожђе за израду клинова и поједине производе од истог, било ексере или велика рударска длета (**ГВОЗДА**, lat. *ferramenta, staronem*).⁸⁷ О вези ковачког заната и обраде камена, сведоче натписи на надгробницима, у којима се наводи ковач као израђивач, често у комбинацији са глаголом *сећи* (нпр. *сече ковач*), као и израз *сећи жрнов*, који се јавља у руском као: *ковати жрнов*. Док Ш. Бешлагич сматра да су се иста лица бавила и клесарским и ковачким занатом и да су често сама правила неопходни алат, Б. А. Робаков издваја израђивача жрвњева као специјализованог занатлију, који има неопходни ковачки, као и алат за обраду камена. Поједини ковачи, вероватно су се бавили и резањем камена, а каква је заиста била подела између клесара стећака или жрвњева и ковача, није познато,

---

⁸⁵ У то време глагол ковати, бележи се у вези са објектом или именом метала, нпр. *ковати динаре, сребро, ципеле (укуцавати ђон)*. Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459-461; *Рјечник српскохрватскога књижевног језика*, 762; J. Kulischer, *Орџа економска ровјест*, 1957, 79-80. О називима метала: А. Лома, *Евроазијски степски појас*, 133-148.

⁸⁶ *Ковати - бити (чекићем, маљем), тући, ударати, резати, сећи, пренесено зн.> стварати, чинити производити – *fabricare*. О. Н. Трубочев, *Ремесленнај терминологија*, 724; В.В. Иванов, В.Н. Топоров, *Исследования*, 159 – 164; Р. Скок, *Етимологијски рјечник* II, 171-172; *СРНГ* 14 (1978) 14, 27; *Словарь русского языка XI–XVII* 7 (1970) 213-214; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 30.

⁸⁷ J. Шиц, *Географска терминологија*, 69-70; О. Н. Трубочев, *Ремесленнај терминологија*, 724,753; J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource*, 89.

као ни однос ковач-клесар : диак-писар на камену.⁸⁸ Временом звање ковача почиње да се односи прво на обрађивача метала уопште, а затим на обрађивача гвожђа, при чему постаје и синоним за поткивача (ковач, *плочар*, поткивач).⁸⁹

Развој, успон и диференцијација ковачког заната

Иако су вештина обраде метала и ковачки занат били познати још старим Словенима, о чему сведоче општесловенски називи за занатска занимања и називи појединог оруђа рада, сматра се да су на његов развој посебно утицали германски елементи у време ближих контаката словенских и германских племена у периоду сеобе народа. Потом је током развијеног средњег века дошло до преузимања нових техника и технологија експлатације и обраде руда од Саса (Саксонаца), што је посебно разматрано у домаћој и страниј историографији.⁹⁰ Технолошки успон, пораст потражње и шира примене гвожђа, условили су пораст производње. Томе у прилог могао би да сведочи и назив *мерно надо*, поменут у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Душана. Иначе као мерна јединица *надо* је означавало гвожђе отопљено у једном цугу (тзв. меко гвожђе обложено челиком), које је било тежине око 20 кг, или мање. Касније се раскивало на две половине, *близнице*, ради лакшег транспорта и даље обраде. Назив *надо* такође се јавља и у Босни као назив за *челик* (перс.).⁹¹

Нова металуршка и технолошка знања довела су и до усавршавања и оруђа и оружја, што је утицало и на друге сфере живота, развој занимања и заната, као и на додатну диференцијацију ковачке професије. Бројне алатке добијају металне обрубe, а делови некад израђивани од дрвета, сада се раде од гвожђа, што им повећава снагу, отпорност и проширује примену. На висок ниво уздиже се и производња мачева, копаља, лукова, стрела, штитова, шлемова, оклопа (*брња*) и

---

⁸⁸ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 102–103; М. Šimić, *Jezik boljunskih natpisa*, 2-3, 5, 10, 11; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 422.

⁸⁹ А. П. Каждан, *Деревня и город*, 198; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16.

⁹⁰ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 30, 35-39; Д. Мркобрад, П. Е. Дурлић, *Археолошка истраживања на Праурији*, 83-87; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 700 и даље. Видети изнад н. 80.

⁹¹ СХ, 138-139; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 43– 44; уп. В. Симић, *Рударство гвожђа*, 56–58; Г. Томовић, *Микротопонимија око града Раса*, 172.

буздована (*бата*).⁹² Као посебно важне чињенице у том процесу напретка металургије истичу се употреба водене снаге, као главног покретача механичких машина, великих мехова за контролу ватре у топиноцама и великог чекића за ударање кованог гвожђа у самоковима, затим изградња нових врста пећи, успон производње челика, и увођење потковица у свакодневни живот.⁹³

Из ковачке професије, прво се одвајају обрађивачи племенитих метала, међу којима се по називу истичу златари, као и група обрађивача осталих обојених метала, попут бакра. Сасвим је извесно је да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено су и ковнице, пошто је техника ковања спадала у златарске технике. Ипак, уметничка обрада метала захтевала је, осим познавања техника обраде, и познавање извлачења руде и издвајања жице, као и прављење нијела и емајла, додатних смеса при обради.⁹⁴ Поред тога, као засебна се издваја металургија гвожђа, јер је у основи захтевала другачија знања, како је то образложио Ваноћо Биранђуго у свом делу о металургији (1540). Она се потом разгранала у нове подструке.⁹⁵ На тлу средњовековне Србије произвођен је и челик, о сведоче помени близнице и близне у топонимији.⁹⁶

О производњи и обради гвожђа нема пуно података у писаним изворима, а да је сматрано важним, сведоче даровнице владара и властеле манастирима, у којима се прилажу топионице гвожђа, њихови производи и ковачи. Тако се у повељама помињу рудници гвожђа и/или топионице у: Глухој Васи (Глухавица) код Новог Пазара, у Алтину код манастира Дечани (припада самом манастиру), и на Трстеној на падинама Копаоника код Косовске Митровице (припада манастиру св. Арханђела код Призрена). Иако су познати и они у Трепчи, Плани и Остатији на извору Студенице, на планини Голији, о обимној производњи сведоче

---

⁹² Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*, *pasim*; Г.А. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 295-300; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196. О оружарству видети и ниже.

⁹³ V. Mikołji, *Povijest željeza*, 30, 42, 45, 65; С. Мишић, *Корпићење унутрашњих вода*, 132-138. О раду самокова: В. Симић, *Рударство гвожђа*, 42-50.

⁹⁴ Б. Даничић, *Рјечник* 1, 459-460; *Ново Брдо*, 189 (Е. Зечевић). О обради бакра и котларима у Дубровнику: D. Roller, *Dubrovački zanati*, 55, 107-108; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 55.

⁹⁵ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 369.

⁹⁶ CX, 138-139. Видети ниже под топонимијом у вези ковачког заната.

углавном бројни материјални остаци производње сачувани на терену.⁹⁷ Због опште оскудности извора, остаје непознато у којој мери су гвожђе одређених карактеристика, или челик били заступљени у унутрашњој или спољној трговини. Судаћи према материјалним остацима, гвожђе обрађивано у долини Студенице било је погодно за производњу оружја, а оно у околини Плане је због процента никла погодно за израду рударског оруђа, ради чега су вероватно и Дубровчани долазили и боравили у селу Ковачи поред Плане. Челик у плочама и полугама истиче се као крајњи циљ у уговору о закупу ковачких радионица и механичких машина за обраду у месту Жеравице.⁹⁸

Док о трговини ковачким производима понешто сазнајемо из сачуваних закона, неки се као трговачки артикли спомињу и у тестаментима. Тако се осим потковица, чије су цене нормиране, спомињу и гвоздене полуге, производи од гвожђа, казани, гвожђа за лемеше, ексери, а у радњама дубровачких трговаца, попут оне Марина Весековића у Босни, налазе се седла, штитови и лукови, као и игле (чак 1.000ком), које се истичу по својој бројности.⁹⁹ На који начин су они доспевали на трг, односно да ли су их доносили и излагали сами ковачи, или их углавном препродавали трговци, није ближе познато, али се може претпоставити да су их заправо и занатлије и трговци излагали.

Мада се сматра да се гвожђе ретко извозило као неисплативо услед његове релативно мале вредности у односу на трошкове и потешкоће копненог транспорта, треба имати у виду да производи од гвожђа и нису били баш јефтине, као и да је због значаја и употребе у ратне сврхе његов извоз вероватно био ограничен унутрашњим и потребама владара.¹⁰⁰ О развоју и квалитету металургије и обраде гвожђа у средњовековној Србији сведоче писани и материјални извори, а посредно и велика диференцијација ковачке струке, нарочито у градовима и у оквиру већих радионица, као што је то био случај у

---

⁹⁷ ССР, 37-38, 44 (Р. Ћук); V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Podrinju*; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 63-70 и даље; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 134-135.

⁹⁸ V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 2; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 144 н.10.

⁹⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16; D. Војанић, *Turski zakoni*, 38, 48, 58; Т. Vukanović, *Rečnik*, 19, 25; ССР, 137 (Д. Ковачевић-Којић).

¹⁰⁰ ССР, 47 (Р. Ћук), 121 (Д. Ковачевић-Којић), и даље. У појединачним случајевима гвожђе и производи од истог су извожени, посредством Дубровчана, па тако и потковице и ексери у Млетке 1316. Г.А. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 297; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 163.

другим средњовековним срединама. Као *добри мајстори*, у заробљеништву код Тимура, задржани су након Ангорске битке и двојица израђивача коване коњске опреме, Мартин Шљемано(в) и Ниноје (Богдул).¹⁰¹

Тачну границу између појединих ковачких струка, посебно оних које се накнадно развијају, није лако успоставити. Већ поменути Ваноћо Бирангућо, иначе оклопар, коваче гвожђа разматра посебно, а у исте убраја и оружаре. Исти аутор указује и на поделу на групе, према производу, попут ковач алата или ковач самострела, закључујући да је ова ковачка струка толико разграната, да би се могло рећи да има онолико ковача колико и могућих предмета њихове израде. Средином 15. века у Лондону се налазило 14 врста ковача, у које Ј. Гедс убраја: ножаре, оклопаре, часовничаре, произвођаче амова и запрежне опреме, произвођаче мамуза, произвођаче жице, игларе, произвођаче ексера, браваре, оне који су полирали оклопе и друго, као и гвожђаре, за које дозвољава могућност да су у питању и трговци гвожђем, док у вези последња три назива (ковачи, ковачи гвожђа, поткивачи) истиче да је разлика нејасна. Као случај диференцијације, а истовремено и универзалности ковачког заната, може да послужи и помен мајстора Мартина из Сремске Митровице, који је имао задатак да скује гвоздених 20.000 врхова за стреле, а кога бележи дубровачка грађа 1393, као поткивача, гвожђара и ковача.¹⁰²

Иако је место обитавања и рада утицало на врсту производа, па су тако ковачи на селу надопуњавали локалне потребе, углавном по питању свакодневног потребног оруђа, а у рударским центрима радили на производњи рударског алата, ово није било правило. Упркос чињеници да је производња усмерена потребама, налази оруђа и разних предмета упућују на чињеницу да је све производе често правио један мајстор, посебно у сеоској средини, или иста радионица. Тако су у ковачници Сталаћа, која се у основи бавила производњом оружија и опреме за

---

¹⁰¹ Текст на персијском језику, својевремено се налазио у библиотеци у Самарканду, али није познато где се данас налази, а за истим колико је познато није посебно ни трагано. Испис из хронике, направио је Коста Мандића, према усменом преводу тадашњег хоџе, управника библиотеке и старина у Маузолеју Гур Емир-а и који му је персиски истумачио помоћу руског језика, те остаје несигурно и који називи се и користе у оригиналу. К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 94, 96-99. У градским ковачницама на територији некадашњег СССР-а, нађена су разноврснија оруђа ковача, него у сеоским срединама, што према Б. А. Рыбакову говори о вишем нивоу ковачког заната у граду. Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 212 и даље.

¹⁰² Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 83; J. Geddes, *Iron*, 182. Видети и н. 95.

ратнике и њихове коње, сем стрела у ковачници, испред ње нађена и два српа и један косир, који сведоче да се овде према потреби израђивало и поправљало и оруђе за земљорадњу, као и други предмети.¹⁰³ Такође и поред специјализације, назив ковача остао је у паралелној употреби са именима појединих ковачких струка као синоним. Често се у изворима бележи само ковач, без ближе ознаке, али се дешава и да се исто лице јавља и као ковач и као нрп. мачар, било у изворима, или у народној традицији, па тако: Новак ковач, Новак мачар (*ser Novacus spatarius*), ковач мачева.¹⁰⁴ Судаћи према појединим примерима назив *faber*, био је актуелан у средњовековном латинитету и као синоним за обрађивача злата, односно племенитих метала.¹⁰⁵

У научној литератури се за основну поделу обично узима подела унутар обрађивача гвожђа, на оружарску и остале струке, при чему се у оружарство убрајају занати која подразумевају и познавања обраде других материјала: штитари, лукари, стрелари, тулари, мачари, оклопари, а средином 15. века и мајстори за топове. У вези са оклопарима, можда би се Дукин помен *црних челичних оклопа* које је носила српска коњица односио на рад домаћих мајстора.¹⁰⁶

Као посебна се одваја и вештина ливења, која највећи домет достиже у ливењу посебно великих предмета, попут звона или поменутих топова, као и уметничка обрада гвожђа и часовничарство о којима скоро да нема података. Док се као звоноливци у 15. веку јављају домаћи мајстори, а звона се лију у манастирским радионицама и већим градовима, ливци топова су бар у почетку углавном странци или из приморских градова.¹⁰⁷ Једини помен везан за израду

---

¹⁰³ А. П. Каждан, *Деревња и город*, 1960, 192. Откривени су и окуви за дрвена ведрa. Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191-192; Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 51.

¹⁰⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90. Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот*, 141-151, 183-191.

¹⁰⁵ Е. Castelnovo, *The Artist*, 216-217.

¹⁰⁶ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 83-85; Оружари, Оружије, у: *ЛССВ*, 474-477 (Лемајић, Н.); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195-197; *ССР*, 139-140 (Ковачевић-Којић Д.); М. Николић, *The Byzantine historiography*, 283-284; М. Николић, *Византијски писци о Србији 1402-1439*, 125. Видети и даље под *Израда оружја*.

¹⁰⁷ *Звоно*, *Металургија*, у: *ЛССВ*, 232-233 (Б.Радојковић), 402 (С. Ћирковић). О звоноливцу Хансу Немцу: А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана*, 207-208. У прилог постојању назива ливац, говорио би и податак у Крешеву у Босни спомиње се презиме Dobralevaz, Dolbrolievaz, а изгледа да је у питању израђивач дугмади. Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 367.

часовника, потиче из руског летописа у ком се наводи да је први сат на Кремљу израдио монах Лазар Хиландарац, Србин родом из Призрена, 1404, који се јавља са описом *занатлија и уметник (мастер же и художник)*.¹⁰⁸ Осим звања ковача и оних везаних за наведене струке, као посебна занимања, у изворима се јављају и: *бравар*, израђивач брава и кључева, израђивачи коњске коване опреме, односно коњских оклопа, а можда и потковица и мамуза, *гвоздар*, за кога се сматра да је можда ковао металне клинове, а према заступљености налаза ножева и игала, изгледа да су била одвојена и занимања *ножара* и *иглара*. Није сигурно да ли се овде могу убројати и произвођачи металног посуђа, *кондирар* и *крчалија*, чији међусобни однос није јасан, као што није познато од ког метала су га правили.¹⁰⁹

Као последња остаје диференцијација између *ковача* и *поткивача* на чију поделу је утицао успон производње потковица, о којој сведоче како увођење назива *плочар* (поткивач), тако и дажбина у складу са потребом – годишње давање одређеног броја коњских потковица. Да ли су ова два занимања била одвојена у средњем веку, и ако јесу када и у којој мери нема података. Тако се у Светоарханђеловској повељи (1348), посебно наводе два ковача, а посебно лица (исто двојица), без навођења назива професије, која су била дужна да мастиру дају 40 коњских плоча годишње. У члану 16, Законика деспота Стефана (1412), који говори о овом давању, као израђивач плоча и давалац дажбине наводи се ковач.¹¹⁰ Ако се прихвати тумачење назива хухнар, као име за оног који израђује посебну врсту ексера за потковице, ипак остаје нејасно да ли је исти и правио потковице, или се ради о додатној диференцијацији.¹¹¹ Интересантно је приметити, да је у

---

¹⁰⁸ *Полное собрание русских летописей*, XVIII, 281; *Лицевой летописный свод XVI века*, XII, 38; А. В. Арциховский, *Древнерусские миниатюры*, 85; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 77-78; Г. Тошић, М. Тадић, *Хиландарски монах Лазар*. Делови сатова били су од гвожђа. J. Geddes, *Iron*, 178-180. О механичким часовницима детаљније: J. Gimpel, *Medieval Machine*, 147-170.

¹⁰⁹ Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 375 н. 29; *ЛССВ*, 214-217 (С. Ћирковић, *Занати*). Занимање иглара потврђује и топонимија, нпр. Игларево, Игларево студенац. *ДХ I а*, 305. О налазима ножева: М. Брмболић, *Оруђа*; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*. Крчалије бележе и Дечанске повеље. *ДХ II*, 40 ф. 44, 64; *ДХ III*, 114 ф. 53. За крчалију у смислу ковача и : F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 318.

¹¹⁰ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. 16; *СХ*, 138-139; Р. Михалчић, *Закони*, 177. Један од витража катедрале Нотр Дам у Паризу (12, почетак 13. века), приказује рад ковача кроз три слике: убацивање угља у пећ, ковање у радионици и поткивање коња, а у ковачки алат, спадао је и стругач за копита. S. Whatling, *The Corpus*, В. 37 (Typological Passion), 01, 02, 03. О алату, видети даље.

¹¹¹ Radoie Radovzich soberhuxnar и Alegretum хухнар помињу се у Новом Брду. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 405. Сматра се да термин хухнар (хухнарь), потиче из герм. hufnagel:

Сталаћу сама ковачница смештена у два објекта са пећима, један до другог, а простор између такође је коришћен за рад. Један од њих је, судећи према налазима, служио за поправку потковица и ситније поправке.¹¹²

Да је разлика постојала и у самом звању ковача, и да се оно односило и на прерађиваче и на обрађиваче гвожђа, податке пружа Светоарханђеловска повеља, у којој се посебно наводе ковачи са *колом*, земљом и гором, који су били дужни да производе *надо* и *близницу*, а посебно ковачи који се пак спомињу без тачно описане обавезе. Треба појаснити да *коло гвоздено* са *ковачима*, за разлику од кола гвозденог са рударима, представља комплетно постројење за добијање и прераду гвожђа. У турским законима из 1488, јавља се и *ковач руднички*, који је поправљао рударске алате и радио за потребе рудника. Сем ових, јавља се и звање *ковач урочни* (ковачи *оурочнии*) у Светостефанској (Бањској) повељи, које се у литератури преводи као *ковач уговорни*, а у складу са значењем речи *урок*, *урочни*.¹¹³

Као посебно питање истиче се и веза ковача и *угљара*, посведочена у писаним изворима и топонимији. Тако *дрвари* према Законику деспота Стефана, тргују и тзв. ковачким товаром, који се свакако по саставу и квалитету, судећи по два и по пута већој цени, битно разликовао од товара дрва или вреће *доброг* угља. Често се топоним Угљари налази у близини топонима, у вези са прерадом гвожђа, и то местом радње, попут Ковачи, Кузмин, Вигњишта. Да ли је ова веза и у српским средњовековним земљама била условљена чињеницом да су поједини ковачи, сами производили угаљ за своје потребе или бар учествовали у организацији његове производње, као у другим државама, нема директних података. Судећи пак да једна од верзија ранијих рударских закона стране

Фасмер 4, 287. У пописима радњи у Босни налази се више врста ексера, од ситних, преко обичних до оних са широким главама, од којих се последњи бележе и у вези седла. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 115.

¹¹² Ту су нађени ситнозрна пшеница и просо. Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 51.

¹¹³ *СХ*, 138-139; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 146, 177; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 43; Т. Vukanović, *Rečnik*, 59. Како се са истим епитетом јављају се и *коњуси урочни* (*коњуси оурочни*) у тзв. другој дечанској повељи, може се претпоставити, да су на уговор, радиле и друге групе занимања. *ДХ II*, 43, *ДХ III*, 117. За *урок*, *урочни*: *Фасмер* 4, 168; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, 1257-1260; *Правда Русская II*, 235 -238, чл. 43, и даље према регистрама у: Т. I: Тексты и Т. II: Комментарии. Посебан статус ковача рудничких истичу и верзије *Ius regale montanorum*: Н. Јигећек, *Codex juris Bohemici I*, 310-311 XVI. 1-16; J. Vilek, *Ius regale montanorum*, 34 IX. 10-12, 35-36 XII. 1-16; 41 n. 115 - II. 14.

провинцијенце, а такође заснована на саском рударском праву, ставља ковача у улогу угљара, највероватније да првобитно ковач сем у локалу и у домаћем рударству првобитно задобија исту радну улогу.¹¹⁴

Улога и статус ковача

Значај ковача у средњем веку одређује чињеница да је његов рад првенствено као произвођача оруђа и оружја неопходан за рад осталих занатлија и других занимања, као и за војну службу. Колико је оруђе било важно, било оно за обраду земље или рударско, сведоче високе цене самих алата, али и казни за његову крађу. Као део оружарске или вештине обраде метала ковачка вештина убрајала се у седам механичких вештина, а њену нужност истиче и Бирингућо, који је сматрао да рад ковача гвожђа треба да има примат над радом златара као кориснији.¹¹⁵ Ипак чињеница да је сеча шума за потребе ковача, као и обраду метала била део свакодневнице, а да се дешавало и да гар и пепео заврше у оближњој реци, говори да рад ковача тог времена није утицао само на развој, већ и на екологију свог времена.¹¹⁶

Овај занат веома распрострањен, био је претежно у рукама домаћег становништва о чему посредно говори и чињеница да се у латинским актима домаће провинцијације уводи управо реч ковач (*couaze*), транскрипцијом, али без превода. У појединим случајевима као представници ковачког заната јављају се и странци, иако није сигурно да ли се они јављају занатлије или као трговци. Мада се само мањи број ковача спомиње поименично, своје место ковач налази свуда, при владарским резиденцијама, на селу (у оквиру манастирских и световних властелинства, владарских и властеоских), у граду и околини, на тргу, а са

---

¹¹⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 17; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Podrinju*, 69; С. Мишић, *Потарје*, 13 н. 19; Г. М. Јашовић, *Топонимија села Угљара*, 14-15. Случајеви ковача, који су и угљари познати су у Енглеској у 13. веку, а повезаност ова два занимања истакнута је и на помнутом витражу у Нотр Даму, те у *Ius regale montanorum*. Н. Јиреček, *Codex juris Bohemici I*, 307-308, XIII 10-11; J. Bílek, *Ius regale montanorum*, 34 (IX 10-11), 34 J. Birelli, *Peasant Craftsmen*, 98. Видети н. 110. Почетке озбиљнијег угљарства М. Филиповић је доводио у везу са саским утицајем. S. M. Filipović, *Vaština srednjovekovnih rudara Sasa*, 17-18. Приликом даровања топиноца гвожђа манастирима, обично се дарује и потребна шума за производњу горива. CX, 138-139.

¹¹⁵ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 167; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 166, 175, 191-195; F. Spaħo, *Turski rudarski zakoni*, 187; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 113-116.

¹¹⁶ В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 199; J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource*, 91, 94-95.

успоном рударства, и у рударским насељима. Могло би се претпоставити да је скоро свако село имало свог ковача, судећи барем према пописа области Бранковића из 1455, по ком је број ковача (59) премашивао број осталих занатлија (57) у постојећих 48 села и засеока. Бројност ковача у односу на друге занате истиче се и у књизи Михаила Лукаревића, према којој их је скоро подјенако било у самом граду и околним селима.¹¹⁷

Присуство ковача на владарском и на властеоском поседу, доводи се у везу са производњом оружја које је било неопходно за њихову статусну обавезу да оружјем штите своје поданике. Као и владар, и његови феудалци, војни обавезници, имали су своје занатлије за израду оружија, као и за ковану коњску опрему, у складу са законом по коме су сами опремали властити одред.¹¹⁸ Да су због значаја производње, првобитно обрађивачи гвожђа били подложни владару, а посебно они који су радили у његовом добијању, речито сведоче писани извори. Тако Милутин, прилаже гвоздено коло у Глухој Васи (*коло цело*, са рударима и дохоцима), са одредбом да се од истог исплаћују владарски дохотци цркви Бањске, а касније у другој Дечанској хрисовуљи из Глухе Власи дарује се и Дечански манастир са 50 нади гвожђа. Цар Душан 1353, даје манастиру у Призрену гвоздено коло са годишњим дохотком од 70 мерних нада, дајући му и гору Раванштицу, односно право на шуму, неопходну за ватрену снагу, а деспот Ђурађ Бранковић даје светогорском манастиру св. Павла село Трnavу са колом, а потврђује и раније даровано село Патеи са колом (првобитно Патеиколо). Са успоном властеле шире се и њихове ингеренције, па је тако у селу Каменици на Руднику и челник Радич, имао своје коло чије приходе поклања 1430. кастамонитском манастиру на св. Гори, као и св. Георгију у Враћевшници.

---

¹¹⁷ ДХ II, 55, ДХ III, 69, 92, 96, 97; С. Новаковић, *Село*, 59; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 207; С. Ђирковић, Р. Ђук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима* I, 35; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 372, 374; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 236; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139-142.

¹¹⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195. Исти тренд запажен је и у другим феудалним државама. Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 491.

Интересантно је приметити, и да је сопствени самоков имао према попису из 1476-77. и врховни кнез Влаха, Малуга син Николе.¹¹⁹

Статус ковача био је на манастирским властелинствима исти као и код других зависних мајстора, а занат и његове тајне преносили су се са оца на сина. Осим аграрних послова и давања различитих трибута, имали су и поједине радне обавезе, свакако примерене свом занату, а владару, односно манастиру, давали су у десетак у сопственим производима. Истовремено, у оквиру града ковачким занатом бавило се и више чланова исте породице, попут браће, а њихова давања такође су била бар делом била изражена у ковачким производима.¹²⁰ Иако су имали различита права, а често и обавезе, коваче различите провенијенције и правног статуса, издвајала је њихова неопходност, па се често у изворима при набрајању наводе први међу осталима, често се прилажу од стране владара, њихов алат и производи су стандардизовани, цене израђевина у појединим случајевима нормиране, а право продаје појединих ставки, попут рударског алата ограничено. Осим рада током мирнодобских периода, ове занатлије чиниле су и важан део помоћних војних одреда у ратним условима, заједно са мајсторима других струка.¹²¹

Судећи према законима суседних држава, као и по каснијим, турском закону, који је у себе инкорпорирао тековине рударског законодавства, ковач је уживао посебан статус и заштиту. Тако према старом хрватском тзв. Каставском закону, из времена пре 15. века, а важећим и за област рудника гвожђа Горског котара, крађа у пећници или ковачници била је висока, 25 млетачких златника, или смрт, а према Пољичком статуту из 15. века ковач је имао предност у млину

---

¹¹⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 530, 548-549; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 136; V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju*, 69; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 133, 267; Р. Михаљчић, *Закони*, 148; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 139-140.

¹²⁰ У појединим случајевима долазило је и до удруживања на линији таст-зет. Р. Михаљчић, *Закони*, 142, 143, 145, 146, 152, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 163; V. Mikolji, *Povijest željeza*, 44; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 39, 47, 66, 77, 81; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 16; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 372; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196-197. Обавезе занатлија разматрао је М. Благојевић, а о наслеђивању и промени статуса, као и преласку у слој сокалника и обрнуто писао је В. Тријић. М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 200-212; В. Тријић, *О сокалницима*, 3-28. О статусу мајстора и : Б. Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 10; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 36. Видети детаљније даље.

¹²¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22- 23 чл. 16, 23, 52; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 161-162; Р. Михаљчић, *Закони*, 146, 148, 152, 156, 161, 177. Цене потковица биле су нормиране и у Фиренци. Е. Staley, *The Guilds of Florence*, 310; Т. Vukanović, *Rečnik*, 19, 25.

(чл. 81). Иако сличне одредбе нису познате из у српском законодавству, нормирање цене тзв. ковачког товара, говори у прилог чињеници да су и у оквиру средњовековне Србије, ковачи имали извесну заштиту.¹²²

Као и друге градске, слободне занатлије, и ковачи из градова имали су право слободе кретања, што је утицало да мењају место боравка, па се у центрима, попут Новог Брда налазе и ковачи из других насеља и градова, док појединци одлазе и ван земље. Према ретким вестима и ковачи из околних села долазили су у град, из различитих потреба, па и ради кредитирања, а том приликом вероватно су продавали и своје производе.¹²³ Материјални статус вероватно да им је зависио од правног, а појединци се истичу, као и у другим професијама. Тако се јављају ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који исте узимају у закуп. Зараде ковача зависиле су од више фактора, попут статуса, али свакако да су биле повезане и са ценом рада, која је утицала на цену производа истовремено са ценом утрошеног материјала. Према каснијим турским законима за Плану и Запланину (1488), ковач руднички није примао плату, већ му је по проналаску руде, припадало 2 дела по окну од могућих 68 делова, док му је у оквиру турског закона за рудник Беласицу, из исте 1488, припадао само један део (1/68).¹²⁴

Сачувани изворни материјал не допушта да се детаљније разматра организација ковача, али се према аналогiji са другим срединама може претпоставити да су и у средњовековним српским градовима ковачи били окупљени у еснафе (гилде, удружења и братовштине, корпорације), засноване на одређеним принципима, са пратомајстором на челу. У Котору се ковачи налазе и у братовштини св. Духа, заједно са другим занатлијама и грађанима, и живе и раде у ковачкој четврти, у Дубровнику постоји братовштина ковача и котлара, док

---

¹²² V. Mikolji, *Povijest željeza*, 64; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. 17.

¹²³ Тако ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију. М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 379; *Ново Брдо*, 48 (Јовановић, В. С.).

¹²⁴ Т. Vukanović, *Rečnik*, 59; СХ, 138-139; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 141-149. Однос рада и материјала, био је у пропорцији $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$, у случају два најраспрострањенија земљорадничка оруђа, мотике и косира. М. Благојевић, *Земљорадња*, 23, 29; С. Мишић, *Коршићење унутрашњих вода*, 142. Видети и изнад н. 113.

се у Фиренци ковачи налазе у гилди која је изгледа окупљала и обрађиваче бакра.¹²⁵

Ковачница – радно место ковача и његово оруђе

Зависно од места боравка, ковачи су пословали, у оквиру локалне радионице или насеља. Владарске ковачнице у Србији, Босни и у другим државама, бар у почетку налазиле су се близу двора, или у оквиру дворског комплекса, попут оних у Бобовцу. Са успоном рударства граде се читава насеља, али и појединачне радионице и топионице, што ближе руднику, ради јефтинијег и бржег транспорта. За њихово подизање бирају се места са довољно шуме, због дрвне грађе и прављења угља, и са приступом текућој води (река, поток), неопходној за рад механичких мехова и самокова. По правилу рудници су имали сопствену индустрију гвожђа, а самокови и пећи за топљење често су чинили јединствено постројење.¹²⁶ Градске ковачнице су смештане су што ближе бунару, ради потребе за водом, али и зиду или капији, како би се у случају пожара, ватра лакше обуздала. Тако се огњиште за обраду метала налазило се уз бедем у манастиру св. Арханђела, код Призрена, а ковачница у Сталаћу у непосредној близини бунара, уз стару капију малог града. У Крушевцу ковачница се налазила у близини куле са двоструким бедемом и помоћним улазом, док није познато где се налазила ковачница у Новом Брду.¹²⁷ Осим ових условно речено сталних, јављају се и привремена ковачка огњишта, која се у касном средњем веку повезују

---

¹²⁵ ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); E. Staley, *The Guilds of Florence*, 305 - 315; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 95; J. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, без нумерације, стога према називима братовштина: *Братовштина Св. Духа*. На груписање обрађивача метала и то оружарске струке можда указује налаз довратника нађеног у простору капије бр. 1 на јужном бедему Смедерева, на коме су уклесани мач, штит, буздован и копље, по узору на примерке из 15. века. М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 88.

¹²⁶ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 44; J. Birelli, *Peasant Craftsmen*, 99; V. Simić, *Rударство гвожђа и Кораоничкој области*, 79; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 38-41, 44; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.), 57 (Ћирковић, С.).

¹²⁷ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191-192; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 14-24 сл. 1; Д. Минић, О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, 52; М. Милинковић, *Нова археолошка истраживања*, 208-224.

и са доласком Цигана и њиховим укључивањем у обраду метала за локалне потребе.¹²⁸

Без обзира на локални размештај, главно место обитавања ковача је његова ковачница, односно огњиште или пећ. Ковачи и грнчари су, у почетку, користили исте пећи зване грн (гърњ), а касније су пећи ковача постале више, у складу са потребама обраде метала (данас тзв. високе пећи).¹²⁹ Према неким проценама, једна озбиљнија радионица могла је да задовољи занатске потребе становништа са простора од око 10 до 15 км, што отприлике одговара радијусу самог насеља, посебно градског.¹³⁰ Ознаке (жигови) ковачких радионица нису ближе познате, као ни чињеница да ли је тај жиг био одраз њихове припадности одређеном граду или личности. Као што је у средњовековној Босни сребро бољано - односно на исто ударан владарски жиг, што је рађено и у средњовековној Србији, за време депота Стефана Лазаревића, тако је у средњовековној Русији жиг кнеза стављан је и на израђевине његових радионица.¹³¹

Главна оруђа ковача – чекић (**гвоздичак**) дуга кљешта и наковањ, били су и уједно и симболи његовог заната. На познатом надгробном споменику Новака ковача у Котору, који је према народној традицији, исковао сабљу Марка Краљевића, приказани су чекић и наковањ. Што су чекић и наковањ били мањи, служили су за финију обраду, а као најмањи издвајају се златарски. У остали алат и прибор спадали су и: *секач* за сечење, *длета пробојци (пробоиц)*, за прављење рупа у бронзаном и гвозденом лиму или неком металу, обично потковицама, а постојао је и *стругач* за припрему коњских копита. Пробојац је као клин коришћен и за обраду камена и дрвета. У основни алат и прибор спадали су и *турпија, тоцило* (кружни брус на ротирајућој осовини, на ручни или на ножни погон) и *мех* за контролисање снаге ватре. Постојала је и стега за метал, као и

---

¹²⁸ Цигани чергари, своје пећи на отвореном обично су користили сезонски, ради преправке, поправке или израде појединих предмета за локално становништво, као и оруђа за потребе ковања. В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 199-200. Какав је био њихов статус и на који начин су практиковали овај занат у време српске државе није познато. Касније у време османлијске власти, учествовали су и у обради гвожђа, па и у изради оружија. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 147.

¹²⁹ В. Симић, *Рударство гвожђа*, 25-35; О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 694-695, 711.

¹³⁰ Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 484; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 179-180.

¹³¹ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 103; Б. Цветковић, *Два средњовековна мача*, 237-246; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 492-494; *ССР*, 108-110 (Ковачевић-Којић Д.). О обележјима ковница новца: В. Иванишевић, *Новчарство*, *passim*.

маказе за сечење лима. Златарски алат у основи био је умањено ковачко оруђе од чекића до наковња, а постојали су и и „калупи за ливење, ливачки прибор, бронзане матрице за отискивање“. Своју примену златарски прибор имао је и у ковницама новца.¹³²

Трагови ковачког заната у топономастици

Делатност ковача, неопходна за производњу оруђа, оружја и других бројних предмета свакодневнице, условила је широку заступљеност тог занимања на територији средњовековних српских земаља, о чему сведоче и имена као посебна група извора било властита, или географска, тзв. антоними и топоними. Док имена сведоче не само о раширености заната, већ и о његовом магијском статусу,¹³³ рана презимена добијана су по имену оца (патронимици), али и по његовој професији, па су деривати од ковач, ковати, заступљени у оба случаја (ковач, Ковач, Ковачевић као Ковач, син ковача), а дешавало се и да презиме буде дато према месту порекла. Као еквивалент одређеном занимању, презиме настаје у средњем веку, када се често занат као и статус наслеђују, а како је ковач био неопходан *сваком селу*, презиме по овој професији постаје једно од најзаступљенијих. Како су презимена или надимци давани како би боље дефинисали дату личност, она представљају специфичност на датом микропростору, у смислу идентификације поједине особе, у односу на остале.¹³⁴

---

¹³² А. П. Каждан, *Деревња и город*, 192-193; М. Брмболић, *Оруђа*; Н. Безић Воžанић, *Majstori*, 239; М. Цуњак, *Средњовековни предмети*; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 102 – 103; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*. О називима оруђа: О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 746-762.

¹³³ Значење имена као део магије или религије било је у складу са дотичним веровањима. Као она посредно везана за ковачки занат, или непосредно везивањем за култ огња и грома, или за обраду метала позната су и: Вигањ, Гвозден, Златислав, Сребренка, а можда и Жарило, као и веома раширено Ковач, које се јавља и у босанској властелској породици Дињичића (војвода Ковач Дињичић). М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 48, 52; М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 494-495; Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 152.

¹³⁴ Презиме Ковач/Ковачевић је међу најзаступљенијим презименима не само на тлу Србије, већ и на Балкану, као и шире (Smith у Британији и САД, Кузњецов у Русији, Ковар у Чешкој, Ковал у Словачкој, Фереро у Италији, итд.). Да презиме као и топоним указује и на етничку припадност досељеног становништва, сведочи и чињеница о раширености овог презимена у Мађарској, до чега долази услед сеоба након пропасти српске средњовековне државе, за хрватска презимена уп. Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 168, 171. Скупина презимена према занимањима, као и занатима иначе представља уобичајну појаву. Бележи се и у дечанској повељи. *ДХ III*, 91; Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 171; D. Brozović Rončević, *What Do Names Tell Us*, 161-

Управо та чињеница сведочи да је ковачко занимање сматрано изузетно важним, док учесталост самог презимена сведочи о великом броју ковача уопште, али вероватно и о популарности и статусу самог занимања.

Топоними пак, као географски називи, могу се посматрати као посебна skupина извора. Њихова имена углавном су постојана и нису склона честим променама, па остају углавном иста чак и када сам локалитет престане да осликава стари назив услед промене изгледа или намене. Стога иако данас није увек јасно у каквој се корелацији налазе неко место и његов назив, неоспорно је да је она некада постојала и била очигледна у време настанка имена (*nomen est omen*).¹³⁵ Неки од њих потврђени су и писаним изворима, неки само материјалним остацима, док највећи део чине они називи за које је једина потврда име само по себи, а чак и тада представљају одраз реалности и свакодневнице управо оних који су их и именовали. Стога они представљају драгоцене и релевантне историјске чињенице, а њихово сагледавање у времену и простору додатни увид у људске активности и схватања, при чему анализа ових имена пружа и могућност за поимање живота обичног човека, који је често и њихов творац.¹³⁶

Међу бројним и различитим поделама топонима, истичу се као посебна група они настали у вези са животом и радом човека, који илуструју социолошке, верске и привредне односе, у овом случају топоними везани за круг занимања или тзв. *nomina professionalia*. Иако ова имена настају веома рано у оквиру сеоске привреде, свој пуни процват заправо доживљавају у касном средњем веку, што се доводи у везу са успоном трговине и занатства, као и специјализацијом и груписањем занатлија у близини тргова, годишњих сајмова и рудника. Ковачи код

---

170. Услед наслеђивања заната, некада презиме може да индикује и да је исти наследник заната, али мобилност занатлија у појединим примерима указује и да презиме, као и топоним, може бити реликт, те да се наследник или не бави истим занатом, или чак и да сам није уопште занатлија. Видети ниже детаљније.

¹³⁵ У вези коришћења топонима на овим просторима, јављају се препреке попут непознавања прецизне терминологије рада, питања убикације и преименовања и дисконтинуитет становништва. Услед тога некада гробље постаје воћњак, а материјални налази често бивају у том процесу девастирани. О топонимији као историјском извору: Ј. Лућић, *Prilog pitanju historijske geografije*, 73-74; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 356; С. Мишић, *Топономастика*, 27-36; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7-17; М. Вушковић, *Топонимија*, 51-6, в. и н. 8; К. Pives, *Place names*, 87-102; С. Мишић, *Црквине и црквешта*, 297-302; А. Фостиков, *Извештај*, 413 и даље; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 117-121.

¹³⁶ Да су имена поуздан поклад пучког поимања стварности, истиче П. Шимуновић. П. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 21.

Плане, центар обраде гвожђа у области Копаоника, настали су вероватно окупљањем ковача у близини пралишта (испиралишта речног) злата, да би са порастом потребе за гвожђем постали и ковачко насеље.¹³⁷ Као топоними у вези ковачког заната, издвајају се називи, настали као дериват од основа ковач, ковати, затим они у вези са местом ковачке радње, називи произишли из терминологије занимања, као и у вези са металима и металургијом.¹³⁸ Приликом разматрања ових топонима, треба бити опрезан, јер неки од њих су произашли из властитих имена, припадности неком Ковачу, са могућности да је у питању и ковач (*Ковачев лаз*), или су дати по особинама или елементима природне средине (*Ковачева бука*). Као топоними несигурног порекла могу се издвојити и они везани за назив *Гвозд (Гвоздац)*.¹³⁹

Група потекла од назива ковач, ковати- уједно је и бројна скупина, која се углавном јавља као назив *мајсторског села* или трга, познатог по ковачкој радионици (Ковачи, Ковачево), тако да је име уједно било и реклама.¹⁴⁰ Међу селима познатим из извора, јављају се и: село Ковачи, поред Плане, које се спомиње и у писаним изворима 1426, као и истоимено село у Ибарском Колашину, где су се налазиле *ковачије* из повеље манастира Бањске, као и Коварије у поседу манастира Ждрело (Горњак). Надаље, на терену и у традицији забележена су међу осталима и: Ковачница (заселак Остатије, Студеница), Ковачка река (Глуха Вас, под Шаторицом/Копаоник), Кованчиште (село Јелац), Ковачка река (Ковачи, Плана), Ковановачки поток (Ново Брдо), а у околини

---

¹³⁷ *Nomina professionalia*, у: Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 218; V. Simić, *Rударство гвожђа у Копаониčkoј области*, 79.

¹³⁸ Топоними у вези ковачког заната у писаним изворима забележени су у речнику Ђ. Даничића и у попису села од М. Пурковића, они познати са терена и карата у серијама: *Насеља и становништво* (СКА-САНУ 1902-), и у *Ономатолошким прилозима* (САНУ, 1979-), а велики број топонима у вези гвожђа рекогницирао је и описао у својим радовима В. Симић. С обзиром на обимност ове грађе, у овом раду представљен је само мањи део. V. Simić, *Rударство гвожђа у Копаониčkoј области*; V. Simić, *Staro rudarstvo гвожђа Golije*; V. Simić, *Rударство гвожђа у Podrinju*; В. Симић, *Рударство и прерада гвожђа у топономастици*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459-460; М. Пурковић, *Попис села*, 64/14, 53/103, 108/58, 77/127.

¹³⁹ О. Н. Трубочев, *Ремесленнај терминологија*, 700; Г. Тошић, *Средњовековне некрополе*, 131. Видети и н. 87.

¹⁴⁰ Мајсторска села су била ослобођена разних намета у замену за привређивање и службу свом феудалном господару, а највештије занатлије, боље организоване и укључене у трговину, прелазила су из својих мајсторских села у подграђа градова. Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 7. Према мишљењу П. Шимуновића, група назива повезана са занимањем у најширем смислу, настајала су или као језгра насеља, или као субурбани предели који настају развојем тргова. Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 35.

Краљева према карти и: Ковиоци ЈЗ од реке Расине и Ковиочка река притока Расине, као и Ковачка Мала ЈЗ од Слатине.¹⁴¹

Далеко разноврснија имена у вези ковачке радње, обраде или назива метала бољи су показатељ, како за рекогностицирање, тако и за сам развој овог заната. Ипак ни њих није увек могуће ставити у хронолошки след, нити установити тачно време настанка, пошто су у питању заправо прилично распрострањени и стандардизовани називи. Као први могу се издвојити они, везани за место ковачке радње, односно огњиште/ватру или ковачницу, где спадају *Вигањ*, *Вигњиште* и *Кузница*. Вигањ и вигњиште су прасловенске речи и означавале су ковачко огњиште, пећ, ватру ковача, и ковачницу као објекат. Треба, међутим, имати у виду да је неко место могло да понесе ово име и касније, након што су се Цигани населили на Балкан у другој половини 14. века. У складу са тим постоји мишљење и да је археолошки локалитет Вигњиште са остацима ковачнице (у селу Тубравић, у близини манастира Грачанице, ЈЗ од Ваљева) понео име према циганском *виња*, *вигањ* за рупу као место огњишта. Наиме, према досадашњим археолошким истраживањима, ова радионица је била активна у периоду 15–17. века, и изгледа да се бавила углавном поправком и израдом неопходног оруђа за околно становништво.¹⁴² Кузница је такође прасловенски термин (**kuznb/*kuzn'a/*kuznica*), одакле и топоним *Кузница*, и јавља се паралелно са називом Вигањ, у смислу ковачнице, односно места ковачке радње. Тако и Кузница код Приштине (у писаним изворима 1330 као Кузмино), код Пожаревца, где је и потврђена шљака, као и код потока Решковца, код села Ждрело у области Браничева, а у поседу манастира Ждрело, где су се некада видиле и зидине

---

¹⁴¹ М. Пурковић, *Попис села*, 53/103; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 78-79; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 2, 7; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Podrinju*, 69; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 242-243; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 111, 148, 151-152; *Ново Брдо*, 24 (В. С. Јовановић). Село Коварије, Коварне, данас потес Коварње у близини Великог и Малог Лаола, у чијим атарима се налазе и за сада најстарији трагови рударења и обраде бакра, који се датирају у време винчарске културе. Како нису археолошки истражене, остаје непознато да ли су у истом боравили ковачи обрађивачи бакра, или се ту обрађивало и гвожђе, можда из лежишта Рудне главе. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 29, 30, 32, 36-37; М. Radivojević, Т. Rehren, *Paint It Black*, passim.

¹⁴² G. C. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine*, 141-165; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 703-704, о вигњу: 706-712; В. Пецикоза, *Средњовековна ковачка радионица*, 193-201; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 78, 86; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 108-109, 148; Г. Тошић, М. Трифуновић, М. Филиповић, *Прилог проучавању дубровачке колоније*, 175-184.

објекта званог Кузница.¹⁴³ У топонимији су присутна и имена изведена из назива механичке машине, *самокова*, који је најчешће присутан на обалама река, јер га је водена снага покретала. На бројним локалитетима под тим именом (*Самоков*, *Самоковска река*) рекогностицирана је шљака, а у појединим случајевима пронађени су и делови ове машине.¹⁴⁴

Група топонима проистекла је из имена за фазу обраде руде и метала (*плавити*) или из мерне јединице за полуобрађену масу гвожђа (*надо*). Тако и *Надумци* (код Глухе Васи), чији назив сведочи да се прерађивачи сировог гвожђа такође одвајају у посебну струку.¹⁴⁵ Од имена метала индикативни су топоними произишли из назива за гвожђе (*Гвожђани* код Фојнице), и челик (*близна*, *близница* > *Близна* код Рудне Главе, а можда и на Руднику село Блазнава) а у везу са обрадом могу се довести и они у вези угља, нпр. *Угљари*). У близини Мајданпека, сем поменуте Близне јавља и село Плавна. Заједно ови називи речито описују процес добијања сировина и њихову примарну обраду у локалу: рудник-плавити-челик ковати.¹⁴⁶ У случају већих ковачких центара, често је случај и да се неколико топонима везаних за обраду гвожђа налази у непосредној близини, у складу са чињеницом да су пећи и вигњеви били чак и у истој просторији, а у непосредној близини налазило се и ковачница и/или ковачко огњиште.¹⁴⁷

На крају треба поменути и бројну групу топонима, која не само да сведочи о обради гвожђа и челика, већ и о високој диференцијацији у самом ковачком занату, а која припада терминологији оружарства. На територији средњовековне Србије се, између осталих, јављају и: Стреоци у околини Дечана, у Дреници и у околини Пирота, Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца, Тоболац, Тулари, Штитари, Штитарица, Брње, Забрње, Брњак, Штитарије (данас Штитар на јужној обали Скадарског језера), где су рађени штитови за Скадар. У

---

¹⁴³ О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 704, 713; Р. Скок, *Етимологијски рјечник II*, 172; М. Пурковић, *Попис села*, 108/58; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче*, 142 н. 77.

¹⁴⁴ Забележен је и случај да се односи на планинску косу у близини Куршумлије. V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Kopaoničkoj oblasti*, 78-79; V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 2, 8; V. Simić, *Rударstvo gvožđa u Podrinju*, 74; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 113, 117, 148.

¹⁴⁵ V. Simić, *Staro rudarstvo gvožđa Golije*, 7; В. Симић, *Надо и плавити*, 133-150; Г. Томовић, *Микропонимија око града Паса*, 170-172

¹⁴⁶ V. Mikoš, *Povijest željeza*, 45; А. Лома, *Перинтеграција ОБ->Б-*, 606-607; В. Симић, *Рударство гвожђа*, 107-108; В. Петровић, Д. Булић *Проблем убикације средњовековног Рудника*, 50. Овом приликом захваљујем проф С. Мишићу на подацима, попут овде поменутог села Плавна.

¹⁴⁷ В. Симић, *Рударство гвожђа*, 241, 244; Ђ. Тошић, *Уговор о закупу рударских постројења*, 143 н.9.

Босни се овакви топоними најчешће налазе близу рудника гвожђа, а чести су: Копљари, Штитари, Копљевићи, Штитово. Интересантно је приметити да се некадашње Штитово код Фојнице изгледа касније поделило на два насеља Остружницу и Плочаре, чији називи указују на производњу делова опреме за коње, оструге, односно мамузе и потковице.¹⁴⁸

Обрада злата

Злато, одувек на цени, било као духовни еквивалент Сунца, те божанства, или пак као материјални основ богатства, привлачило је константно пажњу савременика, до те мере да постаје не само основа бројних легенди, већ и мит односно циљ алхемичара. Осим као назив за племенити метал, име злато јавља се и као синоним, за жуту, златну а некад и зелену боју, а као придев указује и на: сјајно, златно, божије. Карактеристике злата као метала учиниле су да се нађе на челу племенитих ковина, а због могућности лаке обраде, има мишљења и да се само златарство, рано развија у оквиру занатства метала. Попут обраде других метала, и златарство је било познато још старим Словенима, о чему сведочи и очувана терминологија овог заната, а сем општег назива за злато истиче се и исто име - златар, за његовог обрађивача. Исти назив односио се и на обрађиваче племенитих метала уопште, па тако и сребра.¹⁴⁹

По свом доласку Словени су наставили да користе постојеће наносе злата на површини земље, и у воденим токовима, а према В. Симићу, производња злата на овим територијама претходила је озбиљнијој производњи гвожђа и олова, која је била далеко захтевнија, почевши од технике самог рударења. Са доласком Саса, носиоца нових технолошких знања, почиње обимнија производња и екстрактовање злата посебним методама из руда различитог састава. Обилност златоносних руда као и постојање наноса самородног злата, додатно су погодовали успону производње тог метала, као и сребра којим је Србија обиловала према речима Анонима из 1308. Према нешто каснијим подацима Адама Гијома, из

---

¹⁴⁸ V. Mikolji, *Povijest željeza*, 45, A. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195; С. Божанић, *Повеља краља Милутина*, 16.

¹⁴⁹ С. С. Аверинцев, *Золото*, 406-412, 415-416, 418-421; М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 121-122; Ж. Ромелић, *Легенде*, 229-234; Р. Нарамџа, Ђ. Нјавро, *Zlato*, 459-476.

1332. године, у Србији је било активно најмање пет рудника злата, исто толико сребра, а била су бројна и налазишта сребра са удеом злата (глама, *electrum*). Иако је несигурно на које је руднике Гијом тачно мислио, у то време према подацима из других извора, већ се издвајају Ново Брдо, *град сребрни и у истину златни*, Брсково и Јаћево као извори гламе, а као центри добијања сребра: Рудник, Трепча, Трешњица, Липник и област Рогозне која је обиловала како налазиштима злата, тако и сребра. Нешто касније има потврда и о постојању рудника у Плани, са златом у праху, као и рудом сребра, а у поседу Србије налазила се првом половином петнаестог века и Сребреница, рудник сребра. Коначни попис познатих рудника племенитих метала допуњавају и поједини рудници који се отварају и првом половином 15. века. Успостављање средњовековне Србије за важног извозника племенитих метала, а посебно сребра, као и нагли скок производње и промета истим¹⁵⁰ пратио је и успон златарског заната. О развоју и домету златарства у 15. веку у Србији сведоче и подаци да су у Дубровник, долазили да раде и домаћи златари, за чију вештину је била заинтересована и сама дубровачка влада. Међу њима налазио се и Јован Прогоновић, из Новог Брда, *habitor Ragusii*, који је 1470. године према поручбини саме Општине, израдио сребрни комплет за умивање - крчаг и посуду, намењен угарском краљу Матији, а 1476, био је ангажован и као један од шесторице златара на изради сребрног посуђа, такође поклона за краља Матију, и то поводом његове свадбе са Беатричом Арагонском.¹⁵¹

Диференцијација златарског заната

Развој златарског заната свакако да је пратила и диференцијација занимања златара. Ипак исту није могуће у потпуности испратити, пошто се у вези златарства, у писаним изворима, а посебно домаћим и ћириличним и даље се јавља углавном само назив *златар*, без додатне одреднице, која би указивала на

---

¹⁵⁰ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 98; В. Симић, *Рудници злата*, 325-346; *ССР*, 21-32, 33, 67-71 (Ћук, Р.), 53 (Ћирковић, С.), 106-111 (Ковачевић-Којић, Д.); Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 853-861.

¹⁵¹ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 190; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 76-77; *Ново Брдо*, 189 (Зечевић, Е.); Z. Janeković Römer, *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku*, 27-28, 31-32; А. Birin, *Pravni položaj stranaca*, 67, 80.

подструку, а као његови синоними у латинској грађи : *aurifex*, *aurifaber*, *(h)orexe* и *(h)oresse*. Уз ове, у латинској грађи јављају се још два назива: батиауриј (*battiauri*) и аргентариј (*argentarius*), као и један у ћириличној – *среброделац* (**срѐвродѣлъ**), чије значење је различито тумачено у литератури.¹⁵² Да је специјализације било, као и да је иста заиста достигла висок степен, сведоче подаци о широком делокругу рада златара, који је подразумевао бројне активности, од пречишћавања сребра и злата у топионицама, преко израде црквених и предмета свакодневне намене, те скупоценог накита, па до извлачења златних нити, неопходних за украшавање, посебно тканина. У основно знање златара осим технике ковања и ливења, спадале су и неке друге, посебне, попут познавања извлачења руде, издвајања жице, позлаћивања, или прављења нијела и емајла, додатних смеса при обради.¹⁵³ Мада ретки, поједини помени златара са додатним описом, обавештавају нас да се златарство и на овим просторима гранало у складу са процесом производње, местом и техникама обраде бар у три главне струке: на условно речено технолошку, затим ковачко-златарску и на уметничку, у коју би спадали и јувелири у данашњем смислу речи, односно израђивача накита и украса.

Познање технологије и посебних техника екстракције али и обраде злата, као и ал-хемије, било је бар према Биронгућу неопходно свим златарима. Иако би се могло рећи да су технолози златари у основи радили на пречишћавању злата и сребра у топионицама, свакако да су познавали и технике одвајања племенитих од основних метала. Колики је њихов значај био у производњи, сведоче рана дела о метлургији, која овом послу посвећују и посебну пажњу, као и техникама извлачења жице, ковања златних листића и илуминацији књига.¹⁵⁴ Иако назив коришћен да означи ово занимање није опште познат ћириличним изворима, технолога златара било и међу домаћим становништвом, пошто одвајање злата од сребра, на територији Србије почиње пре тридесетих 14. века. Већ средином истог столећа, ово занимање забележено је на латинском 1335, са високом прецизношћу: *magister divisionis auri ab argento*. Такође на исте мајсторе односио

---

¹⁵² О поменутиим терминима видети даље.

¹⁵³ *Ново Брдо*, 188-189 (Зечевић, Е.); Ђ. Бубало, *Српски номици*, 173-174, са ст. литературом;

¹⁵⁴ V. Viringuccio, *De la Pirotechnia*, 363-368, 377-381.

се и латински назив *afinar, afinator*. Према мишљењу Д. Ковачевић Којић, истом би одговарао назив *чистилац*, који се јавља у старом рударском праву.¹⁵⁵

У ранијој историографији било је и покушаја да се поменути технолози повежу и са именомом аргентарија (*argentarii*), али таква теза није и потврђена. Према оној опште прихваћеној назив аргентариј заправо у средњевековном латинском означава обрађивача сребра, али и неку врсту банкара.¹⁵⁶ Истовремено у средњевековном латинитету, јавља се још један назив батиауриј, или *aurifaber* (ит. *battiloro*, од *battuere, battere* – бити, ударати, ковати, ковати новац, односно овде бити/ударати злато чекићем или маљем), који се иако непознат у домаћим изворима, среће у словенским језицима у варијанти - златобијец (слов. золотобит, золотобиец). Сам назив везује се за професију истањивача злата (*goldbeater*), који техникама ковања, односно ударања, производе листиће од злата, за даљу употребу. У новије време Б. Храбак је изнео и тврдњу - да се иза имена батиаурија заправо крију златари, који су се бавили одвајањем злата из пликог сребра, чиме батиаурије доводи у везу са златарима технолозима.¹⁵⁷ Како је процес одвајања сем хемијског захтевао и ударање односно тучење злата приликом различитих фаза вероватно да се занимање батиаурија доиста и развија у оквиру радионица и топионица за пречишћавање руде. Према познатом приручнику Теофила, још из 12 века, добијено злато обликовано је управо у радионицама ових технолога, и то у листиће неопходне за окивање или позлаћивање. Прихватањем такве тезе, назив батиаури односио би се бар у почетку у ширем смислу доиста и на групу златара који су радили на пречишћавању злата и сребра у топионицима или директно у радионицама, па и ковницама новца, а који су додатно исто и обликовали.¹⁵⁸ Како се према историографији овај назив не јавља ни у дубровачким изворима пре 14 века, вероватно да је временом са порастом потражње за позлатом, али и применом у уметности овај занат, иако дуг и тежак мануелни процес, који је

---

¹⁵⁵ ССР, 71 (Р. Ћук); Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 854-855. Назив чистилац је могуће имао и шире значење, у смислу свих оних који се баве одвајањем метала, па и сребра од олова. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21, чл. VI.

¹⁵⁶ Н. Tartalja, *О хемијској дјелатности*, 70 уп. D. Roller, *Дубровачки занати*, 114; J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 59; R. S. Lopez, *The Dawn of Modern Banking*, 1-4. Видети и даље

¹⁵⁷ Са тим звањем спомињу се Радоња и Новак у Трепчи 1424. G. Antonelli, *Nuovo dizionario*, Т. 2, 1833, 390-395; D. Roller, *Дубровачки занати*, 114; В. И. Даль, *Толковий словарь*, Т. 1, 744; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 213; Б. Храбак, *Босански и Банатски бакар*, 277.

¹⁵⁸ Theophilus, *On divers arts*, 29-31; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 377-381; C. R. Dodwell, *Gold metallurgy*, 51-55.

захтевао доста стрпљења и вештине, задобио на популарности. Мајстори познаваоци ових техника широм Европе, у позном средњем веку, повезују се са трговцима и произвођима свиле, као и сликарима, а успостављање посебне функције батиаурија у оквиру неке радионице, говори свакако у прилог специјализацији тог заната. Вероватно да у том контексту треба тумачити и појаву Дубровчана са овом ознаком у Трпчи, као и појаву мајстора Италијана у Дубровнику.¹⁵⁹

Да ли су занатлије истог имена или неког другог радиле и на изради нити и жице није познато, али у Лондону се издвајају управо израђивачи жице 13. веку, а шездесетих 15. века, наводе се и израђивачи златне жице у оквиру златарске гилде у истом граду. Подаци да се златна жица као и полуге злата јављају често у бројним парницама везаним за територију средњовековне Србије, сведоче и да се иста специјализација вероватно одвијала и међу домаћим златарима. Ипак за разлику од израђивача нити, односно конца од племенитих метала (златовез), жице (филигран) и листића, који су исти посао могли обављати и по потреби и на другим локацијама, произвођачи златних полуга свакако да су остали да раде у топоницама за прераду где су исте вероватно и ливене за различите потребе. Да се посао ливења полуга одвијао и касније још у 15 веку, на месту производње односно топонице, говоре и подаци Агриколе.¹⁶⁰ Иако се ова занимања, како је и поменуто у оквиру производње самог злата у домаћим изворима не спомињу, иста подела морала је да буде успостављена и на тлу средњовековне Србије, у којој је морао да буде знатан део златара запослен не само на екстракцији, већ и на производњи основних златних сировина: полуга, листића и жице, који су широко коришћени за даљу производњу, позлату или украс у другим струкама. Какав је био квалитет листића, као и вештина њихове апликације, можда најречитије сведочи спомен чувеног *бањског злата*. Како су предмети не само позлаћивани,

---

¹⁵⁹ Н.Р. Horne, *Alessandro Filipepi*, 5. Видети и изнад нап. бр. 157.

¹⁶⁰ G. Agricola, *De re metallica*, 457; M. Campbell, *Gold, Silver and Precious Stones*, 134; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 226. Заправо везло се како посребреном жицом, тако и позлаћеном, а далеко ређе стварно сребрном или златном, а сребрном, па позлаћеном жицом радила је и Јефимија, судећи према материјалним остацима њених радова, уп. Ф. Цурк, *О Јефимијином везу*, 2005, 435-466.

већ често и облагани сребром, које је такође коришћено и као жица, нит или полуга, свакако да и примарна обрада сребра задобија на значају.¹⁶¹

Податак да сребро представља најчешће и основни материјал за рад златара, осим што указује на обиме појма златарства, отвара и питање успостављања значења назива *среброделац* у оквиру српске средњовековне државе. На двојачко схватање овог термина у домаћој историографији, указао је још С. Ђирковић, наглашавајући да је сам термин двосмислен, те да како се углавном јавља у књижевним делима, није сигурно када се односи на рударе сребра, за које их везује још К. Јиречек, а када на обрађиваче сребра, као и да ли се под њим доиста и могу подразумевати обрађивачи сребра, који би у том случају име понели, према основном материјалу обраде, у односу *goldsmith* : *silversmith*.¹⁶² Ипак подаци који сведоче, да се израда предмета од сребра налазила се заправо у рукама занатлија за обраду племенитих метала - златара, као и да се као синоним за специјализованог и вештог златара, у литералним делима користи управо и израз сребродел, среброделац, а и касније, како сведоче Житије Ђорђа Кратовца, попа Пеје из 16. века, и вишејезични речници из истог столећа, остављају и даље низ могућности шта би овај термин могао доиста и да значи.¹⁶³ У осталим словенским језицима, назив среброделац (сребрнар, сребрянник, сребродел), такође се јавља упоредно са називом златара, а у црквено словесном и руској варијанти словенског означава и јувелира, односно произвођача накита, а везује се и за израђиваче новца, за трговце драгоценим металима и материјалима, па и за слој златара банкара, који су учествовали у замени и позајмљивању новца или похрањивању депозита. Ову везу новца и сребра бележи и назив среброљубац, са негативном конотацијом.¹⁶⁴ Са истим

---

¹⁶¹ ССРЛ, IX; Б. Тодић, *Бањско злато*, 163-165. О позлаћивању: М. Шакота, *Дечанска ризница*, *passim*. Видети и даље.

¹⁶² К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122; К. Ј. Јиречек, *Trgovački drumovi*, 73; С. М. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 64. У оквиру побуне у Сребреници и убиства надзорника Владислава, среброделци се помињу у различитим контекстима у литератури. М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 511-513, уп. М.М. Петровић, *Свети Сава на Жичком сабору*, 23-24.

¹⁶³ Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Gogen*. (*goldschmid, aurifaber, zlatar/goldshmid/srebernar, orefice*); Д. Павловић, Р. Маринковић, *Живот св. Ђорђа*, 138; Б. Радојковић, *Српско златарство*, 120; Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Gogen*. (*goldschmid, aurifaber, zlatar/goldshmid/srebernar, orefice*).

¹⁶⁴ М.Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, 74; В. И. Даль, *Толковый словарь*, Том 4, 178; *Словарь церковно-славянского*, Т. IV, 211.

значењима у средњовековним изворима, бележи се паралелно и латински назив *argentarii*, који се користи и као пандан грчко византијски *argyropatei*. Према једној од дефиниција у енглеском цивилном праву иста реч коришћена је и да означи занатлију који је радио на украшавању оружија, златом и сребром. Такође оба назива успостављају се паралелно и као одреднице за обрађивача сребра, те је неоспорно да исти еволуира временом, до момента када заиста услед опадања цене сребра, и доступности самог метала у потпуности постаје назив за израђиваче сребра.¹⁶⁵

У прилог уској повезаности златара и ковача, сведочи и заједничка словенска терминологија обраде метала, па и злата. Осим општег назива златар, као старији синоними јављају и називи златоделатељ, златокузнец, златоковач, ковач злата, као и термин *ковати злато*.¹⁶⁶ Сви ови називи осликавају очигледну примену технике ковања и приликом обраде племенитих материјала, а једна од техника ковања је како је споменуто била заступљена и у производњи злата за даље потребе. Данас се сматра извесним да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено и ковнице. Стога и поред одвајања златарства, односно обраде племенитих метала од ковачког заната, вероватно да су поједини ковачи и даље обрађивали и злато према потреби, а истовремено златари вични техници ковања, могли су да обрађују и друге метале, за своје потребе.¹⁶⁷ О основној подели управо на златаре, коваче новца и златаре, који *кују друге потребе*, сведоче и чланови 168 и 170, Законнику цара Душана. Иако се нигде у изворима такве потребе не дефинишу, поменути подаци о широком делокругу рада златара, као и о раду појединих златара, те бројни материјални остаци, омогућавају нам да бар делимично одредимо гранање златарског заната, које се крије иза овог спомена. Како се у члану о другим потребама, златари групишу према месту рада у градовима (члан 170), свакако да су у питању била сва она златарска занимања, која се нису могла везати искључиво за ковање новца.¹⁶⁸ Тако би у ову групу делом спадали и већ

---

¹⁶⁵ *Книга Эпарха*, 127-140; Th. Curtis, *The London encyclopaedia*, 654; *Словарь церковно-славянского*, Т. IV, 211; J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 59.

¹⁶⁶ *Словарь церковно-славянского*, Т. II, 86.

¹⁶⁷ Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 459-460; *Ново Брдо*, 189 (Зечевић, Е.).

¹⁶⁸ *ДЗ*, 134-135 чл. 168-170.

поменути произвођачи жице и листића, а свакако и корисници ових производа. Као посебно занимање могла би се истаћи и вештина позлаћивања, позната још старим Словенима, о којој сведоче не само материјални остаци, већ и рани помени позлаћивања, па и антоним Позлата, од позлатар, позлаћивати - **ПОЗЛАТИТИ**.¹⁶⁹ Осим што се ковало, златом и сребром се и окивало, о чему говоре и бројни домаћи извори, а посебно даровнице манастирима, у којима се између осталих набрајају и златом оковане књиге, те часни крстови.¹⁷⁰

Како је и поменуто златари су се заправо сем обрадом злата, бавили и обрадом сребра, које заправо најчешће представља и главни материјал приликом њиховог рада. Назив златар коришћен је да означи све оне који су учествовали у обради злата од екстракције до финалног производа, а сем обраде племенитих метала, у њихов домен спадала је и употреба других драгоцених и ретких материјала, попут бисера или драгог камења. Какви су се све материјали могли наћи у једној златарској радњи дочарава и позната слика Петра Кристуса под насловом *Златар у својој радњи*, из 1449, на којој се сем бројних детаља везаних за племените метале као драгоценост сликају стаклене флаше и зуб ајкуле.¹⁷¹ Иако у изворима домаћег порекла доиста нема помена посебних занимања, археолошка истраживања указују на постојање јувелира, произвођача накита, израђивача посуђа од племенитих метала, а можда чак и уско специјализоване произвођаче дугмића, често прављених од племенитих метала или њима облаганих. Према истим неспорно је да долази до успостављање посебних радионица, бар за израду накита и украса, а о постојању препознатљивог српског стила већ крајем 14 века, говоре и писани дубровачки извори. Према Е. Зечевић, ове радионице треба тражити при рудницима и у великим рударским и привредним центрима попут Новог Брда. Нагли економски успон захтевао је и раскош, изражену у накиту и украшавању, па је сигурно и да се произвођачи накита на неки начин одвајају од осталих златара.¹⁷² Ипак како је из појединих

---

¹⁶⁹ ДХ II, 30 ф. 34; ДХ III, 104 ф. 43; СС, 350; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120.

¹⁷⁰ БХ, 200; ДХ I а, 304-305. Видети и изнад нап. бр. 161-162.

¹⁷¹ Р. Christus, *A Goldsmith in his Shop*. Једини податак о обради камена који би се могао везати за украсни или драгоцени налази се у редакцији Градског закона. *Крмчија морачка*, 72, уп. „*Πρόχειρος Νόμος*“, 105-106.

¹⁷² Б. Радојковић, *Накит код Срба*, 27 и даље, 73 са нап. 20; *Ново Брдо*, 184, 186, 208 -210 н. 101 (Зечевић Е.). Облике накита који припадају категорији израђеног *ad modum slavicum* доноси Б.

уговора сигурно да су исти златари израђивали различити спектар предмета, према потреби и договору, не може се доиста рећи на који начин су исти доиста били диференцирани, као ни колико је општа претпостављена подела на израђиваче накита и посуђа, била доиста и заступљена на нивоу доиста вештих мајстора, који су морали да познају и већи број техника, а чија су ремек дела презентована на дворовима. Израда предмета по наруџби захтевала је познавоце заната, па је стога вероватно да су у оквиру познатих златарских радионица, па и оних за производњу накита, сем свакодневних примерака истог рађени и поједини уговорени предмети, од прстена за властелина до датог објекта. Често су такви предмети имали и своје натписе, које су веома вични златари исписивали на истим.¹⁷³

До посебне специјализације свакако да је долазило и у оквиру већих златарских радионица, у којима је услед организације производње, морало да дође до макар опште диференцијације улога. Делимичан увид у такву поделу послова дозвољавају и упоредна истраживања златарства у Византији и на Западу, која указују на нека од неопходних занимања у процесу производње. Тако се у опису једне византијске радионице спомиње пет занимања: занатлије за обликовање калупа, за топљење злата или сребра, за рад са клештима, за рад са меховима, као и већ помињани батиаури, који су ковали листове злата и сребра, а овом списку придружују се и занимања приказана у ликовним радовима *Свети Елигије у својој радионици* двојице аутора из 1450. и 1515.¹⁷⁴ Подела радних улога сигурно да је била спровођена и у ковницама, које су захтевале високу организацију посла. Иако домаћи извори не бележе назив, латинска акта доносе два *maistri dela zecha, zechieri*.¹⁷⁵

Бројни златари вероватно да су и у српским земљама били ангажовани и у раду у оквиру других струка, где су своје знање додатно специјализовали у складу са наменом. Стога и поред правила да су златарски цехови важили за најбогатије

Радојковић у наведеном делу, а у оквиру типолошке класификације накита према подацима из писаних извора. У новије време о накиту и: Е. Зечевић, *Накит Новог брда*, passim.

¹⁷³ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 363-368, 377-381; 363-364; Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле*, passim; *Ново Брдо*, 186-188 (Зечевић Е.).

¹⁷⁴ М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 125; Master of Balaam, *St. Eligius in His Workshop*.

¹⁷⁵ Р. Spufford, *The Mint Buildings*; М. К. Papathanassiou, *Metallurgy*, 125; В. Иванишевић, *Новчарство*, 55-59.

и најмоћније групе међу слободним заналијама, у појединим случајевима у европским оквирима, златари су се налазили и у гилдама и братовштинама другог карактера. Познавање златарског заната било је неопходно и у појединим уметничким занимањима, чији су представници морали да познају и додатне златарске технике, попут уметности сликања топљеним златом иницијала, орнамената и фресака, како би злато аплицирали, као украс или боју у рукописима или на зидовима здања, попут манастира. Као један од вештих у таквом послу истицао се и Владислав Граматик, из Новог Брда, преписивач и књижевник, а рад моравских књигописаца ценио се и почетком 16. века.¹⁷⁶ Да ли су и какве биле додирне тачке златара и стаклара на територији средњовековне Србије, није познато, услед недовољног познавања саме израде стакла на овим просторима, мада би се повезаност ових занимања могла претпоставити на основу страних паралела као и поменутих књига о металургији, у коју је према тадашњој подели спадало и стакларство.¹⁷⁷ Управо познавање вештина златарства условило је крајем средњег века и развој различитих уметности и знања. Златари или њихови наследници, обучавани у радионици оца, утицали су у то време на развој штампарства (Јохан Гутенберг), али и дрвореза и бакрореза (Албрехт Дирер).

На крају управо због коришћења општег назива златара неопходно је и да истакнемо да за разлику од спомена бројних специјализованих мајсторских села, чији називи заиста указују на врсту заната, спомени златарских села се различито тумаче у литератури. У појединим случајевима овај назив би могао указује и на постојање села у којима је обитавало и зависно становништво које се бавило неким од послова у процесу рударења или примарне припреме за обраду и прераду руда са златом. Истовремено могао би и да представља и место велике организоване радионице са топиноицом, у којој свакако да су радили и поједини златари. Свакако да је на концентрацију било произвођача или обрађивача злата, на истом месту утицала и државна односно јавна власт, како би се промет племенитих материјала боље контролисао.¹⁷⁸

---

¹⁷⁶ *Ново Брдо*, 50 (В. С. Јовановић). О сликању златом: *Cennino D' Andrea Cennini (14th century), The Craftsman's Handbook*, 60-63, гл. 95-101.

¹⁷⁷ V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, passim.

¹⁷⁸ A.V. Solovjev, *Jedna srpska župa*, 36; В. Симић, *Рудници злата*, 331. Помен златарских селишта Р. Михаљчић доводи у везу са напуштеним златарским насељима у контексту члана 169 ДЗ-а. ДЗ, 134-145; Р. Михаљчић, *Селишта*, 180-181.

Улога и статус златара

Да је златарство било на високом ступњу, као и да је златара не само било, већ и да су исти сматрани важним у односу на друге занатлије, говори и њихово спомињање у оквиру *закона о мајсторијама*, чија два сачувана примерка сведоче и о успону овог занимања. Први пут златари се наводе у *мајсторијама закон*, у БХ тек на последњем месту, а непуне две деценије касније, већ у ДХ I, наводе се на другом, одмах иза ковача. Мада поменути закон речито говори о обавезама и правима мајсторија, међу којим наводи збирно и златарије, осим помена једног златара, Радеја са два сина, први пут у ДХ II, исти се у овим актима поименично не наводе. Чак и тај један златар јавља се у оквиру занатског центра, села Чабика, у коме живи више занатлија различитих специјалности.¹⁷⁹ Осим у овом закону, нису сачувани никакви подаци о томе како су златари опрезовани и које су им работе биле намењене, иако је неспорно да су без обзира на статус, како зависне тако и слободне мајсторије, на неки начин и биле опрезоване.

Податке о месту боравка и рада златара, као и збирни помен златарија налазимо и у Законику цара Душана. Укупно раду и месту боравка златара посвећена су три рестриктивна члана, која осим што говоре о успостављању јаке државне контроле над радом златара и ковница новца, сведоче посредно и о контроли промета племенитих метала. Према закону, одређено је да златари могу боравити у жупама на *царској земљи* искључиво на трговима, са ковницама новца (члан 168) или у царским градовима, ради ковања других потреба (члан 170). Посебним чланом, уводе се и веома оштре казне за фалсификовање новца (*тајно ковање*), како за златара, коме прети спаљивање, тако и за становништво насеља, у ком би се таква радња одиграла. За разлику од казне спаљивањем, која је свакако важила за било ког златара, насеља се као и у остатку ДЗ-а, могла да се казне зависно од ранга - град би платио договорену глобу, а село би се раселило (члан 169).¹⁸⁰ Не улазећи у проблематику рецепције овог римског закона,

---

¹⁷⁹ ДХ II, 22 ф. 26; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80. О закону о мајсторијама, Радеју и Чабику видети: А. Фостиков, *Занатство*, 51-69. Видети и даље.

¹⁸⁰ ДЗ, 134-135 чл. 168-170.

забележеног још у кодексу цара Јустинијана, а који се спомиње како у саском рударском праву (Немачки Брод, Чешка, 1278), тако и у дубровачком статуту (1337), а имајући у виду да су се тада савремене казне у западној Европи углавном базирале на убиству дављењем или вешањем, али и на одсецању руке, како на то указују византијски и западни закони из истог времена, примењивање овако тешке казне можда указује на повезивање велеиздаје и фалсификовања новца, које одликује и савремено европско законодавство средином 14 века.¹⁸¹ Свакако подаци да се казна спаљивањем бележи и раније у другим законима, као и да се јавља у ДЗ, говорили би у прилог тези да је вероватно била позната и раније, а да се приликом кодификације уводи у нов законик као последица потребе за повећаном контролом над радом ковница и златара, као и надзора над прометом злата, а са циљем заштите регалних права.

Ипак оно што одваја ову одредбу у односу на остале тог типа је и њено директно повезивање са златарима. Док се у другим изворима у вези фалсификовања јављају одреднице *свако ко, било ко, ма ко*, једино у ДЗ-у ово фалсификовање се повезује искључиво за златарску струку.¹⁸² Ова три члана који се јављају као целина, заправо се могу тумачити као два одвојена закона, један којим се дефинише рад златара, и други који се односи на лажно ковање новца. Уједно ово је и последњи познати помен било каквих закона везаних директно за златарску професију. Иако каснији Закон Новог Брда деспота Стефана доноси детаљне прописе у вези више занатских занимања, златаре нигде не спомиње, па чак ни поводом члана о *ковници суд* – којим за фалсификовање и кварење новца током рада у ковници, доноси далеко блаже казне – сечење палца и високу новчану казну и у висини од 50 перпера.¹⁸³ И остали помени закона у вези обраде племенитих метала, бележе даљи надзора над прометом истих.¹⁸⁴

Поменути чланови, различито су тумачени у литератури, па је питање да ли су и доиста само деклеративни, како то претпоставља својевремено А. Соловјев, на основу податка о постојању златарског села Луково из 1363,

---

¹⁸¹ М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 468-469; Н. Summerson, *Counterfeiters*, 110-112; М. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, 320-328; R. C. Cave, Н. Н. Coulson, *A Source Book*, према регистру.

¹⁸² Н. Јигећек, *Codex juris Bohemici*, 201; М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 469 н.469.

¹⁸³ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21.

¹⁸⁴ *Ново Брдо*, 230, 232-234 (В. Иванишевић, В. Радић).

додајући и да помен овог села говори о опстајању поретка унутар властелинства, а само село опредељује као дворско. Стога између осталих мора се поставити и питање у ком контексту треба тумачити одредбе из ДЗ-а у вези златара, као и да ли су исте и дословно поштоване, али и за која занимања и у ком контексту назив златар у истом треба схватити.

Како је већ горе и истакнуто, свакако да се у закону користи општи назив златар за различита занимања. Бар у члану 168, назив златар, коришћен је очигледно да опише ковничара новца, а у том контексту треба га схватити и у оквиру 169 одељка. Члан 170, говори о другим активностима златара. Такође према члану 169, индиректно се може закључити да се златар очигледно могао наћи и у селу и у граду – међутим кажњаван је само у случају фалсификовања новца. У случају села Лукова, пописаног као златарско, у питању је изгледа мајсторско село, које учествује у примарној обради племенитих метала, посебно сребра, па је назив златар коришћен да укаже на златара обрађивача ових ковина уопште. Каснији турски подаци, указују ово село заједно са граничним селом Орахово, потпадало је под руднике Подбуковика, односно област Подбуковика, а о експлоатацији сребрносног галенита, из ког се издвајало сребро и олово говоре и материјални налази из истог, као и из Орахова. Стога се мора истаћи да питање декларативности дела законика, не може бити разматрана кроз ова три члана, те исте треба схватити управо у контексту контроле над секундарним радом златара, те над радном улогом златара ковничара. Као мајсторско село очигледно рударског типа, Луково је могло, као и остали рудници бити и место примарне обраде метала. Стога би не само због места у оквиру властелинства, већ и због због статуса, морало бити изузето из општег законика.¹⁸⁵

Због важности самих метала, а посебно племенитих, чија су производња и промет спадали у домен регалних права владара, као и додатног монопола над радом ковница односно производњом новца, златарска струка била је додатно надзирана. Мада се рад златара сем ковничара (новчара), није налазио под

---

¹⁸⁵ Новија истраживања Великог Буковика указују да на истом постоје и полиметалична лижишта злата, али досада нема налаза да је ту и исто рударено у средњем веку. За разлику од Подбуковичке области, руда на Рогозни је према турским подацима садржала и извесни проценат злата. ДЗ, 134-135, чл. 168 -170; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-155, са ст. литературом. С. Катић, Т. Катић, *Рудник Жезна*, 200-202, 209, 212, 216-217, н. 82. За уступљене податке о Буковику, захваљујемо А. Обреновићу и компанији *Геофизика*.

директним монополом владара тежње Стефана Душана у том смислу не могу се занемарити. Одређивање места рада златара, односно њихово груписање у насеља одређеног типа указују и на контролу владара над местом живота и рада златара.¹⁸⁶ Такође због важности племенитих метала, врховни надзор над њиховом производњом и прометом налазио се вероватно у рукама главе финансија, протовестијара, или неког од његових подређених службеника.¹⁸⁷ На који начин се одвијао надзор над златарима који су се бавили даљом обрадом племенитих метала и другим пословима сем ковањем новца, као и колики је удео у тој контроли имала служба финансија, није познато. Да је бар у време цара Душана таква контрола постојала говоре одредбе 169-170 ДЗ-а, којима се златари управо групишу ради лакшег надзора. У оквиру града, вероватно да се контрола бар делом налазила у рукама градских власти и државних службеника, а могуће је и да је постојала и нека врста унутршњег надзора и у оквиру златарских организација – цехова.¹⁸⁸ И поред непознавања тачне структуре домаћих цехова, поједини начини контроле промета и квалитета племенитих метала, виду државног, градског или цеховског надзора познати су веома не само на европском западу, или у Византији, већ и у приморским градовима, па је вероватно да су постојали и у оквиру Србије.¹⁸⁹

Иако су појединачни помени златара, у ћириличним домаћим изворима доиста ретки, исти сведоче не само о успону те занатске струке, већ и о њеној друштвеној стратификацији. Тако пар примера из даровница сведочи да се јављају као подложници цркве или манастира и да се без обзира да ли су у питању зависне или слободне јављају у граду чешће него на селу. Такође поједини од њих поседовали су и сопствену земљу. О високом друштвеном и економском успону,

---

¹⁸⁶ ДЗ, 134-135, чл. 168, 170.

¹⁸⁷ A.V. Solovjev, *Jedna srpska župa*, 36; М. Благојевић, *Државна управа*, 186-203.

¹⁸⁸ Иако се сматра да су занатлија биле организоване по узору на оне из приморским градовима, треба имати у виду да су, и поред неоспорних утицаја са Приморја, или оних који су се у континуитету ширили из Византије, већ у 13. веку, најважнији елементи рударства, трговине и градског уређења утемељени су под западним утицајем путем рецепције саског права, па је вероватно да су исти бар делом одредили и развој, као и организацију занатства, које такође баштини бројне германске називе и термине, из тог периода. Ћ. Бубало, *Српски номици*, 72-73 н. 110, 76-78 н. 121, 127 и даље до стр. 82; *Ново Брдо*, 184 (Зечевић Е.). Видети и изнад н. 150, 181-182.

¹⁸⁹ *Книга Епарха*, 50-51, 127-140; *Регистры ремесел*, ст. XI: *О ювелирах и постановлениях их цеха*; С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 146-147, 156-159; М. Campbell, *Gold, Silver and Precious Stones*, 140-143; G.C. Maniatis, *The Domain of Private Guilds*, 339-343, 346.

те о феудалној мобилности уопште, говори и податак да се управо један златар, Прибил, јавља и као један од пет сведока, 1374, на разрешници Ђурђа Балшића о измирењу рачуна за Призренску царину и то на другом месту, док се на првом јавља, мачар Радослав, такође занатлија високог статуса, најпре због избора занимања из оквира оружарске делатности.¹⁹⁰ А управо те две професије неговане су као свете и престижне. Тако се подједнако цене оружари, који снабдевају властелу оруђима рата и златари који исто украшавају, који израђују бројне предмете чуване у ризницама, црквени инвентар, па и украсе намењене племству уопште, од појаса до прстена. О статусу и феудалној мобилности златара у средњем веку речито говори и житије светог Елигија, личности која са места уваженог краљевског занатлије стиже до бискупске столице. Колики је могао да буде утицај једног златара и трговца у Европи тог времена, истичу и подаци о Грегорију де Рокслију, који се седамдесетих 13. века, јавља са титулом надзорника владаревих ковница, али и као главни службених на челу Лондона.¹⁹¹

Мада се у принципу ова вештина налазила бар након процвата златарства у рукама домаћих занатлија, њихови појединачни спомени углавном се налазе у латинској грађи приморских архива, и то у актима насталим из пословања како домаћих тако и страних златара и трговца, који су радили на територији српске земље, или ван њених граница. Према истим изворима златари се на тлу средњовековне Србије јављају као најбројније занатлије уз коваче, а чак у појединим типовима докумената, попут приватно правних чине и већину споменутих мајсторија.¹⁹² Колики је заиста био домет не само српског златарства, већ и појединих веома познатих златара, сведоче бројни подаци, сачувани у поменутој латинској грађи, која бележи читаву емиграцију веома значајних српских златара, који било због посла или пред опасношћу од Турака, своју каријеру често настављају у приморским градовима.¹⁹³ Иста акта доносе и више података, о улози и статусу, али и о животу слободних градских златара, које већ

---

¹⁹⁰ *Зборник* 1, бр. 92 (Б 32, 35/36, 42, 109); бр. 117 (19/20); *СХ*, 120; *ССП* I, 108 бр. 110; Б. Радојковић, *Српско златарство*, 63; *Ново Брдо*, 186 (Е. Зечевић). И у писму челника Милоша Повића Општини, као сведок се јавља златар, Радоје Дубровчанин. М. Пуцић, *Споменици српски* II, 26 бр. 32.

¹⁹¹ J. Le Goff, *Time, work & culture*, 81-82; М. Allen, *Mints and Money*, према регистру.

¹⁹² Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање*, 28, са пописом извора и ст. литературе.

¹⁹³ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 113-114; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 47, 76-77; *Ново Брдо*, 48 - 50 (Јовановић, В. С.).

на први поглед одликује изразита мобилност не само територијална већ и вертикална, односно феудална. Као обрађивачи племенитих метала, златари се често јављају као имућне занатлије, а поједини од њих не само да постају и трговци већ се у великом броју јављају и са грађанством приморских градова. Ипак и поред стицања грађанства настављали су да послују у Србији бавећи се својим занатом, па би се могло рећи да *златарије* постају не само богате већ и веома утицајне занатлије.¹⁹⁴ Према подацима, који сведоче о златарима са ових простора, они су се често удруживали, па и са страним грађанима за одређене послове или уз равноправно учешће ради обраде метала, и трговине, а средства су улагали и трговину сребром и металним предметима, вађење руде, трговачка друштва и кредитирање.¹⁹⁵ О успону златарства говори и чињеница да се међу Дубровчанима, на месту конзула у Новом Брду, као и оних са приходима и имањима у околини града, јављају често златари, од којих је вероватно да је бар део, потицао из редова домаћих мајсторија, а о месту појединих златара, сведоче и подаци о појединим поменутих личностима, попут Прибила, или пак Јована Прогоновића.¹⁹⁶

Вишегодиње учење овог заната, као и осталих свакако да је почињало шегртовањем и учењем, па чак и у случају преношења тајне са оца на сина, а усавршавањем вештине, појединац би стицао статус мајстора. У складу са мајсторским законом о наслеђивању заната, који у удружењима златара, као и осталих цехова, према општем правилу успоставља фаворизовање крвног наследника, и синови златара су у великом броју наслеђивали место и позицију оца.¹⁹⁷ У случају заједничког пословања, током извесног периода мајстор златар препушта се и трговини остављајући радњу у рукама умешног сина, или наследника.¹⁹⁸ Истовремено део подмлатка одлази и у друге градске и рударске центре, где ради неко време на основу закључених уговора, попут Петра златара,

---

¹⁹⁴ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Тренчи*, 236-237; Р. Ђук, *Утицај Запада на образовање*, 28 н. 23; *Ново Брдо*, 188 (Зечевић Е.). О питању грађанства: С. Ђирковић, *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, 21-37, са ст. литературом.

¹⁹⁵ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 173, са ст. литературом.

¹⁹⁶ *Ново Брдо*, 184 (Зечевић Е.). Видети и н. 151, 190, 192.

¹⁹⁷ J. Kulischer, *Орца економска повјест*, 208-209.

¹⁹⁸ S. A. Epstein, *Wage Labor and Guilds*, 190.

сина покојног Ивана из Брскова, који је радио у Котору тридесетих 14. века.¹⁹⁹ Да су неки наследници, свој пут пронашли и у другим занимањима, могао би можда да посведочи помен Бојка Златаревића, из Призрена, који се јавља међу обућарима, подложницима манастира св. Арханђела.²⁰⁰

Место златарске радње и оруђе златара

Радионице златара, своје место изгледа да су налазиле доиста свуда где је било могућности и потребе за овом вештином. Иако су по правилу ове занатлије биле концентрисане у градовима, у којима су изгледа били доиста бројни, као и на трговима, у појединим случајевима јављају се и у сеоској средини на сакралним али и световним властелинствима, а са успоном златарства, поједине радионице заснивају се и у насељима близу рудника. Такође златарске радионице изгледа да су се налазиле и при манастирима, бар судећи по ретким археолошким налазима. Иако нема писаних извора о њиховом месту у оквиру манастира, према идеалу сачуваног пројекта манастира из 9. века (*The Plan of St. Gall*) манастирски комплекс обухватао је сем скрипторија и златарску радионицу, која се налазила поред ковачке. На основу налаза једног златарског чекића, има мишљења да се једна таква радионица налазила и у манастирском комплексу Студенице. Бројни послови у оквиру сакралног комплекса, као и властелинства захтевали су златарску вештину, па су за цркву или манастир радили и подложни златари, чије радионице су се вероватно налазиле у месту где се и сами бележе, како у оквиру села тако и града.²⁰¹ Вероватно и да су сопствене златаре и радионице имали и владар као и поједина властела, о чему сведоче и помени поклоне у даровницама, од којих је бар део морао бити домаћег порекла.²⁰² Где су се пак ове радионице налазиле, није познато, као ни да ли су радиле искључиво за свог господара. Иако је постојање појединих домаћих златара који су као занатлије радиле директно за владара неоспорно, вероватно да су исти могли бити ангажовани као и страни

---

¹⁹⁹ Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање*, 28 н. 22.

²⁰⁰ СХ, 143.

²⁰¹ С. Поповић, *Крст у кругу*, 112; *The Plan of St. Gall*. Видети и изнад, н. 189. О идеји идеално снабдевеног манастира: А. Zettler, *Spaces for servants and provendarii*.

²⁰² Видети изнад н. 170. О дворској радионици у Византији: G. Dagron, *The Urban Economy*, 431.

златари – према тренутној потреби двора.²⁰³ На основу налаза алата златара, на непосредној територији српског средњовековног града, престоног Крушевца, претпоставља се и постојање златарске радионице негде у делу између цркве и спољног зида, недалеко од ковачке, за коју се пак без додатне потврде не може тврдити да ли је била искључиво владарска или градска.²⁰⁴ Додатно као посебна врста радионице јавља се и ковница, која је свакако претпостављала већу концентрацију златара, као и диференцијацију њихових функција. Иако је вероватно да су сопствене производе златари означавали, ако ништа друго бар у виду потврде о пореклу или финоћи материјала, ознаке радионица нису класификоване за разлику од ознака ковница.²⁰⁵ Мада директних података нема, прихватање тезе да су занатлије организоване према западним узорима, додатно би указивало и на постојање простора на територији града, намењеног управо раду златара. Не само у далеким страним, већ и у оним ближим, приморским градовима, према правилу златари су управо концентрисани у зони златара, познатој под називом *златарска улица*.²⁰⁶

Без обзира на место рада, златари су имали сопствене радионице, са неопходним извором ватре, потребне за обраду било ког метала, односно огњиште или пећ.²⁰⁷ Као познаваоци различитих техника обраде и украшавања, свакако да су златари за свој рад имали и сопствени специфични алат, чији је састав судећи по страним паралелама зависио и од стручности мајстора. Према досадшњим налазима, у попис златарског оруђа, спадали су: *мали чекићи, кратка длета, маказе за опсецање лима, мали наковњи*, као и *калупи за ливење, ливачки прибор*, и *бронзане матрице за отискивање* на лиму племенитих метала, који су се користили и у ковницама новца за резање калупа. Овом списку могли би се додати и сви они посведочено ковачки алати, чије умањени примерци су могли да се користе и приликом обраде злата. Са ширењем јувелиског знања вероватно да се шире и стандардни алати, попут различитих типова наковања византијских

---

²⁰³ На позив краља Милутина на двор је долазио и млетачки златар Петар, док је Сандаљ Хранић ангажовао златаре Рамбота из Брижа и Јохана из Базела. *Ново Брдо*, 186 (Зечевић Е.).

²⁰⁴ А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 240.

²⁰⁵ *Ново Брдо*, 224, 230 (В. Иванишевић, В. Радић). О ковницама видети и: В. Иванишевић, *Новчарство*.

²⁰⁶ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 145, 156-157, 164. Видети и изнад н. 186-187.

²⁰⁷ А. Фостиков, *Ковачки занат*, 105-126 2012, 116. Видети изнад н. 174-175.

златара (равни и квадратни, са рогом, или полусверично), коришћених још у 10. веку.²⁰⁸ Додатно како сазнајемо из различитих помена радионица страних златара, те из слика приложених у раним металуршким делима у основна оруђа и радни материјал спадале би и: плоче за извлачење жице, алати за полирање, мала хемијска лабораторија.²⁰⁹

***

Значај златара у средњем веку био је у потпуном складу са значајем његовог основног материјала за рад – злата. Обрађивач *светих, божијих и владарских* племенитих метала, ковач новца, те произвођач низа предмета како за свакодневну употребу тако и за религијске намене, златар задржава свој примат међу осталим занатлијама дуго времена. Како је заправо рад истог по правилу био намењен онима који владају и који се моле, златар спада у припаднике луксузних заната, како се у Византији карактерише још у Књизи Епарха, у 10. веку. Такву луксузност у 16 веку истиче и Биронућо, говорећи о несразмери корисности и статуса овог заната.²¹⁰ Током тог периода, златари су и у оквиру српске средњовековне државе стекли могућност напредовања, не само на материјалном, већ и на друштвеном плану, у улози занатлије, а често и трговца. Као високо имућни слој вештих занатлија, златарије су свакако представљале заједно са трговцима, и део новог грађанског сталежа.

Помен злата, као и златарства, остао је забележен у народној традицији и ономастици. Осим у вези са личним именом, јавља се и у виду презимена, за које није увек могуће одредити право порекло – иако је вероватно би се бар у ранијем периоду, пре могло везати за професију оца, него за његово лично име. У вези са златом и његовом обрадом, сачуван је и низ назива у оквиру топономастичког сачуваног материјала, који се могу везати, за место рударења, место примарне обраде злата, али и за место радње златара. Ипак приликом разматрања

---

²⁰⁸ С. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 182-183; *ЛССВ*, 7 (Поповић М.); А. П. Каждан, *Деревня и город*, 200. У Крушевцу су нађени тако: посуда за топљење и калуп од теракоте, чекић од бакра, фрагмент ваге од бронзе, оловна кашика. Алат је датиран крајем 14. века. *Крушевац*, 55.

²⁰⁹ Видети изнад н. 174-175.

²¹⁰ G. Dagron, *The Urban Economy*, 409; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 374. Видети и изнад н. 149.

топонимије у вези са истим треба имати у виду и да је придев златан често коришћен и да укаже на друга својства самог топонима.²¹¹

Обрада обојених метала

Како је изнад и поменуто обрада обојених метала била је позната од давнина. На који начин су исти коришћени увид дају писани, а посебно материјални извори. Први углавном доносе податке о трговини, посебно бакром (rame, bronco) тврдим или финим (r. durum, r. finum) као и оловом (plumbum, p. dulce/subtile, p. durum), други указују да су исти коришћени у бројне сврхе. Такође извори помињу и калај, коситер, а као узгредни производ и оловни оксид, и аурипигмент. Како материјални остаци упућују, обојени метали налазили су примену у складу са потребом за датим материјалом, али и зависно од статуса поручиоца, односно крајњег купца. Тако се исти користе било за инкрустацију, израду украса нпр. прстења, али и за делове црквеног инвентара попут полијелеја, покривање кровова, ливење звона, топова, печате, а у домаћим изворима се помиње и *медено клепало*.²¹²

Ипак о диференцијацији обрађивача обојених метала нема пуно података. Изузев већ поменутих *крчалије* и *кондирара*, чија занимања се како је и напоменуто не могу априори везати за поједину сировину, и за обрађиваче обојених метала коришћени су изгледа општи називи, попут именица ковач или златар, односно сви они који би се могли довести у везу са металом као сировином. Иако су примери у изворима оскудни, судећи према извесним аналогијама, у вези са обрадом обојених метала, а посебно бакра (**мѐд**) и његових

---

²¹¹ P. Šimunović, *Zemljopisna imena*, 242; P. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 36, 143, 152, 155, 263, 294, 352; A. Фостиков, *Ковачки занат*, 117-119, са ст. литературом. Видети изнад н. 149, 178. За антоним Позлата, видети изнад н. 169.

²¹² *Данилови настављачи*, 114; *ЛССВ*, passim, посебно, 6-10 (М. Поповић, *Алати*), 304-305 (В. Иванишевић *Ковнице*), 400-402 (С. Ћирковић, *Металургија*); 232-233, 562 – 564, 600-602, 653-655 (Б. Радојковић, *Звоно, Посуде, Прстен, Свећњаци*); 510-513 (Д. Синдик, *Печати*); С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 14; R. F. Номер, *Tin, Lead Pewter*, 57-80; J. Blair, C. Blair, *Cooper Alloys*, 81-106; *ССР*, према регистру; Б. Храбак, *Босански и Банатски бакар*, 283-290; Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 853-861. Видети и изнад н. 84, 109. На тему обојених метала у средњем веку у новије време одржан је и скуп: *Medieval copper, bronze and brass – Dinant-Namur 2014*. 565-566. Руднички бакар коришћен је средином 15 века и за ливење топова у Дубровнику. М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ћирковић-В. Ђокић, Београд, Equilibrium, 2003, 565-566.

легура, могао би се можда издвојити занат бакрара, који потиче из давнине, односно *медника*, који се у позном средњовековном занатству веку везује за *котлара* (*котао*, *кот(е)лник*). Ипак примера у топонимији скоро да нема, изузев назива **Медени Пекъ (Мѣдѣни)**, а у случају Медника, има мишљења и да је у питању Међник.²¹³ Ипак на постојање заната котлара, упућују ретки старији речници.²¹⁴ Додатну примену бакар и легуре између осталог у историји позно средњовековне Европе налазе и у изради појединих инструмената, попут трубе. Како се одвијала специјализација у том правцу на проучаваној територији није познато. Док су чисто дрвене инструменте могли вероватно направити, односно и поправити сами музичари, метални делови захтевали су посебан алат и знање.²¹⁵

Израда оружја

Оружје важно као и оруђе још у давнини задобија на значају, а вештина израде истог сматра се изузетно важном. У средњовековној литератури доводи се и у посебну везу са градитељством, које подразумева како изградњу фортификација, тако и израду ратне машинерије, односно опсадних справа, мостова и осталих ратних потребштина. Успон у металургије, а затим и ватреног оружја доводе до повећања коришћења метала у изради истог, па производњу и преузимају претежно обрађивачи метала, што утиче да се исто у литератури и посматра као део обраде метала.

Значај оружја условио је и да прегледи о истом буду подељени од општег ка посебном. Исто се обично дели на хладно и ватрено, на нападачко, одбрамбено, опсадно, затим на оружје за блиску и оружје за борбу на одстојању, али на опрему за човека, односно коња, а данашње класификације доносе и веома детаљне потподеле. Тако се ове групе даље гранају, све до појединачног типа, па се тако на пример и оно за блиску борбу дели на сечно, убодно и ударно, а сечно

---

²¹³ СС, 339; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 95; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 50; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 482-483; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 56; ЭССЯ 11 (1984) 215-216; В. И. Даль, *Толковый словарь*, Т. 2, 317; А. Лома, *Старосрпска топономастичка грађа у Миклошичеву нацрту словенске ономастике*, 187 н.9. Видети и н. 212.

²¹⁴ *Kotlar* само транскрибовано латиницом. Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно Kesten. (kesler, faber aerarius, kotlar, calderaro, conzalavez).

²¹⁵ J. G. Miller, *Forging Art and Science*, без нумерације. О музичким инструментима: Пејовић Р., *Представе*, passim; ЛССВ, passim.

на: мач, сабљу и нож. Како је пак оружје, у основи произвођено од широког опуса материјала у зависности од времена и врсте, о чему у прилог говоре и археолошки налази, класификацију према основном материјалу није могуће представити. Гранање и усавршавање оружарства као занатске делатности одвијало се у виду специјализације према одређеном артиклу, о чему сведоче и сачувани називи. Стога је ради прегледности поменута класификација оружја делимично примењена и на преглед диференцијације оружарског заната.²¹⁶

Развој, успон и диференцијација оружарских заната

Првобитно велики део оружја израђиван је од дрвета и било ког тврђег материјала. Податак да се у Босни, топоними у вези оружарског заната налазе најчешће у близини рудника гвожђа, упућују како је већ и истакнуто, да развој рударства и металургије утиче и на полет производње металног оружја, као и делова истог. Као главни средњовековни материјали за израду оружја јављају тако се дрво и метал, а могу им се придружити и сировине другог порекла, попут кости, рога, коже, или камена, који посебну функцију сем у градњи, налази у бацачким справама, па и у време ватреног оружја као пуњење. У производњи истог заправо учествују обрађивачи различитих материјала, па и метала, као и специјалисте који истовремено раде са више различитих сировина приликом финализирања продукта. У зависности од намене појединог производа исти је додатно и украшаван племенитим металима или драгоценим материјалима. У српској редакцији романа о Троји јавља се између осталог и *шлем опточен жеженим златом украшен великим бисерима*, а српска Александрида наводи и коњске покровце од *крокодилове коже с бисером и камењем*, што довољно говори о тадашњем схватању украшавања, посебно оружја.²¹⁷

---

²¹⁶ Г. А. Шкриванић, *Оружје*; Г.А. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 295-300; Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*. О наоружању и: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195-199, са ст. литературом. Детаљнију библиографију видети у ЛССВ, *passim*, под релевантним одредницама типа оружари, оружје, барут, топ, штит итд. Видети и изнад на више места, и даље. У новије време детаљнији преглед наоружања у случају посаде и грађана Шибеника: V. Brnardić, *Naoružanje šibenske vojne posade*, са ст. литературом о поједином оружју.

²¹⁷ *Роман о Троји и Роман о Александру*, 58, 160. Исти романи садржи заправо бројне описе оружја, а оба рукописа богата су и минијатурама са приказима истог.

Сем обрађивача метала и израђивача украса, ковача и златара, јављају се и занатлије попут каменара, дрводеља, кожара, па и кројача у општем смислу тих назива. Међутим како се у домаћој грађи махом и помињу само имена, често без додатног описа, некада је веома тешко међу познатим називима одредити ниво и разноврсност специјализације, а у појединим случајевима, чак је проблематично указати и на основни материјал, већ се може говорити само о претежно коришћеним, или елементарном у смислу значаја.

Према аналогијама између оружја и назива заната и занатлија, истиче се неколико засебних скупина произвођача оружја, који су потврђени у изворима. Поименице као израђивачи хладног оружја и опреме наводе се: *стрелари, тулари, лукари, копљари, штитари, оклопари (брњани), шлемари, мачари и сабљари*, а можда и произвођачи буздована. Међу исте могу се вероватно убројити и израђивачи дрвених палица. Додатно у вези коња јављају се и *мајстори за коњску опрему*, а у вези опсаде и израђивачи *опсадних справа*. Као произвођачи ватреног помињу се мајстори за топове (*бомбардијери*) и *пушкари*.

Називи израђивача хладног оружја посведочени су и у топонимији, што упућује да су бар поједини занати овог типа били не само развијани у оквиру специјализованих насеља, већ да су и њихови називи били и добро познати и укореењени, а посебно они, који би се могли довести у везу са условно речено масовном производњом одређеног артикла. Тако се велики број топонима налази у спрези са употребом лука и копља, што упућује на старину ових заната, познатих још старим Словенима, па стога и долазе први на разматрање.²¹⁸

Да су стрелари и израђивала стреле, потврђује и интересантан пример из турских пописа по ком управо село Стрелар на Расини, у близини Крушевца и израђује стреле, у којима и исплаћује данак, намењен тврђави Козник, односно после Смедереву. Међутим судећи према истом акту, у поменутом селу нису израђивани и гвоздени врхови, већ су их наменски за ове стреле, бар 1516. израђивали цигани свакако обрађивачи метала, насељени у тврђави Козник. Да се

---

²¹⁸ Како иста литература не би била константно понављана у напоменама о диференцијацији оружарског заната, до краја овог поглавља упућујемо на н. 216, односно на наведене радове Ђ. Петровић и Г. Шкриванића, који детаљно указују и на изворе и на ст. литературу, као и на релевантне одреднице у ЛССВ, као и на помене оружја и оружарства у оквиру изнад донесеног описа ковачког заната. Стога се надаље доносе само важније напомене у случају дискутабилности. О специјализованим мајсторским селима видети даље.

није увек, ни у ранијем периоду подразумевало да је и стрела и састављена указује и податак из уговора дубровачке општине, из 1404, приликом уговарања испоруке оружја изричито наводе и готове стреле снадбевене свим потребним. На основу назива, копљари су производили копља. Да су врхови рађени од стране ковача, говори и податак о оставштини ковача Крајислава из 1391, у којој се помиње и гвожђе за копље, односно гвоздени врх. Како су оба оружја била неминовно састављена бар у почетку од дрвета и тврдог материјала, касније метала, остаје питање да ли у истим специјализованим насељима настајао и готов производ, односно да ли су у питању специјалисте за финалну обраду одређеног оружја, или су и сви елементи тог артикла настајали такође у истом насељу, односно на који начин се производња одвијала. Мада би из угла опште познатог податка да металне врхове израђују ковачи, стрелари и копљари у средњем веку сврстали у специјализоване коваче, односно обрађиваче метала, наведени примери остављају ово питање дискутабилним. Ако се прихвати да су ове занатлије само учествовале у делу производње, али да нису производиле металне, углавном гвоздене компоненте, већ су их у оквиру развијене инфраструктуре просто добијали од ковача, у чијој сфери продукције исте остају, оне би се истицале као уско специјализоване занатлије - стрелари, односно копљари, како називи и говоре. Тези да се ове занатлије заправо у основи сем састављања продукта, баве и производњом од дрвета, ишли би у прилог између осталих и помени из дубровачке грађе једног дрводеље из 1369, који израђује дршке за стреле, па и велике самостреле, за потребе општине, а затим и Богетића, који се јавља као странац у Дубровнику, 1398, као *мајстор за стреле и друге дрводељске радове*. Коначно почетком 16. века турски извори помињу и село Буковик, које даје стреле, за које је буква, због тврдоће и погодно дрво.²¹⁹

Што се тиче тулара, домен њиховог рада такође није у потпуности расветљен, а о пореклу речи постоје различита мишљења. У историографији и етимологији превладало је мишљење да је у питању назив за тоболац за стреле, посебно што се у вези са истим у писаним изворима словенских народа, па и у домаћим најчешће и јавља. Такође за исте је изнето и мишљење да су своје

---

²¹⁹ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 96. Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 50, 65, 80. Село Стрелари помиње се у турским изворима 1516, 1530 и 1583. M. Vasić, *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar*, 346; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 14 н.21

производе радили од коже, па се и сврставају у кожаре, што се не може у потпуности утврдити бар за каснији период, када се исти облажу металима, тканинама и украсима, а посебно што је конструкција тула ради чврстоће и отпорности изгледа прављена и од дрвених елемената. Сама реч упућује заправо на торбу у виду ваљка, тубе, а осим као *тул* (тѹл) јавља се и као *тулајац*. Посведочена је веома рано током 11. века, а крајем 14. се среће и у латинизираним варијанти у Дубровнику као *tolo* или *tulus*. Такође није немогуће да су исти мајстори правили и неке друге производе, можда намењене ношењу оружја уопште, као и различите објекте намењене похрањивању ствари. Још током треће четвртине 12. века, сачуван је белешка са пописом финансијског стања једног новгородског становника, у којој се назив тул јавља изгледа у свом првобитном значењу објекта за чување уопште, у овом случају новца. Стога би се иза овог назива могао крити и појам *armata*, у ширем смислу као торба, прибор за оружје, који сем тоболца за стреле и за лук чини и више других елемената (касније тзв. *припојасница*). На то упућује и податак да се назив тоболац, јавља у писаној грађи најкасније почетком 15. века, и као засебно име за дати објект, а вероватно и раније, као и презиме судећи да се већ 1516. године бележи као топоним. Такво тумачење могло би да објасни значај ових занатлија, који се јављају и у једном руском летопису средином 13. века, уз седларе, лукаре и коваче. Ипак да ли се и одвајају тоболчари касније нема сигурних података, као ни о тачном односу између тула и тоболца.²²⁰

Да су лукари (*magister arcus*) су производили лукове, такође упућује њихово име, а свакако исте су и састављали пошто је ово оружје захтевало извесну вештину и знање. За израду истих коришћено је дрво, рог а затим и метал, па се може закључити да се исти најпре могу сврстати у обрађиваче дрвета, а затим и осталих материјала. Метални делови вероватно такође остају у оквирима металуршке струке, као и каснија производња металних лукова и самострела.

---

²²⁰ Иначе реч тулица може и да се односи на врх копља или стреле, односно део који служи да се врх натакне на тело истог. Даничић, *Рјечник* 3, 323; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 1015; *Ипатъевская летопись*, ПСРЛ. Т. 2, Стлб. 843; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т 3, 1036-1037; СС,708; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 65; *Фасмер* 4, 117-118; В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты*, т. 11, 40 бр. 818; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села*, 14. Да би тоболац могао да буде и торба, кеса, уп. М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 253-254, 279.

Осим лукара вероватно да се издвајају произвођачи самострела (*balist(r)a*), који је такође словенским народима био од раније познат, а регуларно је коришћен и касније. Ипак треба истаћи да се у то време израз *ballista* није се односио само на ручни самострел, већ и на условно тзв. тврђавски, односно и на справу за избацивање камена, односно стрела, те уопште на хладно далекометно оружје, којом се снабдевају тврђаве, па и бродови. Изгледа да је производња лукова и за и за ручне и за велике самостреле изгледа остала у надлештву *лукара*, чак и у Дубровнику, када се састављају из дрвета, а израда делова из тзв. *fusti*, односно комада дрвета, у случају великих и у рукама стрелара. На склапању великих самострела, сложених и из лука, радили су судећи према актима поменуте општине познаваоци вештине производње ратних справа, балистри и бомбарди, а један од Дубровчанина ради тога и долази у Србију по позиву кнеза Лазара 1387, да ради за потребе његове војске. Ипак као главно занимање овог занатлије се наводи кројачки занат, па има мишљења да је заправо његов посао била производња тетива и пратеће опреме. Пошто се у датом случају наводе балисте и бомбарде, могуће да је била реч и о великом самострелу. Свакако производња ратних справа и ране ватрене артиљерије укључивала је не само познавање одређене вештине, већ и умеће склапање машина, па је свакако захтевало додатну специјализацију. Како је текла диференцијација између израђивача ручних и великих самострела није познато, али да је успостављена говоре и подаци да се у Сребреници помињу један самострелар и један балистар, као и да се латинским актима велики самострели понекад и означавају тим епитетом (*magna ballista*, *ballista grosse*). Колико су ова занимања и под којим називом била заступљена у домаћој занатској популацији није познато. Ипак и писани и ликовни извори указују да је и на тлу средњовековне Србије морало да буде произвођача и једних и других.

Такође говорећи о произвођачима великих ратних машина, у исте треба убројати и занатлије које су израђивале опсадне справе. Осим што латински извори спомињу неколико врста, спрингарду (врста опсадног великог самострела, која избацује и стреле и кугле), трабуко (попут праћке) и манган (мањи трабуко), дубровачке вести такође бележе и Николу Тевтонца као мајстора спрингарди, али и указују да посао произвођача такође врше занатлије различите специјализације.

Осим ових израђивани су и различити облици опсадних справа, попут покретних кула, или дугих лествица, а изгледа да су у њиховој изради учествовале такође ковачи, дрводеље, кожари, кројачи, каменари, а могуће и неке занатлије других опредељења.²²¹

Како је и скренута пажња исте занатлије учествовале су вероватно и у изградњи истих на тлу српске територије, а израду и употребу истих Словени су рано преузели. Традиција опседања утврђења уз помоћ опсадних справа настављена је и у каснијем периоду. Тако је краљ Бодин употребио разноврсне опсадне справа приликом опсаде Дубровника, а Мавро Орбин доноси и податак, да је захумски кнез Мирослав, брат Стефана Немање, опсео Дубровник са посебним справама. Такве спаве помињу се и у хроници Дубровчанина Растића, али без подробнијег описа. Ипак за разлику од посебних латинских назива, како за одбрамбене, тако и за опсадне справа, као црквено словенски, бележи се само *прашта* позната и у другим словенским споменицима, а у руским посебно и *прак*, *порок*. Као домаћи називи јављају се прашта и праштица, а под истом би се вероватно подразумевала велика и мања праћка, односно варијанта мангана или трабука. Као и у случају самострела постојала је и ручна праћка. У вези са праштом, јавља се и назив праштник, забележен још у црквено словенском у 11. веку, а сматра се да је у питању стрелац који је користи. Док се у вези праште не бележи ниједно име изузев поменутог, у вези са *порок*, долази и *мајстори порочни*, што указује и на успостављање специјализације у виду мајстора ратних машина, познатих у латинским изворима и као *magistri ingeniarii*. Судаћи према примерима, реч је коришћена као синоним и за одбрамбене и за опсадне машине, односно њихове произвођаче. Домаћи назив за исте за сада није познат, а у каснијем периоду, термин прашта, почиње и да се односи на топове.²²²

---

²²¹ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 83-84; Ђ. Петровић, *Dubrovačko oružje*, 82, 86 и даље; М. Шуица, *Приповести*, 114; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 61, 177, 191. За спрингарду као не ватрено оружје: Ђ. Петровић, *O vatrenom oružju*, 59-96. Ипак није немогуће да и спрингарда просто као и прашта мења смисао током времена. Видети даље.

²²² Ф. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 659; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* 3, 1212-1213, 1214; *Фасмер* 3, 331, 356; *СС*, 498; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 700. У зависности од улоге, исти се у латнским изворима делие на оне који су опсадници – *ingenator*, *machinator* и на оне који имају дефанзивну улогу *attiliator*, *artillator*. А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 65. О изворима за домаћу употребу машинерије видети поменуто дело Г. Шкриванића, посебно 117-119. За прашту топ видети и даље.

Осим групације која обухвата условно речено борбу на удаљеност, постоји и група занатлија која се диференцира у вези нападног хладног оружја намењеног блиској борби. Овде најпре треба убројати и једно занимање из ранијег периода, које доживљава очигледну трансформацију, па се изгледа и губи у првобитној форми. На постојање занатлија израђивача палица/батина/тољага/чекића од дрвета, упућује још само старији слој топонимије, односно називи попут имена Кијево и Кијерези, чији заостатак упућује на рану специјализацију у оквиру мајсторских села. Податак да се 1420, помиње **кии сребрњнъ** говори да је производња истих настављена, али и да је прешла у руке занатлија које обрађују метал, као што је то случај са производњом металних компоненти осталог оружја. У вези производње металних делова и оружја од метала за блиску борбу, изузев општег помена ковача јављају се најпре мачари, а затим се у 15. веку, поименице поуздано издвајају и сабљари. Њима би се могли вероватно придружити и израђивачи буздована (*бата*) које као посебне занатлије помињу дубровачка акта почетком 15. века, а чију производњу помиње и српски редакција Романа о Троји, па се може узети у обзир да се јављају и на истраживаној територији.²²³

Од произвођача заштитне опреме, бележе се штитари, оклопари (брњани) и шлемари. Како се штитарство најпре развија, вероватно да се као и у случају стреларског и осталих, занат диференцира из дрводељског, а да се специјализира и у смислу коначног производа, коришћења коже, која се набавља од кожара. Касније ковачи најпре преузимају рад на деловима штита, а затим и производе металне штитове. Што се тиче шлемова, судећи према доступним подацима, вероватно да су исти у првој фази произвођени сарадњом између ковача и кожара, док касније прелазе у потпуности у руке ковача. У случају брњара, није позната првобитна диференцијација. Првобитно заштитна одећа производила углавном од коже, а касније и у комбинацији металом, па и металом и текстилом. Како је сама реч позајмица, германског порекла и означава и оклоп плетен од жице, остаје и питање да ли су се жицом снадбевали, па је затим даље обрађивали или је пак и сами ковали. Када оклоп постаје пун, може се засигурно и говорити о занимњу

---

²²³ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 97; М. Спремић, *Десном Бурађ*, 579; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196, н. 174; А. Лома, *Топонимија*, 104-105. Видети и изнад.

ковача-оклопара, а у сферу ковачког рада спадају и сви метални делови оклопа. У ову групу произвођача металних делова за одбрамбено оружје, посебно оклопе можда треба убројити и назив **коџачикъ**, који се јавља или као ознака за занимање или као антропоним, а у попису људи придодатих уз коло гвоздено у Алтину, одмах иза помена ковача.²²⁴ Судаћи према дубровачким вестима у рукама градских оклопара, односно ковача оклопа, могла је посредно да се нађе и производња металног оружја, делова истог, али и руковођење састављања елемената у његовој радионици. У оквирима одбрамбеног оружја, као посебне занатлије јављају се и мајстори за ковану коњску опрему, односно врста ковача.

Додатно, успон металургије отвара и пут за даљи развој и усавршавање ватреног артиљерског оружја, које је и попут осталих ратних машина у зачетку прављено од дрвета, али је то брзо напуштено. У домаћим изворима од значаја за територију, као представници занатлија помињу се називи: бомбардијер (мајстор за топове) латинског порекла и пушкар, несигурне етимологије (пушка - првобитно врста мањег топа). Заправо око бомбарди, као и пушки пословали ковачи су који су их производили најпре из делова, а затим касније и ливењем. Као и у случају самострела, извесне послове вршили су и кројачи, попут поменутог занатлије, Милаша Радославића, који долази 1387. у Србију. Са увођењем топова и каменари задобијају нову функцију, резање кугли, а касније са почетком ливења истих, поменуте такође доспевају у руке обрађивача метала. Не расправљајући тачан датум успостављања производње ватреног оружја на тлу средњовековне Србије, податак да је произвођено потврђују и писани извори, а већ средином 15. века, за војне потребе увозе се сумпор, прах и шалитра, а мешање барута обављано је на лицу места.

Ипак помени занатлија тог опредељења, односно бомбардијера и пушकारа, морају бити и додатно размотрени. Како се почетком 15. века, поуздано назив прашта односио на ватрено оружје топ, и користио као синоним за бомбарду, вероватно да се и страни назив бомбардијер односио и на мајстора израђивача бомбарди, и на произвођача ватрене праште. Насупрот истом, помен пушке, одакле и пушкар, забележен је 1445 први пут у Дубровнику, при чему се пушка

---

²²⁴ ДХ III, 131 ф.70; *Фасмер* 2, 439-440; *ЭССЯ* 3 (1976) 55; В. Э. Раднаев, *Монгольское языкознание*, 297-298.

изједначује са мањим топом (*sciopetos sive puschaz*). Са истим значењем назив пушка познат је у другим словенским језицима још крајем 14. века. Како су се топови и пушке, након прве дрвене фазе, најпре ковали, а касније и лили, није немогуће да се именица пушкар, односила најпре уопште и на произвођача и великих и малих (ручних) топова, односно ватреног оружја уопште, а да тек касније са смањивањем величине пушке и долази до диференцијације између произвођача истих. Тако се Јерг из Нирнберга, назива пушкаром (*büchsenmeister*), али заправо лије топове свих величина (1456).

Свакако бар што се тиче ватреног оружја највећи део потребних елемената, како је и напоменути радили су представници ковачке струке, иако су у састављању истих, суделовале и обрађивачи других материјала. Сматра се да су занатлије које су се бавиле производњом ових машина исте у почетку и опслуживале, како због правилног руковања, тако и због неопходности поправки истих чак и на лицу места. Такође на почетку фазе ливења, удео су вероватно имали и звонари, познаваоци ливења великих предмета.²²⁵

Улога и статус оружара

Како је изнад на више места и напоменуто улога оружара била је од највећег значаја у друштву ратника, а неопходност истих везује се и за лов.²²⁶ Ипак статус истих варирао је у зависности од производа, места и времена производње. Тако писани извори и топнимија потврђују постојање старијег слоја оружара било у оквиру световног или сакралног поседа, као и у оквиру специјализованих насеља. Међутим док се велики број заната који захтева масовну производњу јавља у мајсторским селима, поједини, који су захтевали не само високу стручност, већ је и сам производ био на извештан начин издвојен, јављају се углавном у оквирима већих насеља или релевантног центра јавне власти, у градовима или при дворовима. Међу такве примере може се убројати и

---

²²⁵ *Фасмер* 3, 415; G. Prinzing, *Zu Jörg von Nürnberg*, 59-76. Видети и изнад н. 106, 218- 220. За историју и проблематику развоја ватреног оружја и барута: J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*.

²²⁶ Тако су израђивачи стрелачке опреме уживали посебне погодности у Паризу, пошто служе управо друштву ратника и ловаца. *Регистры ремесел*, 214. О улози занатлија у рату детаљније видети даље.

мачар Богдана из Дечанске повеље, који се бележи у Чабику, као и други. Након успона ватреног оружја, у вези двора, или града, односно у центрима јавне власти бележе се и представници истих. Док старији слој поуздано чине домаће занатлије, појава нове технологије захтевала је и преношење знања које стиже бар у почетку путем страних представника, а у појединим случајевима стижу и нови типови или се преузимају туђице, које и саме мењају значење.²²⁷

Свакако, друштво ратника и техника ратовања утицали су и на милитаризацију заната, па и истицање појединих занатлија. Како је већ и поменуто мачар се јавља и у улози сведока, а да су оружари могли су вршити и значајне функције у оквиру градских насеља, говори и примера ради, податак, да је у Србреници 1453, судио Видосав сабљар. Војни градитељи и делатници оружарских професија богато су награђивани, како титулом главног мајстора, тако и у новцу и поседима. Стручњаци, који су познавали ратне справе и фортификацију, били су тражени, па се селе, а ступају и у службу владара и градова. Такође, владари и феудални господари их као значајна лица, упућују и као испомоћ у оквиру савеза, па тако исте и Урлих Цељски средином 15. века, упућује Стефану Вукчићу Косачи. Иако ретки и фрагментарни извори не допуштају ширу анализу питања бројности и делатности таквих инжењера на тлу средњовековне Србије, градитељска активност и сложеност фортификација, свакако да упућују на рад стручњака.²²⁸

У вези оружја сачувано је више одредби како у домаћој тако и у грађи стране провинцијенце које речито говоре о важности, па и вредности поменутог. Једна група одредби чак и утврђује број и врсту оружја које је сваки грађанин

---

²²⁷ ДХ II, 23 ф. 27; ДХ III, 91 ф. 30. Тако су у време османског освајања 1455. године, у Новом Брду бележе и двојица топчија, пет зенберекчија и по један пушкар, сабљар и стрелар, а у Сребреници балистар, мачар, лукар, самострелар, сабљар. М. Спремић, *Деспот Бурђ*, 579. Ковачевић-Којић Д., *Средњовековна Сребреница XIV-XV вијек*, 61, 177, 191. За зенберек као врсту самострела: Ђ. Petrović, *Samostreli*, 128-129; L. Rocchi, *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo*, 274, са ст. речницима.

²²⁸ У средњовековној Србији изгледа да су такви зналци добијали титулу протомајстора од самог владара, а према помену протомајстора Георгија, ове занатлије су учествовале и у изради сакралних здања. Према доступним подацима, поједини од њих у западној Европи, уврштени су и у ред витезова. А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 66 са ст. литературом. О промајстору Георгију и градитељству детаљније и ниже. У раној Византији постојало је више центара у којима се налазе владарски комплекси за производњу оружја, а занатлије запослене у њима могле су да напредују у војним чиновима. М. Драшковић, *Из привредне историје византијског Сарда у V веку*, 85-87.

морао да има, смео да носи или продаје. Тако су становници Котора били обавезни да имају лук са 25 стрела, на територији Дубровника било је забрањено ношење борбеног оружја у самом граду, а лукари су за разлику од оружарске групе занатлија, произвођача металног оружја могли да слободно тргују својим производима. Директно у домаћим актима из времена Стефана Душана изузев познате одредбе о предаји оружја и доброг, односно бојног коња владару, након смрти властелина, сачувана је и одлука, којом се Дубровчанима забрањује трговина, односно пренос оружја преко српске територије ради продаје другим државама. Судећи да се у Европи тог времена тежило и унификацији оружја, као и уопште производа, као и да је познато да су и у Србији израђивани артикли имали одређене размере или тежину, вероватно да су слични закони постојали и у производњи намењеној рату, односно одбрани. Такође сигурно је и да се каснија производња ватреног оружја, као и у другим државама одвијала под контролом јавне власти.²²⁹

Обрада минерала и стена*

Камен, песак и глина, представљају продукте настале природним дробљењем стена, састављених из једног или више минерала, чија присутност диктира изглед и својства поменутих материјала. У вези са експлатацијом истих, а најпре путем неинвазивног рударства, успостављају се као две посебне занатске гране, обрада камена и обрада глине. Песак је пак коришћен углавном као један од сировина важних за стварање секундарних материјала, па своје место налази у обради глине, али и у градитељству, а посебно место добија у производњи стакла, где се чак јавља као један од важнијих састојака.²³⁰

Обрада и примена камена

---

²²⁹ ДЗ, чл. 48; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 146 бр. 127; Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, 33, 41, 44, 60, 79-80, 130. Видети и изнад.

* Како је у току дискусија око поделе и дефиниције минерала и стена, поглавље је насловљено према подели, по којој стене представљају извесне скупове минерала.

²³⁰ М.Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 14-16. Видети и даље.

Камен (lapis, petrus/pietra, saxum/sasso, мрамор, стена, скала, плоча), као природни материјал, доступан у комадима на површини земље, нашао је место у свакодневном животу човека, а значајну улогу одиграо је и као оруђе или оружје, те чинилац паљења неопходне ватре у раним зачецима цивилизације. У виду стене, односно пећине био је и склониште. Тако рано позицирање камена као материјала од посебног значаја оставило је и неизбрисив траг на културу и памћење, што се огледа и у култу камена, а сем магијског, исти задобија и филозофско значење.

Овакву улогу камен налази и међу словенским народима, па се и назив **kamy* односи и на део стене и на стену, још у старословенском се јавља и термин *камен(ец)*, као назив за пећ, те пећину. Култ камена првобитно се везује за Перуна, а место камена током средњег века, лепо осликава идеја каменог престола, *кнежијег камена* карантанских кнезова, па и каменог намештаја. Посебну и широку улогу камен задобија у оквиру новог система сахрањивања, па се јавља како у функцији саркофага владара, тако и у облику аморфних надгробника. На важности задобија и у виду камена темељца, а да исти постави право има владар, ктитор, главно лице. Додатно о реликту култа жртве и камена темељца, сведочи и народна традиција, која такође поједино камење везује и за култ лица из српске средњовековне историје, попут св. Саве, или Марка Краљевића.²³¹

Колико је и на који начин камен као материјал био заступљен међу старим Словенима говоре бројни материјални остаци: свете статуе, пећи за грејање, али и за обраду керамике и метала, камени темељи, кремени, жрвњеви, брусевци, ситни предмети. Примање хришћанства, привредни успон и стратешки разлози, доводе до повећане примене овог материјала и на територији српских средњовековних земаља. У грађевинској делатности, камен у складу са статусом поручиоца замењује дрво као превазиђен и неотпорнији материјал, па се јавља као основни или претежни материјал у здањима попут цркви, манастира, одбрамбених зидова,

---

²³¹ ЭССЯ 9 (1983) 135, 137-140; СС, 281; Д. Срејовић, *Дијалог човека са каменом*, 92-121; Љ. Андрејић, С. Костић, *Прилог библиографији*, 231-331; А. Лома, *Киљан 'пободен камен'*, 89-99; F. Bezlaj, M. Snoj, M. Furlan, *Etimološki slovar*, 241; *Словенска митологија*, passim; P. Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod*, 306-343; С. Божанић, *Ороними*, 6 н.41; С. Жикић, *Српски средњовековни намештај*, 103-108, 128. Видети и даље.

палате, кула, па и пратећих објеката, и кућа, а постаје и део непокретног инвентара, па се од истог праве и олуци, водоводи, лавабои. Према писаним изворима и материјалним остацима камен је коришћен и при изградњи мостова (*камени брод?*), међу којима је добро очуван и мост у Вучитрну тзв. *Војиновића мост*, у функцији међника, па и као мера. Такође се јавља и у оквиру примењене уметности, као камена пластика, а од овог материјала могло је да буде израђено и посуђе, сасуде и други свети предмети, а како је поменуто и муниција. Услед тако широких могућности коришћења именица камен јавља се и као синоним за поједине врсте овог материјала, а углавном за: кремен (оруђе, оружије, ватра), жернов и вапненац/вапнени/кречни камен, што говори о важности примене тих типова и током средњег века. Схватање камена и као отпорног материјала, односно сировине и својства истог, условили су и да се придев камени, јавља и у пренесеном значењу.²³²

Повећана примена датог материјала, морала је да доведе до успона вађења истог инвазивним методама. Таква експлоатација морала је и да буде организована, најпре за потребе јавне власти, попут градозиданија, које претпоставља и употребу камена. Ипак о самом процесу експлоатације камена или појединих налазишта, сведоче углавном језички подаци и материјални налази. Тако о успостављању рударства као и о процесу ломљења и вађења камена, говоре и подаци о развоју речи, попут новије - каменолом (**kamen+*lom*). О налазиштима камена писаних податак има тек из турског периода, мада на исте указује старија топонимија, попут назива Сечина. Да се камен организовано експлоатисао сведоче остаци великих камених предмета и грађевина, али и налази попут алата и старијих каменолома, па чак и врсте камена у сачуваним здањима, чије је порекло истражено. Додатно о вађењу и коришћењу камена, податке посредно пружају и писани извори, у којима се исти јавља и као објекат.²³³

---

²³² П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 318, према регистру; К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; М. Радан - Јовин, *Студеница*, 8, 75, 179; Н. Грујић: *Zidni utivaonici*, 63–82. О градитељству каменом: С. Поповић, *Крст у кругу*, *passim*; *ЛССВ*, 419 (С. Мишић, *Мостови*); В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, *passim*, са ст. литературом. Примере рађавања каменом муницијом бележе и извори о активностима Петра Перењија. С Ћирковић, *Неваде*, 15-16. Видети и н. 231. Видети и даље.

²³³ Д. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; *ЭССЯ* 9 (1983) 132; В. Симић, *Резање мермера*, 275-6, 276 и даље; *ЛССВ*, 125- 126 (М. Шуица, *Градозиданије*); В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 146-162.

Према познатим подацима, камен се најпре скупљао или вадио. Затим се вероватно и ситнуо у складу са потребом ради транспортовања. Судећи према археолошким подацима у рудницима камена одвијала се како делимична обрада, тако и финална обрада. Даље је у зависности од врсте, својства и намене, коришћен или у необрађеној форми као ломљени камен у грађевинарству, али и као притесан или потпуно отесан, као и клесан и уметнички обрађен. Изузев мермера, као важна и обилато коришћена врста, а најпре у сакралним објектима, истиче се и бигар (седра). Исти сорта сем у унутрашњости, користила и у приморју, за сводове кућа, цркава и цистерни, као и за лукове прозора. Већ број активних средњовековних рудника камена, попут оних студеничког мермера, или других врста, а у околини Крушевца (Беле воде, Брајковац), или Новог Брда, указују на пораст примене камена, а формирање насеља обрађивача камена, у непосредној близини истих, попут клесарског у Белим Водама, утиче и на развој самог каменарског заната.²³⁴

Иако се углавном тежило да се користи локални камен, па је тако за Ново Брдо као украсни коришћен и тамноцрвенкаст камен мермерна бреча из оближњег каменолома у Киселом потоку, у појединим случајевима, када је било одлучено да се примени одређени камен, као у случају Сопоћана, или га у близини није било, као у питању Смедерва, и овај материјал доношен је и са удаљених места. Тежак посао, превоз и пренос камена на извесну удаљеност, организован за јавне потребе, и у комбинацији са градозиданијем оставио је неизбрисив траг и у традицији. Зидане Смедерева тако се везује за проклету Јерину, а мотив се јавља и у локалу, а у вези утврде на тешко доступном месту (Јеринин град).²³⁵ У извесним случајевима, вероватно да се камен, а посебно цењене врсте и поново користио, као и други материјали попут опеке, као и другде, као и увек. О томе

---

²³⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95-96, 119, 130. За сада је потврђено да су постојала бар три каменолома (Сечина, Бели Крш, Котлине), а вероватно да их је било и више. В. Симић, *Резање мермера*, 275-277, 280 Видети и ниже н. 235.

²³⁵ В. Симић *Резање мермера*, 281-282; *ЛССВ*, 125- 126 (М. Шуица, *Градозиданије*); *Ново Брдо*, 102 (В. С. Јовановић); V. Nikolić, *O sudbini grčkog ženskog imena Irina*, 264-269; I. Kovacević, *Mit i umetnost*, 82, 115-122.

можда најбоље говоре археолошки и подаци са теренских истраживања, који указују на честа премештања камена, при чему се некад мења и функција истог.²³⁶

Мада су и залихе камена, као и сва друга природна богатства, припадала господару, а налазишта камена, као и трговина истим, били вероватно под надзором, о набавци или трговини тим артиклом скоро да нема података. Колико је заправо иста развијена, посебно за потребе господара, односно лица који то себи може да приушти указују и бројни подаци из страних извора. Заправо трговачки обрт каменом у приморју може само да назначи обим обрта каменом како у средњовековној Босни, тако и у оновременој Србији, које запремају далеко већу територију.²³⁷

Развој, успон и диференцијација обрађивача и градитеља каменом

И поред знатне примене камена, чак и у унутрашњости Србије, о обрађивачима камена, а посебно о диференцијацији тог заната у домаћим изворима нема пуно података. Посебан проблем проучавању занатства у вези камена, представља и доста варијабилна терминологија, не само на тлу средњовековних српских земаља, већ и уопште у оновременим државама. Као отежавајућа околност јавља се и податак, да основно звање није било и једина одредница, при избору посла, па се иза назива каменара, крије лепеза занимања, као и у случају ковачке струке. Тако се *petrarius*, јавља у улози каменара, зидара, па и вапнара, *murator* као име за зидара, али и каменара или клесара, а затим се за клесара јављају опет различити називи, попут *lapicidae*, *talapetra*, *petrarius*. Назив *cementarius*, односи се на зидара, зидара каменом (*cementorum artifices*, *fabri murarii*, *murator*), а можда и на секача камена, односно *каменосечца*, клесара. Такође у средњовековном латинитету, те у енглеском, издвајају се и поједини називи, попут: *cubitores* (*positores*, *leymen*) за оне који при зидању полажу камење,

---

²³⁶ J.-P. Sodini, *Marble and Stoneworking in Byzantium*, 137-140; C. Bouras, *Master Craftsmen*, 552-553. У случајеву Смедерева, коришћен и материјал из римског доба, а исти је доношен са римских локалитета у близини, попут Виминацијума. Е. Nikolić, *Contribution to the Study of Roman Architecture*, 24-25. Добро је позната чињеница да се разношење камена практикује и даље, па су бројни локалитети некада и скоро у потпуности разграђени.

²³⁷ J.-P. Sodini, *Marble and Stoneworking in Byzantium*, 131-133, 138. Тако се развија и трговина каменом са Корчуле или Брача. V. Foretić, *Otok Korčula*, 288, 294, 312; J. Lučić, *Prilog povijesti*, 5.

scapplers, dreesers (batrarii) за оне који грубо обрађују или секу камен најчешће у руднику, *cutters, cissors (taylatmes)* за секаче камена, који се исто сече са свих страна - тесаног и клесари. Слични примери могу се срести и у Приморју, Италији, или Византији, на разним нивоима. На свим поменутих територијама стога је и опште раширена појава да се каменари јављају као грађевинци, али и као радници на обради камена и обрнуто.

Услед тако недефинисаних назива, неопходност да се занатство у вези камена, бар на неки начин систематизује, довела је до успостављања неколико подела у оквиру историографије, па се исте деле према начину обраде или вештини, према врсти камена, а затим и према функцији на обрађиваче и градитеље. Додатно у вези градитељства, а у односу на поделу рада, јављају се они који зидају, они који здања облажу каменом и на они који сликају. Како би сви делатници и фактори били обухваћени, као опште прихваћена класификација успостављена је она у односу на радњу по којој се ове занатлије деле на: оне који камен секу, оне који камен обрађују чекићем (а не секиром или секачима) и на оне који га користе за зидање. У датом случају, а у складу са домаћим називима, ради тока истраживања и прегледности, најлакше је и било применити поменуту општу класификацију, уз извесну модификацију.²³⁸

Тако су занатлије и подељене на оне који камен обрађују и прерађују, (*каменар, каменосечац*) и оне који га инсталирају у градитељству (*зидци*). Као посебна група, унутар прве издвајају се занатлије, које се доводе примарно у везу са поједином врстом камена, а у чију делатност спада како обрада тако и примена камена (*мраморници*), као и *израђивачи жрвњева*, који се специјализују најпре према предмету израде. Да је унутар обраде и постојала поменута разлика у односу на технику и оруђе рада сведоче и старији глаголи **изваати** и **исџци**, односно *сећи*, од којих се последњи бележи и у натписима, а потврђен је и у топонимији.²³⁹ Тако би се доиста исти и могли условно поделити на оне које га секу и тешу и на оне који га вају, односно чекићем клешу, што говори и о месту

---

²³⁸ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 32; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33; D. Knoор, G. P. Jones, *Mediaeval Mason*, 80-83; G. Laurenzi, *Amalthea onomastica*, Том 1, 129; P. H. Reane, *A Dictionary of English Surnames*, 1009; C. Gravett, *The Castles of Edward I*, 15.

²³⁹ СС, 250, 275; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 119. Видети и н. 88, 231. За млинара као израђивача жрвњева видети ниже.

ковача, као универзалног занатлије. У такву групу обрађивача, спадали би заправо сви они, који од камена производе различите објекте, од камених калупа и посуда, до израде кипова, статуа, украса, израђивачи надгробника, међника, жрвњева, а можда и брусева – тоцила, првобитно у мањој величини важних кућних оруђа.

Како је и поменуто, као и у случају назива *ковач*, и домаћи назив за обрађивача камена - *каменар* (**КАМЕНАРЬ**, лат. *lapicidae, petrarius*), био је веома опширан, па се такође јавља и као део ознаке приликом уже дефиниције и у вези поједине врсте камена, попут *каменар мермера*. Исти домаћи назив као основни улази и у латинитет, па се јавља у варијанти *camenar-ius*. Пошто и сама реч *каменар*, као и *камен*, припада старијем слоју словенског језика, иста заправо указује не само на успостављање занимања обрађивача камена, у давно време, већ и да се под овим називом могу објединити, како и Д.Ролер истиче и сва занимања у вези вађења, обраде и коришћења овог материјала. Да је заиста и било тако сведочи и да се име назив *каменар* користи како за израђивача надгробника, тако и за клесара, а вероватно да је могао и на датој територији, као и ван исте да представља и синоним за градитеља, зидара.²⁴⁰

Мада називи *каменоресци*, *каменосјечци* и нешто каснији *каменострижњик* (16 в.), указују на успостављање извесне диференцијације, тачна област рада тих каменара није поуздано установљена, а има и мишљења и да се исти односе на клесаре, односно тесаре камена (*каменотес*). Мада није решено да ли су исти називи и синоми, односно да ли се назив односио како на оне који су камен уопштено па и грубо секли и тесали или и на оне који су заиста приступали уметничкој обради, односно камен клесали остаје нејасно. Ипак треба истаћи да се сви заснивају на именима за технике рада: резање, сечење, стригање (стругање, глачање), а назив *тесар камена*, могао би да означи оне занатлије, које су камен секле, односно тесале за разне потребе, а посебно за потребе грађевинске делатности, која је захтевала да камен буде бар делом притесан, ако не и отесан у тачно потребном облику. Такође сам назив *каменосечац*, могао би се можда

---

²⁴⁰ У улози обрађивача камена јављају се како је поменуто и ковачи. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 121; - И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Вита Трифунов Которанин*, 107, 111,113; *Словарь русского языка XI–XVII* 7 (1980) 41-44. Видети и н. 88, 231, 238 и ниже.

довести и у везу са сечењем, док би се назив каменорезац, можда преко везе са називом образорезац, могао односити и на израду камене пластике и скулптуре.

У опису градње Дечана, од Григорија Цамблака, име каменосечци се јавља у оквиру мотива о прикупљању мајстора, а судећи по помену *приморских начелника* (Вита Которанин) и посебно са подизањем цркве истог манастира, што је довело и до мишљења да је исте могуће поистоветити са мраморницима. Да ли се исти први окупљају због функције примарног сечења камена или мермера остаје нејасно, али свакако да се исти или први позивају ради припреме материјала, те да у овом случају исти назив треба схватити као синоним за градитеље, мајсторе за обраду и сечење камена уопште. У том контексту треба истаћи и да је интересантно да се назив каменосечац доводи и у везу са плинтом жеженом, у руском извору из 1399. Има мишљења и да су се каменосечци бавили сечењем жрвњева. Заправо свакако да је функција каменосечца била широка, те да се у исту групу могу сврстати сви каменосечци камена, било које врсте, па и мермера. Исти опис Дечана такође упућује и на поменуте технике, вајање (стубови) и стригање (спољни зидови, глачање?) додуше у вези мермера.²⁴¹

Као посебан назив за обрађиваче камена претежно у наротивним изворима, јавља се *мраморник*, грчког порекла, која се различито може тумачити, у зависности од једног од могућих значења, а око истог не постоји слагање у литератури. У домаћим изворима реч мрамор, јавља се не само као ознака за врсту камена – мермер, већ и као синоним за камен, па касније и надгробник, односно споменик, па и међник.²⁴² Посебно је био цењен бели студенички мермер, који се експлоатисао од 12. века, а који је своју примену нашао не само у Богородичиној цркви Студенице, већ и у Градцу, али и у Сопоћанима, а коришћен је и за израду појединих елемената и у другим црквама, попут Жиче, па и у цркви у Плани, као и за спомен обележије на месту смрти деспота Стефана Лазаревића 1427, код Аранђеловца, као и за надгробнике у области између Лима, Дрине, Саве, Мораве

---

²⁴¹ Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 69-70; Г. Цамблук, *Књижевни рад*, 65-66; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 663-664 н. 195; *ЛССВ*, 215 (С. Ћирковић, *Занати*); Изледа и да је назив каменар, могао да се такође односи на опекаре, према појединим руским изворима. *Словарь русского языка XI–XVII* 7 (1980) 44; *Словарь русского языка XI–XVII* 9 (1982) 289; *Словарь русского языка XVIII века* 9 (1997) 220-221. Видети и н. 238, 243. О протомајсторима, мраморницима, израђивачима жрвњева и обради глине видети ниже.

²⁴² *Словарь русского языка XI–XVII* 9 (1982) 288-289; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 383; А. Лома, *Топонимија*, 155-156. Видети и н. 231, 243.

и Шар-Планине, па и у новије време. Почетком 15. века, приликом описа Дечана, Григорије Цамблук реч мрамор користи за врсту камена, односно мермер, истичући вредност овог архитектонско грађевинског камена, почетком 15. века, управо у време када се здање ценило осим према висини, и по лепоти камена. У документима мрамор се пак упоредно јавља, као што је и споменуто било као мермер, камен, или међник, док назив *мрамори*, *мраморје*, најчешће бележи народна традиција у вези са надгробницима. Осим лепоте, мермера се издваја и због лакоће обраде - лако се реже, обрађује, полира, а на значењу, мермер задобија, и као материјал у складу са статусом поручиоца.²⁴³

Теодосијев податак да су мраморници из грчке земље/Константинопоља на позив св. Саве учествовали у изградњи Жиче, отворио је расправу о значењу речи мраморник у литератури, као и о времену доласка истих, односно месту, одакле су дошли. Додатно ствар у историографији је закомпликована, пошто су аутори наизменично користили два податка из истог житија, углавном не обраћајући пажњу на ситне разлике, нити издања рукописа. Заправо у истом том житију мраморници се помињу два пута, са извесном хронолошком разликом. Први пут су у питању *делатници*, *зидци* и *мраморници*, *искусни*, које је Сава довео из грчке земље, а јављају се у вези самог зидања Жиче. Други пут, у питању су мраморници (и животописци, у појединим рукописима) из Константинопоља, који раде на довршавању и украшавању истог манастира.

Сходно првобитном најужем схватању да је мраморник занатлија, који ради са мермером (каменар мермера), на облагању цркве споља и изнутра (плоче, подови) овај занат сведен је искључиво на тесање мрамора, па се сходно томе јавља и поменуто мишљење да би се назив могао односити и на домаћи термин каменосечци, вероватно и због помињања истих у вези изградње Дечана. Занемаривање других компетенција мраморника, и поменут различит приступ подацима изазвали су и полемику да ли је податак Теодосија о доласку и раду *сликара* и мраморника из Константинопоља уопште и релевантан. У оквиру те тезе, као аргумент је коришћен и податак да о том догађају ранији извор Доментијан не зна ништа. Међутим како новија истраживања показују, у опис

---

²⁴³ Г.Цамблук, *Књижевни рад*, 66; В. Симић, *Резање мермера*, 280-283, 285; J. Erdeljan, *Studenica: An identity in marble*, 93-100. У појединим случајевима у Полимљу се истичу и надгробници од розикастог мермера.

посла мраморника, а најпре у Византији, али и на Западу, спадало је не само облагање цркви односно тесање плоча, већ и сама израда мозаичких подова, скулптура на Западу, па и у делу Приморја, односно камене пластике у Византији, па и Србији, где би сем различитих посуда спадали и олтари и црквени намештај и пластика од мермера, односно камена. Првобитно израз се доиста користио за обрађиваче мрамора, већ одвајање мермера, као драгоценог владарског камена условила је њихово одвајање од обрађивача других врста камена. Услед диференцијације саме обраде камена, назив се могао односити заправо на клесаре односно резбаре камена, па и мермера, чија је вештина нашла одраза у примењеној уметности. Истовремено мора се претпоставити и подела унутар мраморника, према вештини и радној улози. У Византији али и у Западној Европи, забележене су радионице мраморника, али и скулптора од мрамора. Иако се мраморници спомињу углавном у вези зидања задужбина те у вези доласка страних мајстора, сигурно да је било и домаћих обрађивача мрамора, а посебно у крајевима где је било те врсте камена, попут околине Студенице. Неки од њих, вероватно да су школујући се код страних мајстора који су радили на тлу средњовековне Србије, и достигли и ниво вештине византијских и уопште страних мраморника.²⁴⁴

Да ли се касније назив мраморник односи и на обрађивача камена односно клесара камена уопште нема потврде, као ни да ли се тај назив могао применити и на израђиваче надгробних споменика односно *мраморја*. Ипак писани подаци о церемонији крунисања у Византији из 7. века, сачувани на грчком, а затим и о крунисању Манојла II Палеолога, сачувани у ћириличном руском извору, насталом вероватно у 15. веку, указују не само на мраморнике, као клесаре царских саркофага, већ и да су првобитно исти сматрани и градитељима споменика, односно гробница владара. Док ранији извор доноси податке о

---

²⁴⁴ Теодосије, *Живот светог Саве*, 98 (зидци и мраморници), 141 (мраморници); Теодосије, *Житија*, 173 (зидци и мраморници), 205 (мраморници и животописци); М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, 157-160; М. Чанак Медих, *Дело мраморника*, 113-131; С. Поповић, *Крст у кругу*, 383. У варијанти: *иконици и мраморници* из Цариграда у: А. Вукомановић, *Грађа за историју народа*, 259; *Словарь русского языка XI–XVII* 9 (1982) 289. Каменосечци и мраморници јављају се заједно у позном руском извору из 16 века, али као засебни занати. *Великия Минеи Четии* 6, 1622. Као могуће место уместо Цариграда разматра се Никеја. Б.Тодић, *Иконографска истраживања*, 25 н.12. О обради мермера и мраморницима и: J. Blair, *Purbeck Marble*, 41-56; G. P. Jones, *Mediaeval Mason*, passim; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 548; М. Greenhalgh, *Marble Past, Monumental Present*, 2009. Видети и н. 240-241.

приласку занатлија задужених за израду меморијалног споменика, односно гробнице (*μνημoriάλος mnemoralios*), са пет узорака мермера, каснији ћирилични текст уместо поменутих наводи *мраморнике* и *гробоздателе*, истичући да су донесени узорци мермера, али и камена других врста. Стога изгледа да је већ далеко раније у Византији изведена подела, на оне који зидају гробницу, од оних који раде са мрамором, на опремању исте и изради појединих предмета. Док је старија реч мраморници преузета, новије занимање налази паралелу у кованици насталој вероватно у складу са преводом. Стога није немогуће и да се назив мраморника на територијама под српском влашћу, и коришћење истог назива у наративним изворима, а посебно оним везанима за зидање задужбина, сем на помен клесара мермера, заправо односио и на градитеље спомен здања, гробнице-саркофага и декорације и обележија од мермера, али и другог камена. Таква улога мраморника, могла је лако да буде инкорпорирана у традицију надгробног *мраморја*. Да ли се и у Србији јављају у неком облику *гробоздатељи*, познати и у другим словенским језицима, као и каква би била тачно њихова функција нема података. Ипак судећи да зидање гробница, захтева учешће зидара, као и да је ово занимање забележено у оквиру описа церемоније крунисања Манојла II и Јелене Драгаш, те да тада већ постоји словенска кованица, није немогуће да се назив гробозидатељ јавља и на територији српских средњовековних земаља, макар као радна улога у позном средњем веку.²⁴⁵

Додатно назив мрамор, јавља се у актима као синоним за међник, па представља и уопште обрађени камен. Према подацима из других извора, изгледа да су међници били обележавани додатно жигом, булом или крстом, не само урезаним већ и извајаним, па свакако да је њихова израда захтевала и познавање појединих техника обраде камена. О раду клесара мермера сведочи и помен сечења *мертика винског* од *мрамора*, док о раду познаваоца клесарског посла

---

²⁴⁵ Leontios' von Neapolis, *Leben des heiligen Johannes*, 36 Cap. XIX.; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* 1, 594; 2, 184; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*, 110 -111, 434-435, са ст. литературом за опис Игњатија. За брак Манојла и Јелене: В. Г. Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 176, 249-250, са ст. литературом; S. W. Reinert, *Political dimensions*, 291-303. Последњи рад овом приликом био досупан само у ексерптима. За озидане гробнице и: S. Ercegović-Pavlović, *Kasnoantička tradicija*, 171-180. Видети и н. изнад 244.

говоре и бројни налази натписа на камену.²⁴⁶ О занимањима у оквиру каменарског заната, сахрањивања, те заната мраморника, податке пружа и домаћа ликовна представа из Дечана, позната као *Полагање Христовог тела у гроб*, где види се рад на изради саркофага од ружичастог мермера. Док главни мајстор клесарским чекићем ради на сандуку, двојица мање вештих каменара, доносе нови комад из мајдана, за потребе поклопца. Исти услед само делимичне обраде приликом вађења, изгледа попут аморфног надгробника.²⁴⁷

У вези са обрадом, али и применом камена, у БХ, јавља се још неколико података, који доносе чланови о млинарујама и обавезама *жрноссека*. Тако се јавља занимање *млинаруја*, које су у случају да имају и свој млин, биле дужне и „да секу жрвњева“ (овде воденичарско камење) и „*направљају млине црковне*“. За израду жрвњева било је потребно посебно умеће и алат, као и за конструкцију и изградњу млина, посебно каменог, па макар и темеља истог, али и за израду металних делова, те склапање конструкције. Судећи бар по овом примерима, млинари су припадали занатлијама из сфере каменарства, које и обрађују и инсталирају камен - жрвањ. Ипак док се у приморским областима као градитељи млинова, јављају зидари, у континенталним регијама, млинови те уопште направе те врсте, грађене су углавном од дрвета. Исти назив упућује стога и на градитеље, конструкторе млинова уопште без обзира на претежно коришћени материјал, мада се са истим именом услед диференцијације јављају и млинари, као услужни радници, односно радници у млину што често утиче и на разматрање овог занимања. Поменути закон о млинарујама свакако да указује на првобитно опредељење млинарског заната. До различитих могућности тумачења, вероватно да долази услед преузимања именица млин и млинар доста касно (*molinum, mola; molendiarius, molitur*), и у одређеном значењу, те мешања млинарског са занатом израде жрвњева, који се првобитно односио на израду ручних млинова. Са

---

²⁴⁶ ДХ II, 73 ф. 66; С. Бојанин, *Крст у сеоском атару*, 316-317. Видети и н. 88, 231. Остаје неизвесно на шта се мисли у повељи цара Душана, под *вештим људима*. Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља цара Стефана*, 246. Питање утесивања међа оставило је трага углавном или у вези судских спорова, а јавља се обично са појмом *тесати*. У том контексту јављају се стога појмови везани за идеју закона: добри људи, стариници-жупљани, судије, и други. М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 8- 28; С. Божанић, *Спорови око земљишта*, 117-127, са ст. литературом. Стога за сада мора остати отворено да ли би у овом случају дати термин могао да обухвати и занатлије каменоклесаре, односно каменотесаре или неке друге веште мајсторе.

²⁴⁷ С. Кесић Ристић, *Дечанска сцена*, 131-136.

у свајањем технологија конструкције млинова, може се говорити о успостављању млинаруја, чије првобитне представнике и треба тражити међу обрађивачима камена, израђивачима жрвњева, те вичним тесарима и градитељима. О посебој вези млинара и обради камена, те вези *млинара* и воденичарског камена говори и традиција, у којој се млинар јавља као победник ђавола, кога спутава управо снагом млинског камена.²⁴⁸

Постојање старијег заната, посвећеног изради жрвњева, потврђује и назив *жрносек*, у наведеном акту, као и да је исти назив постојао још у време краља Владислава: „А „жрносек“ како је било за време Владислава, тако да буде и свагда“. Пошто се у оквиру БХ већ јавља и поменути закон о млинарујама, убацивање ове додатне одредбе изазива дилему - да ли се помен жрносек а односи на топоним - место вађења жрвњева, или пак на назив обавезе одређене групе занатлија. Ако се прихвати да је у питању топоним, исти је вероватно име понео према налазишту погодног камена, вероватно обилато коришћеног у претходном периоду, можда и за израду ручних жрвњева. Такође могуће да је ту основано и специјализовано мајсторско насеље, које је првобитно и снабдевало властелинство овом врстом предмета.²⁴⁹

Без обзира на решење улоге жрносек а у датом акту, треба истаћи да већ спомен овог термина, као и његова распрострањеност као географског назива, упућују на технику обраде, појединог важног предмета. Налазишта камена погодног за израду жрвњева обично су у континуитету експлоатисана, а топоними Жрвањ и Жрносек, нису ретки, а жрвањ (**жрвњ**) се што је доста интересантно спомиње и у улози међника села Манастирац, у поседи протомајстора Георгија. Како се исто име бележи и као антропоним у неким од словенских језика, у којима се и тумачи као назив за израђивача жрвњева, те да се јавља и области од значаја у виду топонима, вероватно да су и произвођачи истих на домаћим

---

²⁴⁸ БХ, 15, 122, 123; А. Лома, *Топонимија*, 148; А. Duplančić, *Razgraničenje*, 246 н. 46; *EMI*, 382. (J. Mupbu, *Wood*). Видети и ниже н. 298. Да се свака воденица опремала *звожђем* и *једним каменом* податке доноси Грачаничка повеља. *Зборник* 1, 501 бр. 137. У селима код Косовске Митровице, према каснијим пописима, *каменари – клесари*, који су одржавали тврђаву Звечан, били су дужни и да дају и по два или три пара жрвњева. Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 6. Попис потребштина за дрвени млин: J. Langdon, *Mills*, Appendix 4.

²⁴⁹ Судаћи да је сечење жрвњева већ дефинисано као радни задатак млинаруја, ипак је вероватније да је у питању топоним. БХ, 15, 122, 123; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 241-242 н. 125, са прегледом ст. литературе, уп. А. Лома, *Топонимија*, 85.

територијама именовани као *жерносечци*, према узору на каменосечце. Производња жрвњева, најпре ручних била је изузетно важна, а исти су служили за обраду житарица, производњу уља, млевење зачина, односно ситњење и цеђење потребних намерница у сваком домаћинству. Израђивачи воденичарских жрвњева налазе се у засебној организацији у Фиренци, што указује да су исти задобили и на значају. Помена назива израђивача великих жрвњева у релеватним изворима за тему нема. Уместо тога јављају млинари са обавезом да секу жрвњеве.²⁵⁰

Осим за расветљавање делатности обрађивача камена, наведене одредбе инкорпорирание у исти акт са почетка 14. века, лепо осликавају диференцијацију заната. Још пре времена краља Владислава, жрносечци су били важне занатлије, па назив бележи и топонимија. Преузимање знања технологије млевења и успон справа – млинова, односно воденица, условљава развој нове гране занатлија млинарија. Даљи развој и успон млинова доводе и до раслојавања млинарија, па се исти условно скоро до најновијег времена, деле на градитеље –конструкторе млинова, израђиваче млинског камења и млинаре као услужно занимање.²⁵¹

Како је напред и указано, у вези обраде камена истиче се и назив ковач. Као неко ко уме са чекићем, исти је имао све предуслове да ради и на обради камена. А како је једно село често имало доступног ковача, који је имао неопходно знање и алат, али не и каменара, који се јавља доиста ретко у познатим пописима, није необично да исти преузима и обраду камена, надгробника или жрвњева. Такође поједини делови неопходни за окретање млинског камена били су метални, што је захтевало и додатну макар примарну активност обрађивача метала, чији производ је у крајњем случају могло да инсталира и мање стручно, али доступно лице. Мада тезу Бешлагића није могуће ни потврдити ни порећи, без додатних доказа, могуће је да се ковач јавља у улози израђивача надгробника, те у радној улози каменара, управо као доступно лице. Додатно појава ковача у датој улози, указује и на повезаност каменарског и ковачког заната у ранијем периоду. У прилог таквом мишљењу ишао би и податак о појави потвђеној још у 18. веку, да се под патронимиком Ковачевићи јављају и каменорезачке породице. Исти

---

²⁵⁰ Р. Михалчић, *Закони*, 34; *БХ*, 15, 122, 123; *ДХ III*, 128 ф 67; R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 259; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 422, 427; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 106-107; А. Лома, *Топонимија*, 85. О млиновима: С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 113-128.

²⁵¹ Видети изнад н. 248, 250.

додатно сведочи не само о повезаности та два заната на много начина, већ и на опредељење појединих ковача или њихових наследника да се баве и обрадом камена.²⁵²

Осим обраде камена ради његове даље употребе, поједине врсте камена, попут кречњака налазе и посебну примену. Тако прерадом печењем, од истог се добија и вапно (креч) који важну улогу има у градитељству, те обради коже. Мада домаћи писани извори о том занату не пружају податке, архелošки материјал, непобитно указује на постојање раличитих везива, која су коришћена као и камен - у односу на статус здања или поручиоца - па се тако као посебни истиче кречни малтер, у односу на свакодневну варијанту, блатни малтер, те испуну различите врсте. Такође посебне врсте малтера коришћене су и за облагање како унутрашњости, тако и спољашности појединих објеката. Малтерисање и бојење фасада, па и осликавање спољних зидова, запажено је и у случају домаћих манастира, моравског стила. Кречење и бељење градског зида кречом, као и кречење и бојење појединих општинских кућа, па и моста (на Плочама), бележе и дубровачка акта, као део послова око чекања уважених сватова.

Иако из савременог угла изгледа да кречар не представља занатско занимање већ радну улогу, податак да се кречари убрајају у инжињерију, указује на супротно, а *креч студени*, као материјал, налази и своје место у народној традицији о зидању Раванице. Да је кречарски занат, то јест процес прераде вапна од сировог до добро *печеног, спужвастог*, био развијен, те да се свакако налазио у рукама домаћих делатника, сведочи сем материјалних остатака и податак да коришћење истог за штављење коже било важно. Изузетно развијено кожарство на територији средњовековне Србије стога је утицало и на успон вапнарства. Додатно чињеница да је контрола ватре ради потреба металургије била на високом нивоу на територији од интереса, свакако да указује на техничке могућности обраде кречњака. Како је пак ватра неопходна, вероватно да се донекле пазило и где су организована паљења и грађене пећи или јаме. У случају *градозиданија*, можда је ради избегавња транспорта, прављен и на лицу места, а судећи према Дубровнику, већи градови су ради сталних потреба утицали на успостављање радионице и надзирали рад вапнара. Након процеса печења, исто је

---

²⁵² В. Симић *Резање мермера*, 277. Видети и н. 88.

за остале потребе гашено, односно растварано у посебно припремљеним јамама, вероватно на лицу места. За грађевинске намене даље је комбиновано са осталим састојцима неопходним за прављење кречног малтера.²⁵³

Градитељска струка – развој и одлике

Обрада, прерада и примена камена нераскидиво је повезана са успоном истог као грађевинског материјала. Ипак као и у случају одевне делатности или оружарства, и градитељство уско повезано са последњим, заснива се на специјализацији занатлија које обрађују, израђују или уграђују различите предмете и материјале. Развијена инфраструктура и учешће великог броја различито усмерених занатлија исту такође успостављају и као посебну установљену *индустрију*. У оквиру истог јављају се тако каменари који камен ваде, зидари: они који камен секу и они који га инсталирају, мање вешти радници који испомажу зидаре, а који се баве и ситњењем камена и производњом малтера, за поједине потребе и мајстори који малтер наносе, ковачи ради производње металних елемената, али и бројни тесари – грађевински столари. Првобитно удео дрвета као материјала за градњу био је далеко већи. Стога се најчешће грађевине могу поделити на камене и дрвене, при чему треба имати у виду и да је дрво обилно коришћено и у каменим здањима. У смислу градитеља, тако се сем назива за зидаре и каменаре уопште, јављају и називи из области обраде дрвета, попут дрводеља, *marangonus, carpentarius*. Као неопходни материјали за градњу спомињу и: песак, блато, смола (топљење, сипање), вапно-креч, па и секундарни производи попут опеке, а као задаци и изградња зидова и оплата. Додатно подаци да градитељско занимање карактерише изградња непокретних објеката, те да је за веће подухвате потребано и ангажовање великог броја људи, успостављају делатност градитеља и другачијом у односу на друге занатске гране. Материјал је

---

²⁵³ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 116-117; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 23; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Бурђевућа*, ЗФФБ 8-2 (1964) 484; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 48. О вапнарским пећима и вапнарству у Италији: М. А. Davico, *Archeologia della produzione*, passim; А. S. Scarponi, *Fornaci da calce*, 1-18. Колико нам је познато, кречни малтер није посебно анализиран на територији од значаја. Поједине новије студије указују да су сем воде и неког облика песка и/или глине, могли бити додавани и други састојци. L. Rampazzi, M. P. Colombini, C. Conti, C. Corti, A. Lluveras-Tenorio, A. Sansonetti, M. Zanabon, *Technology of Medieval Mortars*, 1-16.

у случају грађевинске делатности, било не само важно обезбедити него и допремити га на дато место, а потребне мајсторе, помоћне раднике и физичку радну снагу окупити и организовати, на истом, а у случају већих и дужих подухвата, и успоставити привремено или стално насеље. Тако је током бар прве две године изградње замка, односно утврђења у Бјумарису (Beaumaris) (1295-1296), било ангажовао најмање три хиљаде људи, од чега само трећину, ако не и четвртину чине мајстори занатлије. За потребе утврђивања Бера, Душан је ангажовао 10.000 људи путем обавезе градозиданија, при чему је сигурно да део истих чине и мајсторије, а манастир светих Арханђела даривао и са пет кућа зидара.²⁵⁴

Како подаци о градитељству и материјални остаци указују од скоро средине 13. века па до коначног пада под Турке, српска територија била је и велико градилиште. Већа обрада и примена камена, у складу са доступношћу ресурса, опажа се најпре у приморским областима српке средњовековне државе, а иста додатно је обележена и романским наслеђем током асимилације. Као посебно умешни издвајају се тако између осталих и которски градитељи, попут познатог Вите Которанина, протомајстора, али и барски клесари, као мајстори од којих поједини раде у оквиру световног простора. Колико је заиста и како зидано, презиђивано или дозиђивано говоре поједини писани извори, а посебно обимни материјални налази. Управо физички остаци попут оних ново откривених на Руднику, указују да вртоглави развој примене камена у градитељству, врхунац достиже коришћењем камена и за пословна и за стамбена здања, и друге објекте, као и у осталим државама и градовима средњег века.²⁵⁵ У складу са природним ресурсима и климом стамбени комплекси у оквиру утврда према очуваним остацима зидова, грађени су од ломљеног притесаног камена са кречним малтером као најчешћим везивом. Клесан камен се ретко користио и то искључиво за обраду прозора или портала. Успон војног градитељства, условљен турским продорима и развојем ватреног оружја, додатно утиче и на подизање и

---

²⁵⁴ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; *Master James of St George*, 43; О обрађивачима дрвета и других материјала видети ниже. За градозиданије исто ниже.

²⁵⁵ R. Kovijanić, *Vita Kotoranin*; E. Hilje, *Šibenski graditelj i klesar*, 137; N. Grujić: *Zidni umivaonici*, 64; Д. Радичевић, А. Цицовић, *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, 237-248. Видети и изнад.

преобликовање утврђења. Од времена кнеза Лазара, па до доба деспота Ђурађа Бранковића, односно за мање од једног века, граде се тако утврђења у Новом Брду, Сталаћу, Крушевцу, Раваници, Београду, Ресави и Смедереву, али се изграђују и палате, цркве, пратећи објекти, како унутар градова, тако и манастира, чији број неминовно расте.²⁵⁶

Развој архитектуре камена захтева и обимну стручну радну снагу, ангажовану и ван обавезе *градозиданија*, те се сем домаћих помиње и велики број страних занатлија, које на позив долазе на територију српских средњовековних територија. Да је прилив мајстора градитеља у Србију био значајан сведочи и одлука Малог већа од 1314. о забрани одласка дубровачких мајстора у Србију, јер су потребни самом граду. Наравно долазак бројних градитеља је настављен, а не ретко исти су радили било за потребе владара, власти или цркве. Тако је са једне стране долазак домаћих и страних приморских мајстора у унутрашњост, а са друге ангажовање византијских градитеља, уродили су додатним развојем ових заната у унутрашњости, а вероватно и озбиљнијом активношћу у каменоломима још у време градње Студенице. Каснији развој градитељства, те уопште обраде и примене камена и опеке додатно је подстакнут свакако и утицајем Саса, било индиректним кроз металургију и развој примене снаге ватре, или директним, о чему сведочи и постојање германизама и у сфери камена, укључујући својства истог. О томе говори и пример топонима Шпат код Сребренице. Већ у 15. веку, на територији од значаја грађено је константно, па ангажовање помињаних дубровачких мајстора, али и других бележе бројни уговори из приморских архива. У то време у Деспотовини се 1413. помињу и тројица каменара, који су градили једну цркву у Сребреници, а који су радили по уговору и на другим местима у Србији.²⁵⁷

---

²⁵⁶ Градња Београда трајала је скоро 23 године, а убрзана градња Смедерева захтевала је још веће ангажовање. К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 37-38, 43; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 29-37; М. Поповић, *Замак*, 198-199; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 237 н. 38; Д. Радичевић, А. Цицковић, *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, 237-248. О материјалима и објектима: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, *passim*, са изворима и ст. литературом. Увид у обим сакралног градитељства пружа делимично списак цркава дат у раду: М. А. Пурковић, *Попис цркава*.

²⁵⁷ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 292; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 36; *ЛССВ*, 125-126 (М. Шуица, *Градозиданије*). Видети и н. 232-235. Назив Шпат, Шпад (Spat) - цепљив камен. М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 458. Такође и назив за ситан угаљ за топионице. Д. Мркобрад, *Српско рударство*, 393.

Док је грађење камених цркви, а посебно задужбина, или специфичних објеката, попут цистерни у утврђеном простору или бунара са филтерима, настало и учешћем страних мајстора, али и интернационалних група, бројна здања, настале су и радом домаћих мајстора. Досадашња истраживања указују на постојећи рад локалних мајстора на одређеним објектима, па чак и у оквиру различитих градитељских целина, а рад појединих локалних мајстора, забележен је и на важнијим објектима. Тако су и у крушевачкој области деловали градитељи локалних радионица, а једна од клесарских школа, која је деловала и ван своје области, била је смештена у селу Бела Вода, познатом по камену, беловодском печшери, где се и данас негује клесање средњовековних моравских мотива. Мајстори исте школе, учествовали су у изградњи Велућа, а затим и Раванице, мајстор који је радио прозор на јужној страни ђаконикона Лазарице радио је и на југозападном делу фасаде Велућа, а блиске групе мајстора или чак и иста група клесара радила је и розете на Хиландару и Лазарици. У зидању манастира Раванице, учествовали су изгледа и новобрдски мајстори.²⁵⁸

Подаци да исте групе мајстора раде широм српских земаља на главним градитељским подухватима, да изградња задужбина зависи од моћи ктитора, и да су објекти попут радионица рађени од лошијих материјала и у локалном стилу, указују и на постојање више градитељских школа неједнаког знања и вештине. Успон градитељства каменом, условљава и процват каменарских и зидарских заната, те њихово даље гранање, а под утицајем домаћих мајстора и традиција, формирају се и посебни архитектноски стилови. Тако о развоју и домету градитељства сведочи и наизменична употреба камена, опеке и малтера на грађевинама моравског стила, а исти се додатно и дели на три варијанте: крушевачку, расинску и новобрдску. Да је овај занат достигао високи ниво као и да се налазио у рукама домаћих људи говори и самаркандска хроника.²⁵⁹

---

²⁵⁸ Б. Вуловић, *Лазарица*, 32, 40; М. Ђоровић, *Значај Новог Брда*, 132; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95-96, 119, 130. О филтер бунарима и: В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 180. За Ново Брдо видети и изнад н. 51.

²⁵⁹ К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 102; В. Кораћ, *Монументална архитектура*, 209-229; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 143-156; В. Ристић, *Моравска архитектура*, са ст. литературом. О моравској школи видети и : *Моравска школа и њено доба*. За сваки микро стил могу се извојити три главне карактеристике: традиција, утицаји и вештина мајстора. И. Стевовић, *Архитектура моравске школе*, 231-253.

Осим већ поменутих занатлија, као посебно занимање, везано за градитељство и примену различитих материјала, а касније посебно камена истиче се занимање зидара. Назив зидац, зидар (**зидьць**, лат. *murator, cementarius*), припада заједничкој словенској баштини, и може се довести у везу са првобитним материјалом који су зидари користили као градитељски, о чему сведочи најпре рано значење глагола **зидати (здьти)** – од глине зид правити. Са успоном примене камена и других тврдих материјала зидарство се везује и за њихову употребу. Посао зидара био је често сем зидања конструкције и прављење смеса, потребних за изградњу, па се овај занат може можда довести и у везу са првобитним опекарством, те прављењем блатног, па и кречног малтера. У вези обраде и прераде стена, у значењу *работати*, јављају се и глаголи: **дѣлати** (делати), **творити** (творити, саздати, производити), али и **съзидати** (зидати, сазидати), а последњи се често јавља у писаним изворима у вези подизања и обнове задужбина, те сакралних објеката уопште. Тако се услед еволуције материјала и технике, зидарство средњег века често у изворима и литератури доводи у везу управо са употребом и применом камена, односно камена и опеке у грађевинској струци - иако је заправо зидарство каменом и кречним малтером било резервисано за владаре, те оне имућније, па се заправо и даље зидало дрветом и блатом. Услед поистовећења зидара и зидара каменом, а касније и зидара опеком, често се каменар и зидар јављају као синоними.²⁶⁰

Како градитељство заправо предпоставља умеће зидања, успон грађевинске струке утиче на диференцирање послова у зидарству, а посебно у врху заната. Судаћи према доступним подацима, у оквиру зидарства, тако се могу издвојити зидари у ужем смислу речи, који раде на изградњи те конструкцији, али и зидари сводова, зденаца, цистерни и лукова који су очигледно били веома вешти и распологали специфичним знањем (лат. *voltarii: magister murarius cisternarum, spongiarum et voltarum*). Иако о таквој подели нема података у домаћим изворима, страни извори, и материјални остаци, а посебно резиденцијалних здања пружају податке о раду не само више различито специјализованих занатлија, већ и група различитог нивоа вештине и знања. Таква диференцијација пак не постоји на

---

²⁶⁰ Р. Скок, *Етимолошки рјечник*, 653-654; О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 591; Т. И. Вендина, *Средневековий човек*, 117; *СС*, 204-205, 649, 690.

мањим свакодневним грађевинама, које су углавном и рад мање групе мајстора, чији чланови раде више послова, али нижег квалитета.²⁶¹ Да је диференцијације и у оквиру зидарства ипак у ужем смислу било, податке пружа и поменути хроника Тимур Ленка која управо истиче да су средином 15. века Срби не само вешти *неимари*, као и *мајстори* из Венеције, а да су посебно вешти изради *камених мостова, кула и богомоља*. Како су исти мајстори радили на градњи важних објеката Самарканда, попут украшавања дворова Биби Ханим-а, зидања осам углова темеља гробнице канова, утврђивању лука моста и поправци истог, те зидању медреса, а један од њих је чак изгледа био и главни мајстор на украшавању познате Тимурове џамије, мора да су били не само вешти градитељи већ и познаваоци различитих области.²⁶²

О диференцијацији унутар скупине зидара, на основу радних улога, било је већ изнад помена. Иста је представљена и у оквиру стране ликовне грађе. О занимањима у оквиру каменарског, те градитељског заната податке пружају и поједине домаће ликовне представе, а у оквиру сцена у Дечанима, приказано је и мешање малтера мотиком, која уједно сведочи о постојању лица која су радиле на припреми малтера. Ипак до таквог диференцирања вероватно да је долазило само услед градње великих објеката, када је природа посла захтевала и поделу истих на радне улоге или су пак за тај посао узимани неуки радници. Судећи према страним изворима, мешачи малтера некадашњи *magistri/maestri commacini*, познати из раних средњовековних извора, изједначују се у време свакодневне употребе камена са простим, те мање вештим радницима, који не познају никакав занат, а малтер не мешају мешалицама, већ обичним мотикама.²⁶³

Специфичност градитељске струке, која подразумева и познавање архитектуре односно конструкције самог објекта, односно цртачких – механичких вештина, поседовање извесног искуства, али и организацију великог броја

---

²⁶¹ М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, 41-43; С. Фисковић, *Наши градитељи*, 52; С. Фисковић, *Први познати дубровачки градитељи*, 52; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 128; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 292; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 34;

²⁶² К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 401-402; М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 94, ЛССВ, 214 (С. Мишић, *Мостови*). Неимар је могао да буде назив за припадника градитељске струке, архитекту, инжењера, али и главног мајстора. S. Petrović, *Scr. neimar 'chief architect'*, 327-334, са прегледом значења. К. Мандић је изгледа користи као пандан за вештог градитеља. Видети и изнад н. 101. О градитељству Самарканда: М. Dickens, *Timurid Architecture* (html).

²⁶³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 22 н. 4; *Master James of St George*, 43; S. Hueglin, *Medieval Mortar Mixers Revisited*, 201-203.

градитеља различитих специјалности, доводи и до додатне диференцијације у смислу вештине и потребног знања. О таквом развоју податке пружају домаћи извори, који у вези подизања непокретних објеката, бележе још два назива, односно звања *мајстора* и *протомајстора* у уском значењу.

И у овом питању значај терминологије и спољних утицаја на развој занатства, а посебно градитељства долази до изражаја. Иако се термини мајстор и протомајстор, често односе на место у оквиру стратификације – односно на место у хијерархији гилде, па и администрације, исти се јављају и као паралела на територији средњовековне Србије успостављеним средњовековним терминима у оквиру градитељства *maestri*, *(proto)magister* и *ingenarii*. Тако се именица мајстор у домаћим изворима користила се не само да означи занатлију са звањем вештог уопште, односно *мајсторије*, већ и да означи припадника градитељске струке, као и зидара каменом, односно каменара, надзорника, техника. Са таквим значењем ове називе бележе и домаћи и страни извори, па није увек лако одлучити да ли је у питању мајстор као занатлија, или пак мајстор као градитељ.²⁶⁴

Којим је путем овај назив у значењу градитеља ушао у домаћу редакцију језика није познато, као ни у случају других језика. Осим утицаја из Византије, није немогуће да је до прихватања оваквог значења мајстора дошло ни путем других утицаја попут ранијих германских, али и константних романских путем приморја, као ни да каснији развој у ужем значењу градитеља бива утврђен под саским утицајем.²⁶⁵ Током средњег века титуле мајстора и протомајстора бележе се у оквиру Византије, како у питању стратификације занимања, тако и у контексту градитељске делатности, а назив мајстор у оквиру градитељства, могао

---

²⁶⁴ ДХ II, 58 ф. 62; ДХ III, 97, 128 ф. 36, 67; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 118, 125; G. F. Fort, *Derivation of the word "mason"*, 282-284; J. D. Vries, *Nederlands Etymologisch*, 440; V. E. Orel, *A handbook of germanic etymology*, 256; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 154 н. 86; *Русско-белорусский словарь*, Т. 1, 352; S. Parcell, *Four Historical Definitions of Architecture*, 24-25, 30-31. Видети и н. 62, 63, 69, а за мајсторије и инжињере, видети даље.

²⁶⁵ У у новијој историографији постављено је чак и питање да ли су током колонизације Саси са собом понели само традицију о градитељству, или су заправо и повели сопствене градитеље. V.P. Goss, *A Reemerging World*, 93. О саском градитељству детаљније: E. J. Schoenfeld, *Anglo-Saxon Burhs*, 49-66. Исти аутор критикује тезу, која истиче градитељство каменом као одлику континенталних германских Саса, па и у раном средњем веку, указујући да идеја бурга подразумева јаке зидине (*muris furtis*), али не и искључиво камене, које се јављају у каснијем периоду средњег века. У том контексту, те уопште када се говори о доласку Саса, саски закони, посебно рударски, као и поједини називи, преузети од истих а у вези занатства, указују да су Саси очигледно пристизали заједно са представницима својих занатлија. Видети детаљније и ниже.

је да се односи и на монаха, па и монаха градитеља. Према једној од теза, звање мајстора доводи и у везу са појмом *mechanicos*, при чему се механик најпре јавља као лице које познаје теорију градитељства – архитект у данашњем смислу речи, односно касније инжињер – *ingenii*, а назив архитект се односио на лице које води градилиште и исто надзире, да би се у каснијој варијанти *архитект* као главни мајстор заправо јавио као лице без теоретског знања, већ искључиво са знањем базираним на практичној делатности. Такође у вези са називом механик успоставља се и назив техник, као паралела ужем значењу мајстора у градитељству, а на место теоретског градитеља, који и скицира, долази образовано црквено лице, које замењује како механика, тако и архитекту у данашњем значењу, док се на месту мајстора или протомајстора јавља искусни и вешти припадник градитељске струке, чије је знање засновано на практичном искуству, познавању терена и осматрању извесних временских промена, посебно приликом оријентација сакралних здања. Принцип увођења црквеног лица, или датог инжињера или главног лица спровођен је широм тадашњег средњовековног простора, па и у Србији, о чему између осталих говоре и познати случај архиепископа Данила II, који је надзирао неколико различитих подухвата, те рад (архи)епископа Саве III, и његовог претходника Дамјана на цркви Богородице Љевишке.²⁶⁶

О титули мајстора, односно посебно титули протомајстора, у градитељству има различитих мишљења. Према С. М. Ненадовићу термин протомајстор обележава главног мајстора на грађевини, предводника радова, који је у Приморју називан протомагистер, а исто звање представљало је и хијерархијски степен, и добијало се на основу великог градитељског угледа. У Византији, у 11. веку, назив протомајстор зидара јавља тако и као име за старешину радника при изградњи *велике куће*, а са истом титулом као градитељ помиње се и кир Георгије Мармарас у Тесалоници 1322. У Дубровнику је положај протомајстора регулисан

---

²⁶⁶ М. Пурковић, *Српски епископи*, 25; С. Поповић, *Крст у кругу*, 384; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 18; S. Kostof, *The Architect*, 59–95; R. G. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, према регистру; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544–545; S. Parcell, *Four Historical Definitions of Architecture*, 30–31, 54–58, *passim*. На поједине методе рада ових градитеља и неопходни алат за оријентацију српских средњовековних цркви указано је у више наврата у новијим радовима о оријентацији истих: Тадић М., Гаврић Г, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*; М. Тадић, *Цркве рашке школе*; М. Tadic, *Orientation*, М. Тадић, *Оријентација најзначајнијих*, у сва четири случаја са опширним пописом ст. литературом.

статутом из 1272, по ком је ово звање назив за државног инжињера који контролише грађење, учествује у комисијама за оцену изведених радова и према потреби даје савете у вези изградње. Како Е. Хилје истиче из угла проучавања приморске општине, комуне Задра, у оквиру града назив протомајстор у најширем значењу јесте главни градитељ, али има најмање три тумачења. Тако се јавља као ознака за: мајстора-градитеља пројектанта, као комунална функција – надзорник, проценитељ, главно лице у градитељским споровима и као главни мајстор датог објекта. У таквом контексту протомајстор истиче и као вешт и као свестран занатлија који надзире и води ток целокупне градње, а често познаје и технику одбране града, односно утврђивања, а у појединим случајевима и технике ливења звона или топова, па би се на исте можда делимично могли и применити и латински назив (*ingenarii*) такође у вези са горе поменутиим називом *mechanicos*. Стога се у литератури истиче и да се звање протомајстора градитеља, заправо односи и на средњовековног архитекту (у данашњем смислу речи), који поседује и практичну вештину обраде датог материјала. Међу истим у средњовековној Европи најпре се издвајају мајстори фортификације (*magister carpentarius, magister cementarius*), који су како пројектовали тако и радили на изградњи система одбране. Судаћи према доступним подацима ово звање могло је тако да се односи, на протомајстора владара или других представника власти, протомајстора града, протомајстора датог објекта, на личност-предводника одређене групе односно главног мајстора на челу градитељске дружине, али и на архитекту – пројектанта, који између осталог израђује и цртеже.²⁶⁷

У прилог о тако опширним могућностима податке пружају и домаћа акта, која указују да је титула протомајстора, бар у градитељству, могла да буде добијана и од стране владара, као и у другим државама. Тако је сем награде у поседима, Георгије, протомајстор појединих, па и фортификационих објеката у оквиру Дечана, али и протомајстор бројних цркава, могао да буде и одређен и за протомајстора владара. Додатно треба истаћи да је у оквиру организације градње

---

²⁶⁷ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 128; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33-34; Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 46 н. 71; Е. Hilje, *Zadarski protomajstor Andrija Desin*, 93-99; *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare*, 22-24; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 540; R. J. Goy, *Building Renaissance Venice*, 2006, passim. Већ статут Дубровника из 1272, посебно издваја протомајстора цркве свете Марије, од осталих мајстора, као и обавезе истих у другим пословима. *Statut grada Dubrovnika*, 117.

у оквиру два реона истог градилишта јавља и упоредан рад бар двојице протомајстора - у случају Дечана, Георгија и Вите Которанина – односно једног протомајстора појединих важнијих објеката, можда протомајстора владара и протомајстора једног краљевског града – Котора, који се ту јавља као протомајстор црквеног објекта. Ова титула налази се на натписима у нартексу цркве Богородице Љевишке у Призрену, на надвратнику јужног портала у Дечанима, на прагу цркве у Љубостињи, а на сваком поменутом означава протомајстора црквеног објекта, па самим тим и главног мајстором међу осталима, предводника и надзорника дате градитељске скупине. Када се говори о титули протомајстора објекта, судећи бар према помињаном опису Дечана, у српској редакцији тако се јавља уместо истог и назив *начелник здања (начелници здања)*.

Од домаћих протомајстора цркви у поменутих натписима сем Вите, по имену и раду познати и протомајстор Никола, који се између осталог доводи и у везу са Николом, братом помињаног протомајстора Георгија, као и (прото)мајстор Раде Боровић, главни надзорних и радник на изградњи Љубостиње, који је изгледа радио и на саборној цркви у Новом Брду, средином 14. века. Има мишљења да је касније радио и на изградњи Београда, као и и манастира Манасије. Судећи бар према познатим подацима исти је и деловао поуздано у време кнеза Лазара, Јевгеније и деспота Стефана, па је можда стога и добио титулу протомајтора не само црквеног објекта, већ и ове породице. Већ податак да је исти упамћен и у народној традицији као Раде неимар, ставља га уз раме још једног познатог занатлије Новака ковача, што свакако да говори колика је доиста била његова вештина. Народна поезија везује га и за зидање Раванице. Управо Љубостиња пример је како је то скоро и указано познавања важних метода грађења, познатих још у антици.²⁶⁸

---

²⁶⁸ ССЗН I, 28, 66 бр. 63, 209; Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша*, 70; Г.Цамблук, *Књижевни рад*, 65; Ђ. Даничић, *Рјечник* 2, 130; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 95-96; М. Торковић, *Значај Новог Брда*, 132 н. 59; Г. Томовић, *Морфологија*, 84 бр. 74 н. 193, са ст. литературом о Радету неимару; С. Поповић, *Крст у кругу*, 382-383, са изворима и ст. литературом о натписима; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 23, 33; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 21-27; М. Тадић, Г. Гаврић, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, 196; М. Marković, *The Painter Eutybios*, 9-34; А. Фостиков, *Занатство*, 56-57, 60-65, са ст. литературом за Георгија. Видети и н. 56, 261-262 изнад, као и ниже. За Карбу као мајстора уп: А. Фостиков, *Збирна повеља*,

Какав је био и како се развијао однос мајстора и протомајстора у градитељству сем хијерархијски остаје нејасно. И мајстори и протомајстори се потписују и раде исте послове, бар на територији Византије, а судећи према појединим подацима исти однос био је успостављен и у градитељству средњовековне епохе уопште. Од домаћих извора интересантан је стога и непотпуно сачуван натпис, који се делом налази на горњем делу натпрозорника од пешчара, у поменутој новобрдској саборној цркви - *по милости божјијој мајстор*. Диктуси слова и облици орнамента моравског типа, указују према Ћ. Бошковићу да је клесар овог натписа управо наведени Раде Боровић, а исто мишљење прихваћено у литератури. Како се овде спомиње само као мајстор, док се у Љубостињи потписује као протомајстор, управо на основу хијерархије титула сматра се и да је могуће и да је Раде прво радио у Новом Брду, а тек затим у Љубостињи.²⁶⁹ Ипак већ податак да се у потпису на надвратнику јавља само звање мајстора, можда указује да се и титула мајстора, као и протомајстора, као и у Византији могла односити на архитекту, техника. Стога за сада овако специфичан однос мајстора и протомајстора забележен у градитељству можда неком другом приликом треба и поново размотрити. У оквиру такве расправе треба истаћи и податак, који делимично осветљава поменути однос. У оквиру уговора Општине и Паскве, исти се тако назива: *мајстор Пасква, протомајстор цркве свете Марије*.²⁷⁰

Улога и статус каменара, зидара и градитеља

О улози и статусу каменара и зидара, скоро да је немогуће расправљати ни одвојено ни заједно. У средњем веку њихов рад није био толико значајан за намирење свакодневних потреба, те изузев појединих случајева, од млевења житарица па до идеје простог сахрањивања, на њиховом месту могао је да се нађе, како је и истакнуто и други занатлија, попут ковача. У руралним пределима вероватно и да се становништво бавило скупљањем камена типа брусника, или

101,115, 121, 122. У појединим случајевима могуће је бар у страним изворима видети и временску смену протомајстора, чак и на истом здању. С. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, 31-32.

²⁶⁹ Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 430-431; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 548; *Ново Брдо*, 120-122 (В. С. Јовановић).

²⁷⁰ I. Kukuljević Sakcinski, *Slovník*, 334. Видети и н. 261 и изнад.

кремена. Иако у сегментима, домаћи писани извори, ипак допуштају уз извесне паралеле и поједине премисе и закључке, а археолошки и ликовни извори донекле дочаравају њихов посао и улогу. Осим у повељама, као градитељи, каменари и зидари, спомињу се у наративним изворима, па и у натписима, те страним изворима. Као што је и напоменуто своју посебну улогу ови занати налазе у градитељству. Како је приликом великих градитељских подухвата, заправо било потребно обавити и низ других задатака, који су захтевали и значајну подршку у људству, није необично што је у бројним актима, па и у закону цару Душана, пажња посвећена обавези градозиданија, а од поменуте обавезе у критичним моментима нису били ослобођени ни стално насељени странци Дубровчани. Додатно у једном акту спомиње се и обавеза кућезиданија – која указује на зидање објеката различите намене, као и реч кућа уопште, такође путем работе.²⁷¹ Ипак и поред извесне радне снаге, градитељски подухвати захтевали су и рад каменара, зидара, опекара и мајстора других специјаности, те је сигурно да су се исти јављају на овим пословима, како у улози обавезника ка јавној власти, тако и у улози најамника. Како су главни поручиоци рада били као и свуда, владар, господар, племство, црква или град, посао свих ових делатника, углавном је био у вези са вишим слојевима, а који су могли да плате коришћење камена, везива и опеке.

Помени зидара у закону мајсторима у БХ, као и зидара на Дразе-Јелашци у истој повељи, а затим оних у СХ из Пнуће - Дежева, допуштају неколико значајнијих закључака. Најпре у овиру властелинства, како манастирског тако и световних налазе се скупине подложних зидара, груписане у оквиру мајсторских насеља. Иако се воде као мајсторије, те су условно подложни и *закону мајсторија*, њихова основна обавеза било је зидање према потреби господара.

---

²⁷¹ ДЗ, 124 чл. 127, 128; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша*, 89, 91, 94; ЛССВ, 125- 126 (М. Шуица, *Градозиданије*); С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544-545. Видети и н. 233-236, 254. Принудни рад ради утврђивања зидина и тврђаве у Византији, бележи се само у у вези са српском влашћу над Бером, о чему говори и Ј. Кантакузин. На територији исте, ова врста рада коришћена је искључиво ради брзог утврђивања града или положаја или поправке зидина, а поправљање тврђава називано - *кастроктисиа* је заправо била новчана дажбина. С. Bouras, *Master Craftsmen*, 545. Градозиданије односно грађење и поправљање, познато је и у другим државама, а у случају англосаксонске Енглеске, има мишљења се првобитно односи на становништво, а да се тек касније са успоном феудализма везује и за земљу, односно област. Детаљније: Н. Jireček, *Slovanské právo v Čechách a na Moravě* 1, 95 (*hradozdeni*); Т. Е. Scrutton, *The influence of the Roman law on the law of England*, 26-27; R.Abel, "*Trinoda Necessitas*" (*arcium, arcis munitio, burghbot*).

Заузврат били су ослобођени бројних дажбина, те су од обавеза, зидари насељени у мајсторском селу Љутоглави, сем зидања, били још обавезни само на бедбе дан и леја винограда. Како мајстори у Љутоглави, тако и раније они на Дрази, јављају се са земљом, засеоком или селом, у поседу, додуше подложном, које такође долази као надокнада, за радне обавезе. Ипак говорећи о повластицама треба имати у виду да се градитељски посао одвијао у аграрном периоду, те да само време рада зидара није допуштало и њихово ангажовање за друге потребе током времена градње и времена рата. Такође како је њихов рад био дефинисан *по потреби*, на њих није било неопходно применити ни обавезу градозиданија, нити остале тог типа. Природа њиховог посла била је везана за место градитељске радње, па приликом подлагања, рад зидара није могао бити дарован, односно коришћен без њиховог пресељења бар на извесну близину од градилишта, при чему је вероватно коришћен већ признати систем повластица. Каква је била структура посуда зидарских насеља, додатна обавештења доноси и СХ према којој су зидари обдарени земљом у селу Љутоглави, заједно са њивама, ливадама и млином на реци, односно свиме ониме што им је било потребно како би засновали нову насеобину. Додатно већ сам акт давања ливада, њива и млина условљава постојање сопствене аграрне организације у оквиру насеља, базиране на раду остатка породице. Исти подаци указују да су у оквиру властелинства, и зидари третирани као и остале мајсторије, те и да даље припадају подложном земљорадничком слоју, односно да док они раде за повластице, остатак породице привређује за кућне свакодневне потребштине.

Власт владара над овим деланицима била је очита – зидаре је не само даривао, већ и расељавао, очито пазећи да број дарованих занатлија буде у сразмери у оквиру потреба, а изгледа да је до организације долазило у време идејног заснивања. Случај Љутоглаве, такође омогућава и закључак да је бар за основне потребе започињања градње било неопходно бар пет кућа, односно бар пет мајстора и пет синова шегрта. Како се види из сачуваних пописа, градитељи се јављају у заједници са синовима, па чак и са два брата и више синова, а понегде и са дедом, што значи да правило о једном наследнику није дословно поштовано бар у оним струкама, које су по природи посла захтевале учешће већег броја људи. Како је зидарски занат управо подразумевао градитељску скупину који

обављају различите послове веома је могуће да је међу насељенима био и већи број зидара, унутар породице.²⁷²

Такође поменуто повеље указују да је већ средином 14. века зидарство било високо развијено на владарском домену у Пнући и Јелашцима, где су установљена мајсторска зидарска села, чији је настанк условљен како погодним налазиштима камена и глине, али и близином дворова. Врло је вероватно да су иста насеља успостављена још у време изградње првих дворова Немањића у истој области, ако не и раније, приликом успостављања територија. На удаљености од око 50 км, налазе се два поуздано два зидарска села, Дразе/Јелашци и Пнућа/Дежево, а судећи по топонимији, између њих се налазио и још један можда старији зидарски центар или пак налазиште, Мур. Нешто касније мајсторе из ових насеља користио је вероватно и архиепископ Данило II, за изградњу двора у Јелашцима.²⁷³ Посебно питање претставља и зашто владар сели ове мајсторе баш у Љутоглаву - да ли само због близине места градње, или пак и због других погодности попут доступности различитог материјала, а посебно камена ког је било у непосредној близини већ на обронцима. Каква је била организација ових мајсторских насеља нема помена, а на челу можда су биле старешине насеља, можда и уједно главни мајстори датих градитељских скупина.

За разлику од зидарства које се још првобитно успоставља у оквиру првобитних насеља формираних у близини ресурса, озбиљнији успон каменарства започиње тек са успоном градитељства камена. Прва озбиљнија експлоатација камена у унутрашњости забележена је најпре у вези са сакралном архитектуром, а затим и зидинама града. Ови процеси вероватно да доводе и до формирања најпре привремених насеља каменара, попут можда оног на Сечини. Податке о каменарском занату, називу мајстора и улози и статусу протомајстора, те организацији у оквиру градитељства, како је и поменуто доноси ДХ. Иако се у овим повељама ни речју не спомињу зидари, свакако да су исти обухваћени у оквиру помена мајсторија. Са друге стране у овом акту наводе се каменар Бујан, који се јавља само у ДХ III те је вероватно касније насељен и то судећи према новооткривеном делу рукописа, управо у селу Дечани, вероватно као потребан

---

²⁷² БХ, 121; СХ, 140; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 231; А. Фостиков, *Занатство*, 53-57, 61-61.

²⁷³ *Данилови настављачи*, 115. Видети и н. 272.

додатак за потребе манастира. Такође у оквиру оба пописа Дечана, јављају се поменути протомајстор Георгије, са браћом са којом и ради, а без описа уже струке. Према наведеним подацима о звању мајстора, у ову групу би се можда могао убројати и мајстор Доброслав, који се такође наводи без ознаке струке, а са називом мајстора, па се тиме успоставља као мајстор – градитељ, а можда и техник у ужем поменутом смислу. Да је значајно лице сведочи и чињеница да је пописан у Рзњићу, занатско трговачком центру у непосредној близини Дечана.²⁷⁴

Осим у оквиру властелинства поједини зидари, као и каменари, а свакако и градитељи као трајно насељени боравили су и у урбаним центрима, најчешће у подграђима. Тако из Штипског подграђа, између осталих једног зидара и сина једног *техника*, цар Душан подлаже Хиландару, а о присуству каменара у Новом Брду податке доносе дубровачки извори. Такође зидари односно градитељи уопште јављају се и у оквиру градитељских скупина каменара и зидара, тако и оним које су чинили мајстори различите специјалности. На успостављање ових заната у граду утицала је потреба града и становника за истим, што свакако да сведочи о успону коришћења камена. Још крајем 13. века чак и куће у дубровачком атару биле су дрвене са крововима од сламе, те је био неопходан подстицај државе да се почне грађење кућа од камена, као мера против пожара. Како материјални налази сведоче, куће су делимично или у целини зидане од камена и у унутрашњости изгледа најкасније крајем 14. века.²⁷⁵

За разлику од мајсторија валстелинства, слободне припаднике каменара и зидара, њихов живот и рад могуће је испратити углавном на основу страних извора. Каква је била организација каменара, зидара и градитеља на територији града и да ли су исти били организовани у цеховске организације на територији унутрашњости Србије нема података. Има мишљења да таква организација није ни постојала као ни у Византији, при чему се као један од аргумената истиче велика покретљивост слободних каменара, зидара и градитеља уопште, који су према правилу формирали дружине, односно компаније засноване на привременој бази. Ипак таква просторна мобилност одлика је и западних па и

---

²⁷⁴ ДХ II, 58-59 ф.62; ДХ III, 69, 97 128, ф. 8, 36, 67; Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, 5. Видети и н. 267.

²⁷⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 38, 39, 45, 53, 62, 70 ; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 25; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 93 (р. 117,118), 125. Видети и н. 255-256.

приморских градитеља, где се ови занати пак доводе у везу са гилдама, али базираним на доста опуштенијим релацијама. Тако се у Фиренци, у истој организацији налазе зидари каменари и тесари дрвета, а у другој засебно опекари, вапнари и произвођачи керамичког посуђа. Такође у посебним се налазе и израђивачи млинских жрвњева, радници у каменоломима и трговци производима из истих; а у посебној и радници у рудницима мермера и песка. У Дубровнику зидарима није било обавезно учланивање у братовштину, те се учлањују у различите према потреби или нахођењу, без обзира на постојање основне - зидарске, док се у основној налазе како зидари тако и каменари, а исто се опажа и на другим територијама.²⁷⁶

У Приморју уопште мајстори каменари, те градитељи као еснафски знак користе две коцке. Исти је често уклесиван и на њихове гробнице, као и алат који су користили. Осим њега постојали су и неки други знаци. И натпис пратомајстора Вите у Дечанима завршен је квадратом са дијагоналом, такође знаком градитељке организације. Од посебног интереса су и знаци сачувани на домаћим објектима. Тако је и представа два укрштена троугла у виду Давидове звезде, са два круга у средини, откривена на доњој површини фрагмента мермерног венца у цркви св. Арханђела у Призрену, а поједини су сачувани и на манастиру Ресави, где се јављају две коцке или квадрат и правоугаоник.²⁷⁷ Ови примери ипак недвојбено указују на одређену градитељску организацију, и на територији од интереса.

Ипак сем организација у оквиру града, братовштина, па и радионица, која је најпре зависила и од постојећег броја ових занатлија, треба истаћи и да је рад ових делатника, бар у оквиру градитељства, потпадао под оне активности, које контролише држава, како ради надокнаде сопствених потреба, тако и због контроле општих грађевинских правила.²⁷⁸ Тако је и цена вапна, према граду, тачно одређена у Дубровнику, већ почетком 15. века, а сваки вапнар који гради вапницу или пећ за вапно (*calcinaria*) био је дужан да сагради једну за градске

---

²⁷⁶ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 258-259; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 127; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33-38; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 540, 550-551, 554.

²⁷⁷ S. M. Nenadović, *Simboli graditeljskog poziva*, 33-38; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 34-35.

²⁷⁸ О грађењу говори и св. Сава у Номоканону, а иста правила заправо су мање више универзална у урбанизму. В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 89-93.

потребе у јарку. За исту сврху држава је обезбеђивала и позајмицу. У истом граду, мајстори каменари бавили су се послом од вађења до обраде, али нису били обавезни да камен и превезу, већ је то зависило од уговора.²⁷⁹

Приватне куће или поједини објекти зидани су плаћањем мајстора, који су склапали уговор о предстојећем послу. Ови уговори садржали су, имена мајстора и поручиоца, предмет уговора некада и детаљано описан, рок, цену, датум уговора и казнене одредбе. Цена казне била је обично већа од цене рада, како би мајстори испоштовали обавезе. У појединим случајевим у уговор је укључен и гарантни рок одржавања.²⁸⁰ У случају изградње цркви, манастира, а вероватно и важних градских или владарских објеката, односно када су питању били обимни и дуготрајни радови од државног значаја, поручилац је одређивао и лице коме је поверавано извођење посла, о чему сведоче многобројна имена црквених лица у сачуваним натписима и писаним изворима. И у изградњи у Византији, те уопште у време средњег века и у другим државама, односно структурама, монаси су учествовали у уговарању, организацији и надзирању радова. Поједини од њих попут Теодула јављају се и са звањем техника, односно у овом случају као занатлија градитељ.²⁸¹ Приликом таквих послова тежило се и ангажовању што бољих мајстора, па се тако међу градитељима цркве св. Тројице у Ресави (Манасији) налазе сем и евентуално Радета Боровића, домаћи и страни мајстори, међу којима вероватно и Дубровчани, а о њиховом окупљању извор наводи, да је деспот Стефан исти саградио са *многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима, ако (их) је где било...Јер шиљаше свуда, чак и на острва.*²⁸²

Према одредбама из *Василика* уговарач је могао да запосли посредника, који је изводио све радове за одређену суму, а зависно од договора и да обезбеди грађевински материјал, мада је то обично чинио наручилац. Део потребне опреме за рад обично је припадао уговарачу посла или држави. Приликом извођења државних радова, најпре је прикупљан материјал, а тек онда занатлије како би се

---

²⁷⁹ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122-123, 126; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 25.

²⁸⁰ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 22-23. Између осталих уговора три доноси и рад: В.Кораћ-В.Ј.Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима*, passim.

²⁸¹ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 27-28; С. Bouras, *Master Craftsmen*, 544-545.

²⁸² К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103-104; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 103, 124-127; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, 359-363.

посао брже обавио. Такође решава се и питање обезбеђивања трошкова дневних надница, обично на рачун поручиоца пошто честе измене планова или преправке доводе до промена. Радно време трајало је од свитања до сумрака, а занатлије су плаћане у новцу.²⁸³

Колико и како су заиста плаћани поједини мајстори понешто говоре и дубровачки извори. Тако у 15. веку ни каменари ни зидари у том граду нису нешто посебно плаћани. За разлику од њих далеко боље били су плаћени вештији мајстори, попут градитеља сводова цистерни и сличних захтевнијих послова, а посебно добро протомагистри, који су исплаћивани у храни, злату, па и стамбеном простору у поменутој општини.²⁸⁴ Сем података из наведених повеља, ретке домаће вести о учешћу професионалних градитеља, доносе углавном житија, потписи у виду натписа и поменута народна традиција, а њихов рад бележи се у вези изградње цркви, манастира, али и градова. Исти указују да је сличан систем успостављен и на српској средњовековној територији. Још у биографији краљице Јелене, каже се да приликом изградње Градца краљица није штедела злата да исплати све који су радили, *да нико не буде принуђен или да негодује*, а исте је и хранила. И мајстори Десин и син му Блаж били су плаћени за изградњу Давидовице, а мера коју су протомајстори Никола и Астрапа добијали током рада, чак је установљена и као мера за давање *на врата*, а помињани протомајстор Гергије са браћом, награђен је и више пута поседима.²⁸⁵

Место радње и оруђе

Док се често у оквиру грађевинске делатности место радње каменара, као и зидара, али и других припадника градитељске струке успоставља и местом изградње, и често дефинише радом на отвореном, у појединим случајевима, када се уметнички клесало или приступало одређеним пословима обраде мањих комада камена, рад се изводио у радионици, или у оквиру неког наменског простора. Додатно као место радње јавља се и каменолом, где је често камен како

---

²⁸³ С. Bouras, *Master Craftsmen*, 541-544.

²⁸⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 126-128.

²⁸⁵ *Животи краљева и архиепископа*, 75-76; ДХ III, 128 ф 67; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 22; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 25. Видети и н. 268, 274.

је и напоменуто пролазио макар процес првобитне обраде. Стога су за потребе појединих каменолома, изгледа још у средњем веку образована привремена сезонска насеља, где се камен вадио у блоковима. Према мишљењу Симића, једно такво насеље налазило се и на наведеној Сечини (1360м), а да ли су поједина налазишта камена била додатно и брањена, сем спомена истог аутора, који истиче и постојање утврде изнад насеља, нема других података. За производњу вапна, односно креча, сем камена била је неопходно и дрво ради паљења, а у појединим случајевима граде се и пећи и копају јаме, чиме се рад вапнара доводи и у везу идејом огњишта. Према писаним подацима, рад каменара и зидара забележен је у значајнијим економски оријентисаним насељима или градовима, као и у оквиру световних и сакралних властелинстава, а зидари се јављају и у оквиру специјализованог мајсторског насеља. Ипак без обзира на уже опредељење, укључивање у градитељске радове захтевало је бар делимичну мобилност у односу на место живота.²⁸⁶

У оруђа за обраду камена и примену у зидарству спадају углавном она првасходно намењена за обраду земље и метала, попут *крампа*, *ашова*, *лопате*, *чекића*, *клинова* и *длета*. *Мотика* је широку примену имала, сем у рудницима и у каменоломима, а у зидарству за мешање малтера или креча. Чекић, тежак 7 кг са једне стране шиљат, и клин од веома чврстог гвожђа, нађени су у засеоку Гобелји (село Врх), на месту званом *Котлине*, такође старом каменолому Студенице. Од алата првобитно намењених обради дрвета, а који се усавршавају и за потребе камена или метала, могу се убројити и тестера, као и бургија - сврдло. У алат за клесање спадају прилагођени чекићи и длета, а у зидарски, односно градитељски убрајају се и равнало, висак, угломер, жлица и шестар, као и гномон и грома, врста справа за осматрање. Као специјализоване алатке издвајају се и *мистрија за малтерисање* као и *мистрија за наношење фреско малтера* на сферне површине. Додатно постојале су и камене гладнице, брусеве за полирање, који су потврђени налазима из Студенице, а датирани временом изградње исте. Наравно приликом градитељских подухвата основни алат прошириван је алатом занатлија других занимања, али и широким спектром помоћних инструмената, неопходних ради организације било надземних или подземних структура, почевши од лествица и

---

²⁸⁶ В. Симић, *Резање мермера*, 276. Видети и изнад.

конопаца па до скела. Таква приручна средства често непромењена до данас, могу се видети на минијатурама или зидном сликарству.²⁸⁷ О посебним механичким машинама, за сада за дату област нема података. Примитивна мешалица малтера није потврђена у Византији, али се јавља широм Западне Европе, док су млинови на водени погон за сечење камена, били познати како у Риму, тако и у раној Византији, али и касније у Западној Европи.²⁸⁸

Трагови занатства обраде камена у топономастици

Улога камена у бројним сферама живота, од оруђа, преко станишта, до штовања, забележена је широм топомастике, која стога исти бележи и у различитим привредним областима, попут рударства (Златни камен) или пчеларства (Пчелиња стена), те као групу *nomina professionalia*.²⁸⁹ У оквиру обраде самог камена, или примене истог, јавља се неколико могућих подела самих топонима, међу којима се као примарна истиче и подела на две скупине. Прву насталу у вези са речи камен/стена, или са ознаком за врсту/својство/намену, на пример Тоцил, Брусник, Жрвањ, Бели Крш, Бигар, и другу насталу по осталим основама. У последњу би спадали називи који настали у вези са експлоатацијом или развојем заната: старији *Сечина*, и новији *Мајдан*. Међутим није увек лако одредити којој од поменутих група топоним припада, па он истовремено може сведочити о месту налазишта, али и врсти камена, попут поменутог Бигра.²⁹⁰ Тако у групу назива професија, спадао би можда и доста редак топоним *Каменари*, којој је такође основа камен, а који пак изгледа настаје или на месту појединих важнијих мајдана, или у близини истих, а у вези првобитног специјализованог насеља. Да ли је и колика раширеност овог термина у средњем веку у

---

²⁸⁷ S. M. Nenadović, *Simboli graditeljskog poziva*, 33-38; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 123, 127; В. Симић *Резање мермера*, 275-6, 277; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*); С. Bouras, *Master Craftsmen*, 542-543; М. Тадић, Г. Гаврић, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, 196.

²⁸⁸ P. Kessener, *Stone Sawing Machines*, 283-303; S. Hueglin, *Medieval Mortar Mixers Revisited*, 189-212. Видети н. 263.

²⁸⁹ С. Божанић, *Ороними*, passim. Видети и н. 137, 231.

²⁹⁰ *БХ*, 15, 122, 123; *ДХ II*, 26 ф.30-31, 58 ф. 62; *ДХ III*, 95 ф. 33; *СХ*, 122; А. Лома, *Топонимија*, 38; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 241-242; В. Симић, *Резање мермера*, 275-6, 276; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 95-96, 119, 130. Видети и н. 248.

унутрашњости нема података.²⁹¹ У везу са градитељством, па и каменом путем аналогije, могао би се можда довести и топоним *Мајсторије*, за који не постоји адекватна веза са поједином ужом занатском специјализацијом. Стога се исти може односити или на села градитеља, али можда и на занатски центар у коме борави више другачије специјализованих мајстора.²⁹²

Додатно као посебна и доста бројна група истиче се и она која посредно сведочи о употреби и обради камена, како у градитељске, тако и у култне сврхе, а чији називи указују на станишта, верске објекте, или места починка, попут град/градиште, црквина/црквиште/ манастириште, мраморје - грчко/маџарско гробље и слично. Иста група, често је важан показатељ, за налазак археолошких остатака, било камених зидова или гробних мрамора.

Обрада и примена глине (керамика)

Глина, материјал састављен углавном од честица каолинита и других минерала, због доступности и лакоће обраде, а посебно могућности обликовања, коришћена је од давнина. Осим за облагање у грађевини, или израду посуда у основи од плетера, глина се тако успоставља и као основни материјал читавог низа предмета, од оружија, до играчке или пак украса. Важност и древно схватање исте дочарава и доста раширена прича о креирању света, која своје место налази и у Светом писму - *А створи Господ Бог човјека од праха земаљскога*. И можда би речи *и би глина*, најбоље илуструвале све оне могућности њеног коришћења. Да је глина добро позната била и старим Словенима сведоче бројни материјални остаци керамике, али и податак, да и сам назив глина, припада старијем слоју језика. Већ по доласку на Балкан Јужни Словени стичу и нова знања о обради глине и могућностима њеног обликовања. На даљи развој употребе глине, утиче такође

---

²⁹¹ Каменари код Крушевца, село настало у 18. веку, а назив према обрађивачима камена, који раде од камена оближњег брајковачког налазишта. *Географска енциклопедија*, 320.

²⁹² Село Мајсторије, селиште Мајсторије Крупинци. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 144; Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља цара Стефана*, 245. Видети изнад н. 62-63, 264-266 и ниже.

успон металургије и нова технолошка знања, те и у области обраде исте, такође се могу опазити германски утицаји – као име за коло јавља се и назив шајба.²⁹³

Приликом насељавања Словени су користили већ постојећа лежишта глине. Иако се у писаним изворима налазишта углавном поименично не помињу, топонимија у истим, као и каснија, и истраживања керамике и глина указују на њихове локације (Глина, Блато, Бабин кал). Нека налазишта глине у околини Београда и Смедерева, тако су позната из каснијих турских извора, а новији домаћи извори доносе и податке да је фина бела глина из села Слатине код Ваљева, била доброг квалитета. У вези беле глине, јавља се у локалној топонимији и индикативни назив Бела земља (у селу Рујиште, на падинама Ртња, такође у селу Бабин Кал), који указује на податак да су истоимена налазишта позната из ранијег доба. Такође археолошки подаци дочаравају и коришћење различитих глина, као и глинених смеша у зависности од намене. Тако су између осталог у средњем веку црвена и плава глина коришћене и приликом изградње цистерни, судећи бар према налазима из Добоја, а бела, ватростална глина, као и касније за облагање пећи, те потребе ливења, тзв. *ума* као замена за сапун, па и у сукнарству. И данас се плава глина на потесу Црквено у селу Врело, користи као материјал за прављење малтера.

Која су тачно имена била везана за коју врсту, није још разјашњено до краја. Новији речници углавном на то питање извори само делимично одговарају, те су неопходна будућа упоредна топономастичко технолошка истраживања. Од бројних и различитих назива, има мишљења да се име *кал* у средњем веку односи на ватросталну глину тзв. белу земљу, али и на налазиште *уме*, док би назив *гн(ј)ила* могао да се односи на лончарску земљу, али и на глину припремљену додавањем калцита за производњу грнчарије. Међутим у појединим случајевима, па и у зависности од локализованог назива, има разлике. Тако се топоним Глина, можда може везати и за опекарску глину у случају Глине из БХ, која је касније ту

---

²⁹³ Ђ. Даничић, *Свето писмо*, 4 (Прва књига Мојсијева, гл. II: 7,19; О. Н. Трубачев, *Ремесленая терминология*, 556-562, 568; ЭССЯ 6 (1979) 125-127; ЭССЯ 9 (1983) 127-129. За друге примере о постању: *She Is Everywhere*, 308-315.

и вађена, а назив Гњила и за плодну земљу уопште. Још шири круг тумачења везује се за топониме у вези са Кал.²⁹⁴

Каква је била домаћа организација експлоатације глине у средњем веку није у потпуности познато. Свакако да су налазишта глине, као и све остало припадала владару, односно господару, цркви, граду. Иако о надзору јавне власти о овом питању нема директних података, поједини извори ипак допуштају увид у копање глине. Изгледа да је као и у Дубровнику или пак Западној Европи, и у српским средњовековним земљама налазиште парцелисано и издавано у својеврсни закуп или давано на коришћење. Тако је повељом краља Милутина манастиру св. Ђорђа, између осталог одређено и да црква узима порез у *грнцима*, у складу са сопственим потребама, од оних, који глину копају, на једној од подложних њива, а ради израде тог посуђа. Без обзира на слојевитост ове повеље, те питање одакле оригинална одредба потиче, податак да се помињу *грнци*, свакако да сведочи о већ успостављеном начину коришћења налазишта и у српским областима.²⁹⁵

О додељивању права вађења глине, индиректно можда говори и један податак, из треће повеље Дечанима – ковач Његоје, приложен је не само са земљом, већ и са својим делом Блата. Како је назив блато коришћен не само као географска одлика терена, или назив за језеро, бару, већ и као ознака за присутност глине на датом месту, у овом случају можда га треба тако и тумачити, а посебно што такви предели садрже и ватросталне глине неопходне за рад у металургији. Стога није немогуће да се иза назива овог Блата, крије заправо и налазиште потребног материјала. Судаћи по податку да је у питању део Блата, исти потес свакако је и издељен. Назив Блато, јавља се као место налазишта погодне глине за израду опека, и то и у оквиру Купара. На експлоатацију глине

---

²⁹⁴ Z. Кајмаковић, *Stari grad Doboj*, 51, 53, 54; М.Биргашевић, *Средњовековна керамика*, 29, 32-33; В. Симић, *Рударство и прерада гвожђа у топонимастици*, 90; Г. Маринковић, *Трагом старина*, 159-160; А. Лома, *Топонимија*, 57-58, 99-100; С. Катић, *Потрошни материјали*, 205; *На светим водама Лима* (28.09.2015). Податак за Белу земљу на Ртњу, саопштио нам је проф. С. Мишић. Мада поједини налази указују бар у случају Београда, да је средином 15. века, за потребе ливења увожена било глина или готове посуде из Угарске, Аустрије или Чехословачке, коришћење исте у српској средњовековној металургији свакако да је било засновано на коришћењу локалних налазишта.

²⁹⁵ *Зборник* 1, 321 бр. 92, В, ред 45; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 22; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 67-71; Н. Е. Ј. Le Patourel, *Documentary evidence*, 105-105, 113-115. О грнцима и терминологији грнчарства: О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 556-688.

указује вероватно и један микротопоним такође у вези са речи *блато*. У питању је индикативан назив међника - *Копани брег на Блату*.²⁹⁶

Мада о организацији копања и преради глине, осим поменутих нема и неких додатних података у домаћим писаним изворима, бар за јавне потребе иста је неоспорно успостављана, макар и привремено. Такви случајеви обично су судећи према паралелама и материјалним остацима, подразумевали и потребе у оквиру грађевинске, па и металуршке, посебно ливачке делатности, а привремено организована експлоатација, можда се јавља и у оквиру градозиданија или приликом прављења веће количине опека.²⁹⁷

Потребу за глином, није увек било могуће задовољити на најближим налазиштима, некада због врсте, а некада због прописа. Тако се тражена глина, за ливење топовских зрна, или израду цистерни, довозила и са даљих локација. Такође тежња појединца да брзо задовољи потребу за неопходном глином косила се неки пут са сигурношћу, па стога и са законима. Копање глине утицало је на отварање рупа, па и померање тла, па се у средњовековном градском законодавству уопште, забрањује копање глине у оквиру града, те у близини зидина, а додатно се у појединим актима јавља и забрана копања путева. Ипак поједине сачуване парнице из страних извора, указују да су исти закони кршени, а доста добар пример из из истих пружа и суђење млинару, који је ради поправке зграде млина, послао послугу да ископа тзв. *набијену глину* из локалног пута. Дати чин условио је настајак повеће рупе, те је уследила погибија коња и упропашћавање робе.²⁹⁸

Недоступност локалног налазишта или одређене врсте глине, као и потреба за глином и како за потребе глинарства, тако и за оне других струка, условили су вероватно и успостављање неког вида трговине истом, мада вероватно скромнијег обима. За разлику од процеса снабдевања глином која остаје у сенци, материјални

---

²⁹⁶ ДХ II, 45 ф.50; ДХ III, 120 ф. 59; ЭССЯ 2 (1975) 179-182; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 68.

²⁹⁷ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127.

²⁹⁸ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica*, 48-49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; G. G. Coulton, *Medieval Panorama*, 323-324. Тако набијена глина, има компактну смесу и може да се користи на лицу места без потребе за првобитним тучењем/гажењем исте. О гажењу у припреми: Б. Ђорђевић, *Три лица*, 8,9, 11-15, са ст. литературом.

остацн јасно указују на одлнке поједннх раднонца н трговнну готовнм производнма.

Развој, успон н днференцнјација обрађнвача глнне

Еволуцнја обраде глнне започета је у занста давна времена, углавном техннкама вајања рукама н сушењем направљеннх елемената уз помоћ сунчеве енергнје. Веома рано у оквнру керамнке издваја се као посебна грана производња различнтнх посуда, а радн потреба нзраде нстнх најпре се примењује н термална обрада ватром. У почетку како је н напоменуто пећи за печење керамнке бнле су снчне оннма за обраду метала, алн касннји развој овнх грана условно је н настанак посебнх типова намењеннх поједноом матернјалу. На рано одвајање посебнх занатскнх пећи, од оннх намењеннх свакодневнјој употребн сведочн н стара словенска терминологија, која разлнкује **gьpnъ* н **pekt'ь*. Тако је *горн/грн* намењен за печење, односно сушење н накаљнвање - нзлагање високој тополотн, док пећ представља назнв за термнчки објекат намењен грејању н спремању хране. Поједннн објектн нзлаганн су температури н на отвореннм огњнштнма. Истовремено оснм нзраде руком, у складу са потребама производње посуда, јављају се како ручно (споро) тако н ножно коло (брзо), а за нзраду поједннх предмета користе се н калупн.²⁹⁹

Према подацима које је прикупно Трубачев, грнчар/гончар/ је бно назнв за нзрађнвача глнненнх посуда у свнм нсточно словенскнм језнцнма, док се у јужнословенској варнјантн, нначе веома богатој по орнгалностн налазн н нменнца лончар, касннјег порекла (**Iопьсь*), која према овом аутору представља својеврсну *културну нновацију*, насталу према форми речи грнчар. Иста реч посведечона је као топоннм у нзворнма још у 14. веку. Старнји назнв грнчар настао је према нмену за глннену посуду – *гьрньць*, који се првн пут бележн у рускнм писаннм нзворнма већ у 11. веку, а која своје нме добнја према назнву за грнчарску пећ (**gьpnъ* - **gьpnьсь* - ** гьpnьсарь*, односно лат. *furnus- fornix-fornicarius*, такође лат. *figulus*). У домаћнм нзворнма јавља се збрна нменнца

---

²⁹⁹ О. Н. Трубачев, *Ремесленна термнологн*, 574, 581-582, 585-587. О процесу производње керамнке детаљннје: М.Бнрташевнћ, *Средњовековна керамика*, 14-21.

грнчарије, као и назив грнчар, који као такав продире на територији српских земаља, и у касно средњовековни латинитет - *grunzar*. Временом успоставља се и веза између назива грнчар и лончар, па се данас често исти третирају и као синоними. Ипак треба допустити могућност и да каснији назив лончар заправо указује на диференцијацију у оквиру грнчарског заната, одвајањем израђивача посуда у засебну скупину, или пак поделу према врсти посуда. Такође од старијих назива за произвођача посуђа бележи се у старо словенском **скѡдѣлникъ**, настао према речи за врсту посуде (*скодела-скоделник*).³⁰⁰

Подела керамике на кухињску, трпезну, култну и техничку, отвара и питање даљег гранања обрађивача глине на поједине струке, али и питање да ли се у средњовековној епоси назив грнчар/грнчарије односио на шири круг делатника –керамичара уопште, онако како се и назив ковача могао применити на обрађивача метала. Бројни материјални налази указују на разноврсност грнчарских производа, не само у оквиру сеоског или градског, већ и према начину примене, као и степену украшености истог. Поједине врсте посуђа, попут тзв. трпезне керамике, захтевале су и виши ниво вештине и знања, што произвођаче таквих објеката издваја у посебну скупину зналаца, који су пратили трендове било у Византији или на Западу. Док је вероватно да је исти довољно стручан и вешт грнчар, могао да израђује било трпезну, кухињску, култну па чак или делом и техничку керамику, типа свећњака, акустичних посуда или посуда за топљење метала, поједини производи захтевају и нешто специфичнија знања. Подаци да се од глине доиста правило све, па и дршке преслица, такође захтева да се истакне и чињеница да су поједини предмети попут ручно рађених плехова за хлеб опстајали и у оквиру кућне производње све до новијег времена.³⁰¹

У оквиру техничке примене глине тако је важно истаћи и налазе глиненних цеви коришћених између осталог и за водоснабдевање манастира Студенице, у Призрену, у Плани, па и у реону Копорића и Заплани, где су у чак и глеђосане изнутра. Само у случају Плане, сачувана водоводна мрежа настала ради и

---

³⁰⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 76; СХ, 139; О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 562, 563-564-567, 574-584, 594-597, 667, 669; *Slovar slovenskega knjižnega jezika: skodéla*; ЛССВ, 288-291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*)

³⁰¹ О. Н. Трубочев, *Ремесленна терминологија*, 564; Д. Булић, Д. Црнчевић, *Звук и грађење*, 103-130. О грнчарији: ЛССВ, 288-291, са ст. литературом (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*); Ђ. Јанковић, *О традиционалном српском грнчарству*, 141-161; Б. Ђорђевић, *Три лица*, passim.

испирања злата, састојала се од око 65.000 грнчарских цеви. Иако нема података колико је такав начин водоснабдевања био у свакодневной употреби на територији средњовековне Србије, треба истаћи да је примена водоводних инсталација, па и била уобичајна у рударству, али и у оквиру световних и сакралних центара. Пример Студенице са болниоцом и кадама, те чак два водовода и цистерном, морале би да у склопу традиције буду и касније примењиване. Такође већ Номоканоном регулисан је и начин постављања керамичких цеви, као и њихово одржавање. Примена глинених цеви у водоснабдевању, те уопште развој водоводне мреже засноване на употреби истих, али и на материјалима другог порекла попут камена, дрвета или олова, бележи се и широм средњовековног света. Послом њихове израде и инсталације бавило се вероватно посебно лице, познавалац различитих материјала, инжињер, зналац попут мајстора цистерни и зденаца, који би цеви наручио од грнчара, мада није немогуће да је у самој инсталацији учествовао и познавалац глине.³⁰² Као важан елемент јављају се и пећи, са све пећњацима, који су се уграђивали у *омотаче зиданих пећи*. Према археолошким налазима, пећњаци домаћих радионица рађени су у облику пехара или зделе, а по узору на средњоевропске. Такође за каљаве пећи важнијих лица и феудалаца, као и владара, увожени су и глеђосани пећњаци из угарских радионица. Да ли су домаће занатлије, касније учествовале у изради бољих пећњака, или су поједини украси на пећњацима, просто преузети из српског наслеђа није познато.³⁰³

Осим директног помена грнчара, или појединих наведених назива везаних за идеју посуде, а који можда указују и на унутрашњу диференцијацију грнчара који израђују различито посуђе, у домаћим изворима спомињу се још само два занимања у вези обраде глине, и то у вези грађевинске струке. Улогу глине као градитељског материјала још у прасловенско доба, потврђује тако рано значење глагола зидати – од глине правити.³⁰⁴ За разлику од одреднице зидар, која се касније везује за саму инсталацију датог грађевинског материјала, извори бележе

---

³⁰² М. Радан - Јовин, *Студеница*, 9, 75; *Лексикон градова и тргова*, 215 (А. Фостиков); R. J. Magnusson, *Water Technology*, passim; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 90-92, 161-162, 294, 299

³⁰³ М.Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 23-26; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, 102-108.

³⁰⁴ О. Н. Грубачев, *Ремесленна терминологија*, 591. О зидарству видети изнад.

и називе из области опекарства. Како то указују истраживања С. Ћирковића, опекари се под називом *плитоделија* према грчком узору, јављају још у оквиру Синтагмата Матије Властара, а назив *плита* за опеку бележи и Крушедолска Библија. Према истом обрасцу, током превођења са грчког на словенски језик, именица *плитоделија* улази и у друге словенске језике, а руски извори сем назива *плита*, бележе и *плита жежсена*. Исти производ – цреп у средњем веку називао се и *тегола*, или пак *цирриј*, одакле и *мајстор од купа* (уп. топоним Купар-и), а као назив за опеку бележи се и реч матул (*марулиц*, ит. *mattone*). У словенској варијанти, јавља се и назив *црепина* (данас цреп), познат већ у 16. веку, као посебно име за врсту кровног покривача, а антоним Цреп, потврђују и ранији извори. Уједно Цријепи је и старо има Купара. У случају назива цреп, исти се можда може довести и у везу са *черп*, у значењу комад керамике. Такође, у словенске и остале језике улази и туђица *керамида*, *ћ/черамида*, који се успоставља и као назив за опеку уопште, а затим и као синим за црепину. У појединим речницима као синоним за опеку јављају се и: опука, плоча, балван, заштита, камен, стена, *saxum*, а како у домаћим тако и у страним изворима на словенским језицима, опека се јавља и и као *камен печени*. На старију везу између назива стена, камен:опека, упућују поједине сачувана значења, која указују да се опуком називала и одређена врста камена састављена од глине и кречњака. Додатно широк спектар прихваћених значења указује и да су поједине врсте различитих материјала коришћене за облоге, али и да је сама опека по извесним својствима, попут отпорности, сматрана заменом камена.³⁰⁵

Како су бар у почетку градили претежно од дрвета и блата/глине (*зид/зидац*), свакако да су Словени познавали макар познавање градње черпићем, познате од давнина. Под византијским утицајем печена опека се свакако уводи у црквено градитељство, а слична примена опеке у сакралном домену запажа се у исто време и на другим територијама у сфери хришћанства. Да ли су још у то време домаће занатлије већ израђивале и опеку није познато, али вероватно да

---

³⁰⁵ F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 510; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 663-664 н. 190; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 302; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 66-68; В. Савић, *Крушедолска Библија*, 103; *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; Р. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 237; *Матије Властара Синтагмат*, 490; *Матије Властар, Синтагма*, 355; В. Wiesław, *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji*, 13-15; В. Wiesław, *Czakawskie studia leksykalne*, 30-32; М. Шуица, *Немирно доба*, према регистру.

производњу печених опека, временом преузимају у своје руке. Како је као назив овог делатника једино познато име *плитоделац*, веоватно да је у почетку овај занат потекао у основи из опште грнчарског или можда раног зидарског заната. Пораст примене опеке не само као градитељског материјала, већ и као украсног елемента, па чак и за извођење натписа говори о цењености овог материјала. Током позног средњег века, опажа се и употреба опеке у оквиру световних намена, а временом вероватно да расте и број домаћих занатлија у оквиру производње исте. Осим израде опеке у смислу цигле или црепа, израђиване су и опеке других врста па према потреби и у виду плоча, односно данас тзв. плочица. Такве плочице су посведочене у палатама у Крушевцу и у палати Јерининог града над Петрушом (Петрус), а у западној Европи јавља се и опека у виду плочица намењених облагању зиданих пећи. Било какав облик опеке, могао је бити обојен, па и глазиран, а на плочицама су исцртавани и мотиви.³⁰⁶ Међу важне археолошке налазе који сведоче о успону и домету опекарског заната спада и новопронађена пећ за печење опека у близини данашње Јагодине (село Милошево, локалитет Ћеране, потес Велики Гуњар), за коју је утврђено да је из 15. века, као и да је била активна и касније, у време Турака. Према досадашњим истраживањима сматра се да је иста успостављена као стална радионица још у време деспота Стефана, ради снабдевања опеком током изградње околних манастира.³⁰⁷

Када се говори о производњи опеке, у литератури се често истиче и податак о *сасима*, који су исту чинили за потребе Раванице: *А се писа у неко време - дођоше саси, почеше чинити черамиду у Раваници. Секу саси (сви) до једнога*. Иако натпис није датиран, на основу места налаза и својства сматра се да потиче из средњег века, управо из времена зидања цркве, поменутог манастира. У то време, седамдесетих 14. века, назив саси не представљају етничку, већ правну категорију, у коју спадају рудари, али и саси других професија, односно становници рударских насеља, која баштине саске повластице, па и занатлије, док

---

³⁰⁶ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 30-32; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 158; Изглед плочица и могућности дочарава збирка *Medieval floor tiles* изложена на сајту *The Museum of London*. Емајлиране плочице такође су посведочене и у руским средњовековним градовима, где се налазе у употреби већ у 12. веку (Белгород). Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 361, сл. 98.

³⁰⁷ З. Глигоријевић, *Пронађена пећ из 15. века*.

се у турском периоду назив односи на рударе. Првобитно уже схватање саса као рудара, те повезаност обраде метала и обраде глине, преко ватре-пећи и нове технологије, утицали су на појаву мишљења да се и овде назив односи на припаднике рудара, па и на саме валтруке. Развој схватања о сасима као правној категорији, довео је и до тезе да дати случај буде схваћен као потврда да се назив саси односи и на техничку категорију, која обухвата занатлије. Мада је утицај Саса неоспоран и на занатство, ово је ипак једини познати пример да се назив сас повезује директно са једним занатом. Приликом будућих истраживања, можда у обзир треба узети следеће податке. Већ сам крај натписа, свакако да иде у прилог или ширем значењу назива сас - те могућности да се исти може искористити као и реч мајстор у смислу занатлије уопште, те да се овде уопште не мора односити чак ни на сасе као рударе и металурге, већ просто на занатлије из неког од рударских саских насеља. Рад истих дефинише се глаголом *трсити*, а овде га можда треба довести у везу не само са радити, производити, већ директно са *сећи*. Припрема свежих опека, захтевала је и њихово сечење и укалупљивање, односно обликовање према стандарду – обиман посао захтевао је радну снагу. Наравно то знање имали су и обрађивачи метала, и металурзи попут валтрука, али ангажовање већег броја стручних лица тог нивоа било претерано, а посебно ради посла припреме сирових опека, па би помен доиста могао да се односи једино на припадника рудара у уском значењу. Стога помен саса овде вероватно треба схватити или као синоним за баштинике саских повластица, односно становнике рударских саских насеља, међу којима су и занатлије или пак као директни назив за опекара, скалара, плочара, плитоделију, те га можда довести у везу са *saxum*, *sasso*, *saso*.³⁰⁸

Уопште о утицају саске технологије на израду опека, па и ватросталних посуда, неопходних у металургији, можда би могао да указује и назив кашље (*Kachel*), забележен као топоним у Бањској повељи. У датом месту нађени су и остаци рударења, па у овом случају можда би исти требало и тумачити германским пореклом. Међутим чак и тада могуће је неколико значења – првобитно: лонац, каљ, и касније, од средњег века - пећ, опека, плочица. Ако се

---

³⁰⁸ G. Manuzzi, *Vocabolario* 2-2, 1016-1017; Б. Вуловић, *Раваница*, 20, 24 н. 104; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 66-67; А. Лома, *Сх. дијал. трсити 'кресати, крчити'*, 93. Видети и изнад н. 80.

прихвати германско, односно саско порекло, назив би указивао не само на саски утицај, на успон металургије, већ и на производњу керамике уопште – у значењу *глинена посуда*, говорио би у прилог успостављања производње одређене врсте ватросталних судова, можда баш за употребу у металургији. Како је и поменуто, према подели кермике, у посебну групу техничке грнчарије сврставају се и посуде намењене раду у металургији, а најпре топљењу метала. Пошто време настанка топонима није познато, можда у обзир треба узети касније значење – пећ, односно плоча.³⁰⁹

Каква је и на ком ступњу, заиста била диференцијација унутар обрађивача глине, преко писаних извора није могуће испратити. Ипак судећи по појединим сачуваним називима, изгледа да се назив грнчар односио не само на произвођаче посуда, већ и остале керамике, и као такав остаје дуго у употреби. Материјални налази и нешто каснији називи, у вези обраде керамике указују макар на две основне групације: грнчаре који су производили посуђе и друге предмете и грнчаре - керамичаре, који производе техничку грнчарију, попут цеви, опеке или плочице. Такву поделу потврђују и ликовни извори стране провинцијенце, у којима се јављају само две представе у вези обраде глине- сцене рада грнчара и опекара. Податке о глинарству и глини уопште, доноси и дело помињаног Агриколе, али и приручник о грнчарству који је написао *Типриано Пиколпасо*.³¹⁰

На крају када се говори о грнчарству важно је указати и на везу истог са другим занатима, која почива на коришћењу ватре. Рана веза ковача и грнчара није у потпуности позната, али првобитно коришћење истих пећи сведочи о коришћењу исте или сличне технологије. Рударење у блатним односно глиновитим пределима, пружало је прилику за даљи развој и одвајање ових занимања. Успон обраде и производње метала дао је велики допринос контроли ватре, а боља контрола ватре условила је свакако и даљи развој обраде глине, попут печења на контролисаним температурама. Осим са ковачким занатом, неоспорна је и веза грнчарског са стакларским занимањем, такође уско произашла

---

³⁰⁹ А. Лома, *Топонимија*, 103-104; Ђ. Блажека, *Adaptacije germanizama*, 74. Видети н. 300.

³¹⁰ J. Amman, H. Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände*. Cipriano Piccolpasso, *I tre libri dell' arte del vasajo*, passim; W. Pabst, R. Kořánová, *Prehistory of clay mineralogy*, 87–100. Детаљнији процес производње и обраде у: J. Cherry, *Pottery and tile*, 189-210; N. J. Moore, *Brick*, 211-236; *Potters*, Karen Larsdatter's Material Culture.

из коришћења сродних сировина и пећи, односно ватре као неопходног радног средства. О таквој релацији обраде глине, метала и стакла сведоче још радови Теофила и Агриколе. Судаћи према паралелама, као и према новијем налазу поменуте опекарске пећи у Јагодини, грнчарски и стакларски занат у позно средњовековно време, били су у овој области такође у тесној вези.³¹¹

Улога и статус глинара

Значај грнчара односно обрађивача глине још у раније време одређује његова улога произвођача бројних предмета из сфере свакодневнице, а посебно посуда. Ипак, помени грнчара доста су ретки, а о њиховом деловању и раду податке пружају материјални налази. Ипак ове занатлије се јављају и као подложници и на сакралним, а свакако и на световним поседима, а њихово подлагање бележе поједине даровнице. Повељом БХ тако су додељена манастиру и два грнчара без навођења имена, док је Љеш грнчар, са два сина као подложник из града Призрена, најпре цркви св. Спаса, а затим и манастиру св. Арханђела забележен у СХ. О грнчарском занату говори и презиме Пријака *Грнчаревића* који се у оба дечанска пописа бележи са два брата у селу Чабик, важном економском центру. Како се Пријак једини од три брата јавља као Грнчаревић, те као главно лице у породици, док се браћа наводе уз њега, и то у селу које је и занатско економски центар највишег нивоа у оквиру руралног предела, могуће да је своје презиме понео по оцу, грнчару, те да се оно односи на његово место у наследству, управо према одредби из *закона мајсторија*. Међу поменима грнчара треба истаћи и помен Радула из Меоне (*Raduo de Meona*), у књизи М. Лукаревића, као његовог дужника, 1438. Збирни назив *грнчарије* се јавља само на списку у оквиру *закона мајсторијама* у БХ, али не и у верзијама ДХ, што говори да се исте убрајају у друге мајсторије, које се подразумевају, али вероватно и мање значајне.³¹²

---

³¹¹ Theophilus, *On divers arts*, passim; G. Agricola, *De re metallica*, passim. О стакларству видети ниже.

³¹² БХ, 124; ДХ II 22 ф. 26; ДХ III, 90, ф. 29; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 76; СХ, 120; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 41, 64, 73, 80; *Зборник 1*, према регистрима; ЛССВ, 288-291 (М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*). Оскудно сачувани пописи онемогућују да се са сигурношћу и потврди теза да је можда у појединим случајевима попут овог, презиме заправо бар у једном тренутку

И овако штური помени грнчара ипак сведоче да су они забележени како у оквиру руаралног тако и урбаног простора. Они се јављају у оквиру села, града и при цркви, односно манастиру, а поједине радионице раде и за дворске и властеоске потребе. Као и у случају других занатлија, и сеоске манастриске грнчарије су биле подложне закону мајсторијама, док су градске по правилу биле слободне и подлегале градском и владарском закону. Судаћи бар према поменутој повељи манастиру св. Ђорђа, грнчари су били дужни да дажбине дају, као и остале занатлије у својим производима, грнцима, и то не само као подложници, већ и као лица која су користила глину са територије феудалног господара, у овом случају са манастирског метоха. На исти начин надокнада за коришћење вероватно је плаћана и световном господару. Уопште посматрано о раду грнчара углавном да нема сачуваних извора ни у другим државама. Један од помена је и одредба сачувана у оквиру *Загребачког едикта о чистоћи*, из које сазнајемо и да су грнчари, приликом изношења робе на трг, носиле и смолу, вероватно ради поправки.³¹³ Ретке вести о грнчарском занату, допуњују одредбе чешког законодавства према којима је грнчарима 1450. године забрањено да испред радионица праве залихе дрвета за више од четири недеље, а затим им се и 1514. забрањује изградња пећи у урбаним срединама услед опасности од избијања пожара. Исте сведоче да и грнчарство као и металургија почињу у 15. веку да трпе промене услед установљења нових закона о контроли пожара, или чистог ваздуха.³¹⁴ Какав је био статус грнчара, вероватно да је зависило од стручности појединаца, као и у другим професијама, те места боравка.

Иако се имена грнчара ретко бележе, а посебно у градовима, на њихов рад и домете, као и на производе упућује, како је и поменуто низ налаза. Према археолошким подацима, а на основу обележија грнчарије, трагова грнчарске делатности на терену и појединачним поменима, утврђено је да се поједини центри, налазе на поседима манастира, попут Студенице, Сопћана. Милешеве,

---

имало везе и са наследношћу заната, односно да га треба схватити, као везу са могућношћу, исто онако како се тумачи и термин *сокалничий*. Детаљније о вези сокалничий – сокалник: В. Тријић, *О сокалницима*, 10-11.

³¹³ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 48-49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; *Зборник* 1, 321 бр. 92, В, ред 45. О примени смоле у грнчарству сведоче и материјални налази, попут оног из западног дела Доњег града Београда из касног средњег века. М.Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 8.

³¹⁴ А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 241-242.

Градца, Бање, или св. Арханђела, и др., а важније радионице лоциране су и у околини значајних утврђених насеља: Новог Брда, Крушевца, Сталаћа, Београда, Смедерева и Ниша. Досадашња испитивања новобрдске керамике указују и да је иста печена на температурама 800-900°, те да је рад локалних радионица. Сличне температуре у сличном временском периоду бележи се између осталих и на локалитету Рељина градина (Рас).³¹⁵ Важност глинених посуда, као ватросталног техничког материјала у металургији, али и у свакодневној употреби, можда је додатно условила и успостављање локалних радионица, у близини растућих рударских насеља.

У 14. и 15. веку грнчарски занат не само да је био толико развијен да је свако веће насеље имало своју радионицу која је снабдевала локално становништво, већ се у то време, истиче и рад радионица у близини престолница. На основу налаза керамике у Крушевцу и њеног поређења са оном из Сталаћа, у ком се претпоставља постојање грнчарске радионице, а у ком је или у чијој близини је постојала и посебна радионица, која је радила и само за властелу, претпоставља се да је ових радионица било и у самом Крушевцу или у његовој непосредној близини. Према М. Бајаловић-Хаџи-Пешић почасно место међу грнчарским радионицама управо припада оним у области споја река Морава, у којима су радили веома искусни мајстори вични сликању и компоновању мотива као и справљању глазура и те радионице снабдевале су Крушевац, Сталаћ и околину, а њихови производи стизали су и у Београд. Са пресељењем престолнице и двора, из Крушевца у Београд, нов стил се јавља паралелно и у Београду и касније Смедереву, до чега према мишљењу М. Цуњка долази и услед пресељавања дела занатлија, па грнчара у нови стони центар У коликом проценту су се грнчари јављали у оквиру мајсторских села, посвећених једном занату, није познато, али о њиховом постојању сведоче топоними.³¹⁶ Иако се грнчарске радионице јављају и у оквиру руралног те урбаног простора, још Б. А. Рибак,ов,

---

³¹⁵ ЛССВ, 288-291 (М.Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*); S Lj. Damjanović, U. Mioč, D. Bajuk-Bogdanović, N. Cerović, M. Marić-Stojanović, V. Andrić, I. Holclajtner-Antunović, *Archaeometric Investigation of Medieval Pottery*, 1-21.

³¹⁶ Д. Минић, *Прилог датовању*, 43-47; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Декорисана керамика*, 50; ЛССВ, 289-290 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић); М. Цуњак, *Неке сличности између Крушевца и Смедевског града*, 255. У подножију брда на ком се налазио Сталаћ налази се и грнчарска античка радионица са две пећи одмах поред налазишта глине изузетно доброг квалитета, која је коришћена још увек половином 20. века за локалне потребе. Д. Минић, *Цигларска пећ*, 309-315.

истиче да градске, односно дворске, најпре усвајају употребу нове технологије, попут кола, те да у истим судећи према квалитету керамике, користе боље сировине и раде вештији грнчари. Свакако, ово правило може бити примењено и на територију од интереса, судећи бар према остацима трпезне керамике, које свакако да су рад угледних радионица.³¹⁷

За разлику од грнчарских радионица, и мајстора који би се могло рећи да су у истим радили не мењајући углавном место свог рада, у случају израђивача опека, у питању су очигледно биле дружине мајстора опекара, које су као припадници градитељске скупине, а ради организације производње на датом месту, најчешће пословно и путовале, као и у случају Раванице, мада се мора претпоставити и да су установљене и поједине сталне радионице. Ове занатлије радиле су и на позив владара или господара, а могуће је да су оне вештије креирању украсних керамичких опека своје место нашле уз двор или манастир. Иако се и на територији од значаја приликом изградње често користио већ доступни материјал па и опека из ранијег времена, успон опекарског заната вероватно да задобија на значају и у унутрашњости Србије, као и у Европи тек у 13, односно 14. веку. На територији од значаја радили су свакако најпре страни мајстори, попут можда у почетку византијских или касније приморских купара, али је и рад домаћих мајстора неоспоран, судећи бар према обиму опеке, коришћење у зидању сакралних грађевина. За разлику од грнчара, далеко виши степен прво ангажовања страних мајстора, а затим и успон овог занимања међу домаћим становницима, указује да су опекари, што и аналогично потврђују вероватно биле, нешто бољег статуса. Такође у складу са местом рада осликава их и виша територијална мобилност.³¹⁸

Место радње и оруђе

Према правилу и рад обрађивача глине, односно произвођача керамике, у средњем веку, најпре је одређен потребним сировинама, у овом случају налазиштима глине и додатних материјала, односно слатком водом неопходном за

---

³¹⁷ Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 342. Видети и изнад.

³¹⁸ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 125; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 68-72.

смесу. Како је овај занат као уско повезан са контролом ватре, као неопходни ресурс, јавља се и гориво, шума – дрво, а место радње везује се за пећ. Сем пећи као важан објекат јавља се и сушара. Важност близине ресурса вероватно да условљава и да се исте граде у близини шуме у руралним пределима, у близини појединих река, или језера, које су уједно биле и налазишта, а сем глине и погодне воде обиловале су и наслагама песка и другим додатним материјалима. На таквим местима, радило је и више грнчара, а у близини појединих налазишта са погодним условима могуће је да се формирају и мајсторска села, у почетку најпре у виду привременог насеља под тендама. Поједине радионице, формирају се као што је горе поменуто и на територији манастирских метоха, или у у оквиру или близини градских насеља, а себи подложне грнчаре, свакако да је имао и владар.³¹⁹

Међу важне откривене грнчарске радионице спада и она у Крушевцу, лоцирана северно од цркве Лазарице, између цркве и градског бедема, у оквиру чијег комплекса се сем саме радионице (објекат бр. 21) са покретним налазима и очуваног плочника налазе и две грнчарске пећи С и СИ од радионице. Иако је саме пећи изузетно тешко хронолошки одредити, посебно због континуитета изгледа тог типа објеката, исте Д. Минић датира оквирно у период 16-18. века, на основу зграде радионице датиране у 16. век и остатака кермике, али и чињенице да су грнчарске радионице морале да се налазе у подграђу, због опасности од пожара, за шта потврду налази и у поменутим одредбама чешког законодавства, те да је до изградње пећи на том потесу могло доћи тек у време турске власти, када је овај део града био ненасељен. Ипак, иако је грнчарска радионица у Крушевцу радила и током 16. века, као касније, о чему сведоче бројни остаци керамике, према М. Ковачевићу, сам објекат радионице заправо био сазидан изнова на средњовековном слоју, на месту старијег објекта у непосредној близини ковачнице. Ако се прихвати и да је првобитни резиденцијални комплекс у Крушевцу са дворском црквом Лазарицом тек накнадно опасан бедемима, на простору Доњег града односно подграђа у ужем смислу, могла је веома лако постојати и грнчарска радионица, као и ковачница. Смештање пећи у средњем веку на територији града, или унутар ограђеног простора није била неуобичајена

---

³¹⁹ Важност слатке, односно погодне воде истиче се у дубровачким актима. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 123. Видети и изнад.

појава, о чему сведочи и успостављање градских или манастирских ковачница, по правилу, управо због контроле пожара, у близини зидова, капија или бунара. Контрола ватре је сматрана важном, не само ради пожара већ и из еколошких разлога, али не треба заборавити ни пример Сребрнице у којој је још 1435. године, у самом центру насеља било смештено неколико топионица.³²⁰

Док је пак за рад појединог грнчара произвођача посуда, било потребно далеко мање простора, те је сем пећи и кола била потребна сушара, а за домаћу радиност, чак ни посебне пећи или сушаре, веће градске и господарске радионице, запремале су и већу површину, некад и са више пећи. Судећи према дубровачким актима, у случају организације производње опека у питању су мале фабрике, које су захтевале не само велике пећи, већ и додатну организацију, па се чак спомиње и *domus surragia*, вероватно засебан простор за сушење опека. За разлику од грнчарских које се јављају као сталне, радионице за израду опека формиране су и као сталне, али и као привремене, на месту производње односно на датој грађевинској локацији, или у непосредној близини. Већ помињана опекарска пећ у околини Јагодине, тако је и изграђена и установљена на погодном месту, ради опскрбе околних манастирских градилишта, а раваничка радионица привремено је формирана у близини манастира.³²¹

Осим неопходних објеката сушаре и пећи, те рада приликом копања, обраде и припреме материјала за рад, као и прикупљања неопходних ресурса, за рад грнчара у основном смислу заправо су малтене биле потребне само руке и вештина. Ипак развој технике условио је и специфична оруђа грнчарског заната. Као алат и прибор издвајају се: справа *витло/коло* на ручни или ножни погон и бројне алатке за обраду и украшавање површине: коштане гладилце, чешљасте алатке, радла, печати, а примњенивани су и коштани ножеви за орнаментисање, али и калупи за прављење, па и триподи за печење, пећ. Приликом израде опеке,

---

³²⁰ Д. Минић, *Грнчарска радионица*, 153-165. М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 22, сл. 1; М. Поповић, *Двор владара и властеле*, 44; Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице*, 207; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 240-242. Подграђем Крушевца Б. Вуловић назива и Велики град сматрајући да је дај део саграђен тек после изградње или доградње Малог града. Б. Вуловић, *Лазарица*, 31-42. Видети и изнад н.127.

³²¹ С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 69. Видети и изнад.

као и техничке грнчарије типа цеви, била су потребна и додатна знања као и прибор, ради производње и сечења промера жељених облика.³²²

Када се говори о керамичким радионицама треба истаћи да су исте, или пак поједини грнчари, имали своје ознаке, жигове, а према археолошким налазима, могле су бити просте или сложене. Ове последње према мишљењу М. Бирташевић, могле су бити монограми, који указују на обласну, или радионицу познате личности, или пак личне ознаке грнчара. Међутим средином 14. века, ове ознаке услед усавршавања грнчарског витла, или нестају или постају и украсни елементи, па није лако одредити да ли је у питању само украс или и ознака.³²³

Трагови занатства обраде глине у топономастици

Као и у случају других ресурса и топонимија везана за обраду глине, може се поделити на две групе, једну која указује како на налазишта, па и на врсту исте, и другу која указује на саме занате. У првој су топоними углавном настали на основу одлика самог терена и састава тла, попут речи глина, блато, кал (Бабин кал, Кална, Блато). У другој они настали на основу назива занимања. Међутим у појединим случајевима тешко је одредити у коју од две групе назив сврстати, а посебно што неки указују и на састав тла и на производњу. Према подацима из извора, најстарији помен из 13. века односи се на село Гнилу у области Јелца, чије порекло се свакако везује за врсту тла, а у 14. веку јављају се називи: Грнчаре, Грнчарево и Лончарево, као и спорно Кашље. Такође јављају се и река Грнчара и Грнчарска планина. Од 15. века овакви топографски називи срећу се у изворима чешће, а у каснијем периоду настаје и назив *ћерана*. У складу са тим јављају се и антоними старијег слоја: Грнчаревић, Лончаревић, док из новијег периода потичу и Ћерановић, Ћеранић.³²⁴

---

³²² М.Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 20; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*).

³²³ М.Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 13-14, 71, 76. Видети и изнад н. 131.

³²⁴ *ЛССВ*, 288-290 (М.Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*). Видети и изнад. У ове топониме можда би могао да се уброји и назив *Грнци*, без обзира на његову убикацију или евентуалну искривљеност назива у истим. S. Gasović, *Etimologija neslovenskih osnova*, 75 са изворима и ст. литературом.

Стакларство

Песак, продукт стене, коришћен је углавном за производњу секундарних материјала, најчешће мешањем са глином приликом производње керамике, у грађевинству, као део малтера, а своју примену налази и у производњи стакла, заједно са разним варијантама глине, камена, попут кречњака или доломита, соде, биљног пепела, односно минерала различитог порекла. Заправо зависно од географских услова и историјских прилика, у средњем веку постоје три врсте стакла, познатих као натрон, сода стакло (*plant-ash*) и шумско (*potash, forest glass*). Последња два садрже пепео биљног порекла, којим се мењао натрон, прво од растиња богатог потребним минералима, друго од континенталног шумског дрвета. За разлику од античког и приморског стакла које се радило углавном од песка са обала река или мора у шумском се углавном користио песак из депозита и евентуално река. О таквим налазиштима песка можда говоре поједини топоними засновани на истој речи: *Песак*, наравно далеко више у употреби у приморским областима. Додатно у производњи су коришћени и поједини метали, посебно ради бојења истог. Последње, шумско у употребу улази у средњем веку, а замах хвата већ у 12. веку. На примеру енглеског стакларства, у распону од 12. до почетка 17, потврђено је преко четрдесет сталних радионица шумског стакла и то само у делу Вилда у оквиру Сарија и Сусекса, односно у шумском пределу.

О производњи и процесу од прикупљања материјала до финалног производа писали су детаљније својевремено још и Теофил у 12, који већ указује и на различите наведене врсте стакла, затим Антонио де Пиза крајем 14. века и Агрикола у 16, који истиче и везу стакларства са металургијом, преко ватре и пећи, али и због самих састојака, као природних материјала. Истом стога детаљнију пажњу посвећује у оквиру своје дванаесте књиге, где обрађује и друге материјале, које овде убраја због карактеристика попут порекла, или производних процеса. Осим у оквиру овог дела, бројне представе производње и обраде стакла, као и представе продукта од истог, сачуване су у и у другим ликовним изворима.

Тако се већ у 14. веку, бележе стаклене посуде и у златарској радионици, односно радњи, као регуларни артикл.³²⁵

Досадашње анализе указују да се све до скоро седмог века, а можда и касније трговало материјалима за производњу стакла, али и стаклом у извесној форми (срча, комади), као материјалом, те да постоји и прилична територијална удаљеност од радионица за производњу стакла и радионица за даљу обраду и преради. У каснијем периоду и сама производња стакла почиње да се преноси у уже регионалне оквире, а радионице за производњу стаклених предмета, лоцирају се у близини градова и манастира, те у 14. веку, постају изгледа самсвим уобичајни приказ у локалним регијама. Мада стаклено посуђе свој врхунац достиже још у антици, исто није необичајно ни у средњем веку, иако се третира као скупочено. Сем за израду посуда, стакло се користило и за израду окулуса, витража, лупа, огледала, лампи, наочара, па и обичног прозорског стакла, које у 14. веку, доживљава успон, а археолошки материјал указује и на постојање више подврста, у складу са потребом. Додатно стакло се користи и као украсни елемент, па и у јувелирству, па чак и за имитацију драгуља.³²⁶

Производња стакла била је развијена како у Византији, тако и на Медитерану, посебно у Венецији, те Западној Европи уопште, Русији. Производња и обрада потврђене су и у близини територије од значаја: Плиски и Преславу нешто раније, а затим и Великом Трнову (Бугарска) касније у 12. и 13. веку, у Дубровнику, у Будиму, а стакларска радионица радила је и у Котору, још у 12. веку. Заправо како је то релативно скоро, крајем 20. века и указано, изгледа да је производња и обрада стакла била далеко раширенија, него што се то сматрало, те да практично никада није ни престајала, већ само у извесним околностима замирала. Такође како досадашња истраживања указују, стакло као сировина,

---

³²⁵ Theophilus, *On divers arts*, 45-73; V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, passim, посебно 126-134; G. Agricola, *De re metallica*, XII (salt, soda, alum, vitriol, sulphur, bitumen, glass) 584 -592; I.C. Freestone, *Theophilus and the composition of medieval glass*, 739 -746; I. J. Merchant, *English Medieval glass-making technology*, passim; *Medieval Science, Technology, and Medicine*, 199-201; J. Henderson, *The Science and Archaeology of Materials*, 24-108; I.C. Freestone, M. J. Hughes and C. P. Stapleto, *The Composition and Production of Anglo-Saxon Glass*, 40-42; *Medieval glass*, passim. Дело Antoine de Pise, *L'art du vitrail vers 1400*, овом приликом остало нам је недоступно.

³²⁶ В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, passim. Видети и н. 325.

констано је рециклирано, па и у средњем веку, те су стога далеко ређи налази истог.³²⁷

Проучавање производње и обраде стакла, на територији средњовековне Србије, тек је у развоју, услед већ опште познатог недостатка писаних или материјалних извора, али и због недостатка хемијских анализа самог стакла, које су ретко рађене.³²⁸ Стога се најчешће предмети од истих само описују помоћу стилских карактеристика, а у науци је све до новијег времена преовладало мишљење да је исто искључиво импортовано, као део луксузне робе, те да на територији од интереса, производње стакла, те стакларства уопште није било. Ипак, када се говори луксузној роби, па и стаклу, треба имати у виду да увоз исте, као и сам термин, заправо често подразумевају квалитет и вештину изведбе, те да се импортују продукти и сировине славних радионица, попут у случају стакла, сиријских, италијанских или уопште оних регионално важнијих, попут дубровачких. Такође рад занатлија и технологија ширили су се и сељењем мајстора, под чијим директним утицајем настају нове радионице за обраду, па и производњу. Заправо новија археолошка истраживања, па чак и поједини ретки писани подаци индиректно указују да је секундарне производње и обраде било, макар за локалне потребе. Зато би се можда пре дало расправљати у коликом обиму је стакларство развијено и каквог је квалитета и састава стакло, те да ли се стакло као секундарни материјал и примарно производило или само рециклирало и обрађивало.

Као рани вид стакларства, још Б. Робаков, истиче стаклену пасту и производе од исте. Уједно то је и најистраженија фаза, развоја једног облика стакла на тлу средњовековне Србије, пошто употребу стаклене пасте верно осликава низ налаза, који сведоче и о раширености исте. Не може се пренебећи могућност да је делом иста или потицала или обрађивана и у домаћим

---

³²⁷ В. Валов, *Производња стакла*, 127-141; П. Анђелић, *Преглед типологије средњовековног стакла у Босни и Херцеговини*, 167-175; М. Wenzel, *Analysis of some glass from Hercegovina*, 213; С. Поповић, *Крст у кругу*, 333, 335; Т. Noonan, R. Kovalev, Н. Sherman, *The Development and Diffusion of Glassmaking*, 303; V.Francois, J-M. Spieser, *Pottery and Glass*, 596-598; М.Крижанац, Д. Мркобрад, *Касноантичко и рановизантијско стакло*, 7-22, са ст. литературом; V. A. Sainsbury, *Reusing, Repairing, Remelting*, 1. Видети и н. 325. Видети и ниже. Новија истраживања Царичиног града тако указују и да је стакло као сировина произвођено и на Балкану, и то у периоду ране Византије. V. Ivanišević, „Glass“ *Workshop from Caričin Grad*, 39-52.

³²⁸ *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass*; N. Topić, I. Bogdanović Radović, S. Fazinić, Ž. Skoko, *Analysis of Medieval and Post-Medieval Glass*, 2-3, са ст. литературом;

радионицама. Мада сама реч стакло, спада у германске техничке позајмљенице из ранијег периода, у средњем веку користи се да значи дати материјал - vitrum. Исти назив у том смислу, па и у виду изведеница бележе и домаћи извори. Такође поједини рани руски извори бележе и назив стаклодел, стаклар, па није немогуће и да је сличан назив био и у употреби и у домаћој занатској терминологији, а исти сведоче да је коришћен и као синоним за кристал, драги камен, о чему говоре у прилог и латински извори. Међу домаће примере може се убројати и назив *камен цклени*.³²⁹

Судећи према појединим подацима, стаклари, односно обрађивачи стакла, истим су и трговали, а мајстори се деле деле на стакларе, који производе стакло, као сировину, и оне који га даље обрађују. Тако се у 14. веку у Фиренци јављају и стаклорезачи, који раде на резању и прирпери стакла за прозоре, а чије присуство је потврђено и у Дубровнику (*ars vitrii, maestro delle vetro, magistri viticaeum seu vitrii...*). Застакљивање је вршено уз оквири од олова, бакра, дрвета. Међу онима који раде на застакљивању, јављају се и грађевински столари, па и бачвари. Такође поједини стаклари јављају се у различитим радним улогама, па се тако један бележи и са задужењем да оправи млин. Док су произвођачи стаклене сировине доста добро плаћани, они који су исто равнали имали су дупло мање зараде. Као посебна група обрађивача издвајају се и дувачи стакла (*buffadori*), чији је занат сматран простијим, у односу на друге из области стакларства.³³⁰

Ипак осим одомаћеног назива стакло, уопште раширеним међу словенским народима, и употребе стаклене пасте, из ранијег периода нема података. Да се на територији од значаја, према писаним изворима стаклом трговало, и то не само стакленим производима, већ и комадима стакла, па можда и сировим стаклом и срчком, као и широм тадашњег средњовековног света, упућују ретки извори. Сандуци стакла као роба продавана у Котору забележени су 1386, а затим се и доста касније 1420. спомиње пљачка огледала намењених продаји у Србији. Ипак

---

³²⁹ М. Пуцић, *Споменици србски* II, 50, 56 бр. 69, 71; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 192; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 900; уп. *Словарь русского языка XI–XVII* 28 (2008) 43-45; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 397-400; Т. Noonan, R. Kovalev, H. Sherman, *The Development and Diffusion of Glassmaking*, 293-312; В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, passim. О стакленој пасти на Балкану, па и у средњовековној Србији: *Средњовековно стакло*, passim.

³³⁰ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 137-139, В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, passim; В. Бикић, *Посуђе из некропола касног средњег века*, 293

општи подаци да се стакло у трговини могло мерити миљарима или салмама, упућују да је исто продавано и према тежини, вероватно сирово, делимично обрађено, па и у комадима, а не само у виду готових производа, и на овим просторима.³³¹

Коначно досадашња археолошка истраживања указују да је исто изгледа обрађивано и у локалним радионицама у Новом Брду, па и на помињанном потесу Велики Гуњар. Тако је у дворишту новобрске катедрале, нађено у западном делу и огњиште са великим бројем остатака стакла и керамике (последње две деценије 14. века), док је велики број остатака стакла, па и срче, те стакла оштећеног током обраде, нађен и у јужном делу. Такође остаци стакла из Новог Брда уопште, као и остаци стакла са територије средњовековне Србије, указују на употребу врсте коничних лампи специфичних само за дату територију за период 14. и 15. века, углавном као део црквеног инвентара, што указује на рад локалне радионице, која се изгледа и налазила у том рударском центру. Иста радионица могла је и да прави друге објекте од стакла, односно да представља део секундарне производње. Такође поред опекарске пећи на потесу Велики Гуњар, нађен је и велики број уломака стакла из истог периода (прве деценије 15. века), па се са разлогом претпоставља да је у дато време у близини радила и пећ за стакло. Веома могуће да се обрада стакла најпре ширила путем црквеног градитељства, као и на руским територијама, и овде под византијским утицајем, да би се касније и самостално развијало, а да нов замах у свакодневној употреби добија поново у 14. веку. Судаћи бар према страним изворима, уобичајно је да се радионице за обраду стакла јављају при манастирима, али за сада код нас нису лоциране. Поменута у Новом Брду, била би ипак у склопу цркве. Такође извесне количине стакла различитих типова, посебно велики број окулуса, нађен је у манастиру Милешеви, па има мишљења да исто потиче или из новобрдских радионица, или да је пак рад неких локалних мајстора.³³²

---

³³¹ В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, 18, 31 бр. 18, 42. О мерама и форми стакла: Исто, *passim*. Трговачки брод насукан почетком 11. века, носио је три тоне сировог стакла и срче. *Serçe Limani 2*, *passim*. О трговини сировим стаклом и срчом уопште и: *Medieval Science, Technology, and Medicine*, 200. Видети и н. 325.

³³² С. Поповић, *Крст у кругу*, 333, 335; Е. Зечевић, *Ископавање гробнице краља Владислава*, 114, 120; Е. Зећевић, *Glas of Novo Brdo*, 416-418.

Мада наведени подаци упућују да је стакло свакако обрађивано, вероватно и рециклирано, сигурних података о производњи сировог стакла нема. Ипак, када се говори уопште о производњи и обради стакла мора се имати у виду да је процес подразумевао контролу ватре – место радње у оба случаја подразумевало је пећи. Пошто је опште познато да су таква знања не само усвојена у металургији и грнчарству, већ и да су била изузетно развијена, није немогуће и да је као сировина прављено и у српским средњовековним земљама. Ресурса је било више него довољно, посебно за производњу шумског стакла – осим кречњака и пепела је било на претек, бар оног насталог од шумског дрвета у рударским центрима, а не могу се занемарити ни остаци римског, а посебно византијског стакла из претходног периода. Када се узме у обзир да је производња стакла постојала бар у појединим градским центрима, у оквиру суседних држава, али и да су у појединим случајевима налази стакла бројни, као и да су стаклени артефакти свакодневни објекти, мора се поставити као могућа и теза, да је стакло не само обрађивано, већ негде и можда произвођено, бар крајем 14, или почетком 15. века. У прилог оваквој тези ишао би и податак да је стакло у ранијим некрополама ређе, чешћа је керамика, док у некрополама из позног средњег века, представља половину гробних налаза – пропорционално је налазима керамике.³³³

Што се досадашњих анализа састава стакла извршеног на територији од значаја зна, то је да се као примарни тип истиче сода стакло, чије је присуство потврђено у како у Краљевској Сутјесци, тако и у Панику, Благају, па и Раваници, али и присуство шумског стакла у Соколу (Конавле), а можда и Дубровнику. Међутим и каснији примерци шумског стакла налажени су такође на датој територији.³³⁴ Интересантан податак представља и анализа боце из Паника, датирана у 14. век, чија радионица није утврђена, а на којој су утврђени трагови сребра, па је изнето и мишљење да нека од сировина, за њену производњу потиче из залеђа Дубровника, те да постоји могућност да је настала у радионици истог града.³³⁵ Податак да нека од потребних сировина пак потиче из залеђа, заправо унутрашњости упућује на руднике сребра на територији средњовековне Србије

---

³³³ В. Бикић, *Посуђе из некропола касног средњег века*, 306.

³³⁴ Видети н. 325

³³⁵ М. Wenzel, *Analysis of some glass from Hercegovina*, 213; В. Бикић, *Посуђе из некропола касног средњег века*, 295.

или Босне. Ако се такво порекло прихвати, те за место настанка дате сировине испостави неки од рудника, доиста се може сматрати и да је исто можда и произвођено у унутрашњости. Не само обрада већ и производња, могле су лако да буду пренесене било из Византије, већ и касније преко саских рудара, или из приморија, преко муранских мајстора и Дубровника, а затим и Угарске. Судаћећи бар према подацима из раних дела о металургији, посебно рада Агриколе, стакло и варијанте истог било као сировина или пак у облику готовог артикла, биле су продукт или су коришћене у металургији и технологији исте.³³⁶

На крају важно је истаћи да није позната тачна веза између златарског и стакларског заната, као ни стакларског и грнчарског заната. Вероватно да је стакларство преко везе са металургијом нашло прво упориште у обради метала, ковачком занату, а затим посебно у златарству, па и грнчарству, а да се касније одваја као самостална делатност.³³⁷ Свакако даља и посебна истраживања ове теме била би од значаја за схватање развоја заната производње и обраде стакла, као и наведених релација.

Биљни покривач у улози материјала

Својства, приступачност и лака обрада условили су да растиње постане не само извор хране, већ и незаменљив материјал за производњу свега потребног - од ватре до склоништа, од оруђа до оружја, од одеће до обуће. Поједина новија открића упућују и на могућност да коришћење дрвета није било тако занемарљиво чак ни у тзв. камено доба - исто се стога у новије време редефинише и као време претежне употребе и дрвета и камена.³³⁸ Да је биљни покривач, па и као сировина, био изузетно добро познат и старим Словенима, говори не само заједничка словенска терминологија везана за врсте биљног покривача, већ и она за обраду и производњу, као и висока диференцирност назива, који су изузетно ретко позајмленице. Још први помени Словена указују да су исти имали изузетно искуство у употреби дрвета и у изради оружија, чамаца и сплавова, па назив дрво,

---

³³⁶ G. Agricola, *De re metallica*, passim.

³³⁷ Тако Бирингућо истиче да су стаклене посуде правили *мајстори грнчари* (maestri figoli). V. Biringuccio, *De la pirotechnia*, Venetia, 1559, 100, уп: V. Biringuccio, *De la Pirotechnia*, 129.

³³⁸ J. Grant, S. Gorin, N. Fleming, *The Archaeology Coursebook*, 382-383; J. Radkau, *Wood*, 14-30 и даље.

баштини и једно од старијих значења - дрво (пловило, брод, лађа; *lignum-navis*). Вешти обради дрвета, по доласку усвајају и нова знања, попут градитељства опсадних справа. Рани описи и археолошки налази доносе и податке о дрвеним словенским утврдама, а бројни свакодневни предмети од овог материјала, познати су по називима, па и налазима. У ареалу Словена биљке су и изузетно штоване, дрво и гајеви имају посебно место и улогу у култу, који се касније дограђује најпре успостављањем дрвених идола балвана, а затим и култом записа. Богато искуство у свакодневном коришћењу и обради дрвета, била је добра основа за даљи развој занатства на бази тог материјала, чијем је успону погодновало и богатство биљног покривача нових територија.³³⁹

Израда појединих артикла и објеката захтевала је посебну врсту дрвета, делова дрвета, или пак специфичну врсту дате биљке. Стабло дрвета и поједине шире гране коришћене су у градњи, оружарству, за намештај и за обликовање бројних употребних, па и светих предмета. Према потреби у употреби су тако стабло тврдог (храст, буква и др. листопадно) погодног за градњу и меког дрвета (четинари и поједино листопадно, попут липе), погодног и за резбу и за градњу, пошто је било лакше како за обраду, тако и транспорт. Дрвенасто биље, у облику прута попут шибља или рогозне, па и витке гране и кора појединог дрвећа служила је као плетиво или сировина. Као пруже користила се: *леска* (назив се односи и уопште на шибље), *рогоз*, а вероватно и било које друго шибље, као и танке гране врба, а за писање се судећи према појединим руским изворима, те уопште средњовековним, користила и кора брезе, као и даске од букве, а брезовина и липа, коришћене су у производњи обуће. Посебну функцију у имале су текстилне биљке, лан и конопља, коришћене за израду тканина, те упредање ужади, а поједино биље, или делови истог налазе своје место и у процесу штављења коже, те бојењу. Као важни продукти дрвета, коришћени у разним занатским гранама, јављају се и смола, као природни производ, те катран (тар)

---

³³⁹ *Византијски извори* I, 133, 148, *passim*; *Зборник* 1, према регистру; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 20, 21, 25; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 309, 312, 313; В. Чајкановић, *Да ли су стари Срби знали за идоле?*, 46-57; *Словарь русского языка XI-XVII вв.* 4 (1977) 353, 354; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, 1-16; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 40; F. Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece*, 524; С. Божанић, *Обичаји и веровања Словена*, 61-64, 65 са ст. литературом. *Појмовник српске културе*, без нумерације (И. Тодоровић, *Дрво*; М. Стефановић-Бановић, *Запис б*). Видети и даље.

добијан на бази смоластог дрвећа, често од пањева црног бора, или пак у случају листопадног од често рабљене брезовине. Такође осим у сировом, дрво намену налази и у угљенисаном облику као извор горива, у металуршким и другим пећима, па и у виду пепела (пепео биљног порекла), који се јавља као сировина за производњу стакла. Експанзија крчења било ради ватре односно горива, добијања сировина или аграрних површина, доводи и до смањивања шумских пространа, а руковање пепелом и отпадом и до доданих еколошких последица.³⁴⁰

Експлоатација шума и биљног света као и свих ресурса почивала је у рукама владара, па се право коришћења шумских, односно биљних, као и других природних сировина, јавља и у оквиру додељивања повластица, те систему дажбина. Питање превоза дебла (**прѣтирати**) јавља се још у 10-11 веку, а бројни подаци сведоче и о давањима дрва за огрев (воз дрва, повоз, а *fosum*) и за осветљење (луч, *beda*), те и овласти у виду додељивања шуме, или права крчења и сече, па и у виду саских повластица. Дрво је неотуђиво, па се исто стиче заменом, а поједине даровнице детаљно пописују не само шуме, већ и жбуње, грмље, те растиње. Сеча туђег дрвета строго је забрањена и Земљорадничким закоником, а штета је плаћана дупло. Нешто детаљније одредбе о сечи *леса* и дрвета на црквеном земљишту, доноси већ помињана повеља манастиру св. Ђорђа. Са дозволом игумана, за сечење *леса* (овде дрво као сировина, лат. *lignamentum*, енг. *timber*) и дрвета, давано је цркви свако четврто дрво као надокнада. Без дозволе, исто је у целости одузимано, а прописана је и новчана казна од 12 перпера, чија је висина што је интересантно идентична и оној из статута града Дубровника.³⁴¹ Од интереса за обраду дрвета, треба међу порезима у оквиру велепоседа истаћи и давање шест ж(е)рдова (**жрьдь-и**), овде вероватно дрвених мотки, које су могле да

---

³⁴⁰ *Древнерусские берестяные грамоты*, са ст. литературом; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, 1-16; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 35-40, 85, са ст. литературом; *ЭССЯ* 14 (1987) 232-235; *ЛССВ*, 361-362 (С. Мишић, *Лан*), 314 (С. Мишић, *Конопља*), 734-735 (Д. Динић Кнежевић, *Тканине*); Ј. Мргић, *Средњовековни човек и природа*, 170-173, 180-182; Ј. Мргић, *Some considerations on woodland resource*, 87-101; А. Фостиков, *Занатство*, 59 н. 23. Видети и н. 116, 325, 339.

³⁴¹ *Зборник* 1, стр. 327 бр. 92, ред 241-243, стр. 503 бр. 137, ред 46; *ЛССВ*, (М. Шуица, *Повоз*) М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66-67, 127-129, 145 чл. 30, 54; Ј. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis*, 612; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 39-40; *СС*, 553, Т. И. Вендина, *Средневековий човек*, 120; М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, 211-212; Ј. Мргић, *Rocks, Waters, and Bushes*, 59-61, 68. Видети и н. 340. У значењу грађевинско дрвета, назив лес бележи се и у рударском закоником деспота Стефана. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 14 чл.5

имају различиту намену. Посебне одредбе сачуване у вези лана, укључују и обавезе давања, али и примарне прераде истог, ради потреба господара. Полупрерађен лан се мерио у *повесмима*, а од готових производа од биљних влакана јављају се као давања и ужад и *оглави*.³⁴²

Да грађевинско дрво пак у средњем веку и није било јефтино, нити доступно сваком указују како археолошки подаци тако и писани извори. Док су двор односно палата, црква брвнара, или поједине градске куће грађене од пуног дрвета, обична кућа имала је пак само дрвене оквире, а зид од блата и биљака и евентуално неке врсте плетера, а као гориво се углавном користило шибље. Чак и у урбаном центру, попут Сребренице деоба кућа 1438. године, извршена је разградњом, ради поделе грађевинског дрвета (*lignamina*).³⁴³ О трговини дрветом на територији од интереса и ценама, у домаћим и страним савременим изворима нема пуно података изузев у случају грађевинског дрвета и текстилног биља, односно тканина. Додатно у оквиру Законика деспота Стефана, јавља се сем као грађевинско, и у својству горива, у сировом и угљенисаном стању, а контролише се његова цена и продаја. Нешто каснији турски закони наводе и поједине трговачке артикле, за које би се могло рећи да су свакако у складу са већ постојећим, у појединим случајевима познатим из савремених извора углавном латинске приморске провинцијенце. Тако се у турском закону за Крушевачку област, као дрвени артикли сем дрва за огрев, јављају и даске, грађа, лопате, бачве, катран, и коњска опрема, чији поједини делови су били од дрвета. Када се овом додају и производи у виду алата и оружја или делова истог, ужад, ткање, одећа и обућа, индустрија обраде биљака тек почиње да се назире. Колико је заиста дрвна сировина била заступљена у свакодневном животу средњег века, па

---

³⁴² Вероватно да се термин оглав (*БХ*), у случају мерпашког давања, овде односи на просте узде, односно оглавље, са поводцем, начињене од конопца. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 7; *СХ*, 140-141; М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 211; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 183-184. У оба случаја са изворима и ст. литературе. За поменуто давања у вези лана: *ЛССВ*, 361-362 (С. Мишић, *Лан*), 314 (С. Мишић, *Конопља*), 734-735 (Д. Динић Кнежевић, *Тканине*), и ниже детаљније. За ж(е)рд видети: Ф. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 200; *Словарь русского языка XI–XVII* 5 (1978) 91. Додатно рани турски закони за браничевске влахе, као дажбине од интереса наводи и конопца три, као и улара шест. Д. Војанић, *Турски закони*, 12. Остаје нејасно да ли се термин улар односи као и оглав на просте узде од конопца или на кожне. За оглав као *сапестро* : Е. Kurtović, *Конј*, 156.

³⁴³ М. Ј. Динић, *За историју рударства I*, 548. Видети и н. 340 и даље.

и каснијег периода дочарава старија руска пословица „*Сосна кормит, а липа обува*т“.³⁴⁴

Развој, успон и диференцијација

Разматрање коришћења биљног прекривача као ресурса ретко је истраживано, а пажња је често усмерена ка обради и производњи дрвета у ужем смислу, или ка истом као градитељском материјалу. Коришћење текстилног биља, углавном је разбијено, па је део смештенен искључиво у израду и обраду тканина, а ужарство није разматрано детаљније. Изузетак је углавном учињен када су у питању синтезе о шуми, односно дрвету, или употреби биљака где је разматрана и општа употреба, обрада и производња од истих. Стога је овде ради лакшег прегледа учињен покушај да се примени подела биљног света, у односу на улогу материјала, а где је могуће и према основној техници. Тако су у прву групу сврстани занати везани за обраду пуног дрвета, у ужем смислу речи, у другу они за дрвенасто растиње или они засновани на обради коре или појединих делова дрвета, док се у трећој налазе они везани за прераду дрвне сировине, а ради производње угља или катрана, те коришћење природног продукта – смоле, о којима једва да се ишта зна, па је питање и да ли исти и спадају у посебну скупину, или су у питању радне улоге. У четврту су стављени они везани за конач и конопац биљног порекла, те њихову примену.³⁴⁵

У складу са врстом дрвета, и његовим одликама у оквиру прве групе јављају се грубе технике обраде. Настале у вези са: сећи (**посџкати, посџци**), руб, рубити (сећи крај, сећи део, кладорубница), дубити, цепати/расцепати и тесати (**тесати**), као и фина (**рџзати**). У преостале две, сем техника сечења, заступљена је као основна техника плетења, која се пак јавља у грубом ткању (плетер), фином (конопац) и најфинијем (конач, тканине). Прављење врсте плетера било је важно и у грнчарству, где претходи чистом грнчарском производу. Такође као техника

---

³⁴⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 14, 22 чл. 5, 17; Д. Војанић, *Turski zakoni*, 37-39, 48, 58; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом*, 9-30; В. Нрабак, *Arbanaško drvo u Dubrovniku*, 61-86. В. И. Даль, *Толковий словарь* 2, 261. Видети детаљније ниже.

³⁴⁵ У посебну групу могли би бити сврстани обрађивачи дрвета оружарске струке. О обради дрвета у оружарству видети изнад.

здирања коре са дрвета и младих слојева јавља се и *лупати*, вероватно примењиво и у обради текстилних биљака, док се драти, здирати, везује за технику, али и за производ - дран: **dъranъ* (дранка, драница – *даска*, планка). Као стари словенски називи у вези дрвета и обраде биљака, везани за делове стабла истичу се и *клада*, *ж(е)рд* за прут, *штап* и *цепка* и *ивер*. Као посебне технике издвајају се и обрада ватром, ради добијања угља или катрана, битумена и прављење пигмената заснованих на биљној бази. Из такве опште словенске компоненте термина настају и углавном аутентични називи за алате, занате, занатлије и производе.³⁴⁶

Када се говори о подели унутар дрводељског заната и њеном схватању у средњем веку податке пружају поједини страни извори и ликовни материјал. Место градитеља од дрвета истиче још Исидор од Севиле, који тако у Етимологији посебно наводи: *lignarius*, *carpentarius*, *navicularius* те *sarcitector* и *tignarius*, а у статуту дубровачких дрводеља, се сем грађевинских мајстора, односно градитеља бродова, помињу и веслари и произвођачи сандука, а у братовштини се налазе и бачвари. Према савременим ауторима, градитељима се могу додати и конструктори млинова (*millwright*) и *инжињери*, а међу онима који делају ситније предмете од дрвне сировине налазе се: стругари, столари и резбари (*turner*, *jointer*, *carver*). У оквиру ликовних представа посведочена је као основна подела она на: градитеље-тесаре, бродоградитеље, столаре, седларе, коларе, бачваре и стругаре, при чему се у појединим приказима бачвари и колари, јављају у истим сценама.³⁴⁷

Као назив за општег представника средовековног занатства обраде дрвета јавља се у домаћим актима именица **дрѣводѣла** (*faber lignarius*, *marangonus*). У питању је кованица настала према грчком обрасцу, која је посведочена у сачуваном вокабулару старословенских текстова још у 11. веку, као и у другим

---

³⁴⁶ СС, 199, 284, 487, 488, 587, 693, 694; Т. И. Вендина, *Средневековый человек*, 34, 120; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 530- 531, 535, 537, 540-544; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 38-39; Словарь русского языка XI–XVII 7 (1980)145-146; S. Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords*, 175-6. Видети и под *Обрада глинe*, као и ниже. О обради пуног и плетеног дрвета у средњем веку детаљније и : Б.А. Колчин, *Новгородские древности* 1 и 2; *EMI*, 379-405 (J. Munby, Wood). Термин драти коришћен је паралелно и у обради коже. М. Бјелетић, *Падртине*, 40-41. СС, 284.

³⁴⁷ *Isidori Hispalensis*, 19.19; S. Whatling, *The Corpus*, В. 21 (The Life of St Julien the Hospitaller), 01, 02, 03; В. 47 (Noah and the flood), 01, 02, 03; *Die Hausbücher*, према регистру занимања; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 115, 119; *EMI*, 382. (J. Munby, Wood). Проблематику око назива млинар видети изнад.

словенским језицима, а да је иста и заживела, говоре подаци из извора, у којима се јавља у свим жанровима, па и оквиру *закона о мајсторијама*, као и касније у латинској транскрипцији. Ширина те кованице, узете ради стварања паралелних система, изгледа да је подразумевала оне мајсторије које су се бавиле сечом, обрадом и прерадом дрвета, или према речима из дубровачког акта братовштине марангуна, све оне који раде секиром, односно *брадвом, пилом и блањом*, то јест како сам назив и каже оне *дрво делају*. Судаћи према изворима истог града један марангун могао је да се бави свиме од грађевинске столарије или израде бродова до судаћи према примеру једног Которанина и производњом преслица. Такође у појединим случајевима иста лица баве се и набавком и припремом дрвета, те надгледањем истих процеса. Исти назив тако је и још и средином 15. века био у употреби и као збирна именица и као одредница за дато занатско занимање.

Осим поменутог кованице, у оквиру диференцијације макар у почетним процесима у употреби је било и неколико других назива, који се тумаче или као синоними или као подврсте, а у извесним случајевима и као имена за дате радне улоге. Најпре ту су сложенице насталих комбинацијом речи дрво и или врсте технике или додавањем члана који указује на успостављено занимање. У питању су: *дрвосеч(ац)*, чија се радна улога можда односи на обарање дрвећа и сечење истог (дрвосеча?), али можда је имао и шире значење, попут каменосечаца, те *дрвар*. Последњи назив бележи и домаћа грађа, а потврђен је и у страним словенским изворима. Тумачи се као пандан занимању дрвосечца, али и као трговац – *онај који продаје и носи дрва*. Мада се у Законику јавља као лице које тргује дрветом, угљем и ковачким товаром, није немогуће да је исти био и укључен у производњу, а не само трговину. Додатно страни словенски извори бележе и: *дрвокол* и *дрворуб*. У домаћим изворима посведочени су сем овде наведених, те оних горе поменутих, а који припадају оружарској струци и називи: тесар и седлар, док се у оним латинске и турске провинцијенце помињу и бачвари и колари на датој територији.³⁴⁸

---

³⁴⁸ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, 39 чл. 17; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 40, 48, 62, 66, 69, 70; *Du Cange* II, 182, V, 110; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 179-180; ЭССЯ 5 (1978) 71-72; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 115-119; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 39-48; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 64. Видети и н. 114. Видети и под *Израда оружја*.

Називи тесла, тес(л)ар (**тѣсль, тѣсла**) везани за име оруђа, теслу, првобитно се повезују и са грч. *тектон*, техник, чиме се тесар успоставља као примарни градитељ у ери дрвета. Управо у том значењу назив тектон јавља се и у раном корпусу старословенског језика. Рад овог занатлије почива на претварању сировог дебла у грађевински материјал, те постављањем истог у оквиру конструкције. Звање тесара, односно назив тектон, најчешће се у речницима, па и оном Ф. Миклошића, узима као синоним називу дрводеља (*faber lignarius*) и користи се да се истакне најпре градитељска, а затим производна улога обрађивача дрвета. Тако се често и *дрводељство* изједначује са вештином архитектуре. У средњовековним латинским документима приморске провинцијенце користе се као пандан називи *marangonus* и *carpentarius*, у њиховом средњовековном значењу, а назив карпентар у смислу дрвоградитеља, познат је из латинске грађе, а у истом смислу јавља се у рударским законцима стране провинцијенце, који му додељују важну улогу.³⁴⁹

Насупрот приморским областима од Бара до Задра, или острвима попут Корчуле, где је развијеније каменарство и зидарство тврдим материјалима, у унутрашњости Србије сходно аналогји, масовно се градило од доступног дрвета, па је развијенија и обрада дрвета. О томе говоре и домаћи извори и археолошки подаци, али и страни путописи. Велики део грађевина, или делова истих, био је током средњег века од дрвета, па и палате, дворци, цркве, плотови. Двор Стефана Немање био је делом од дрвета, као и ограда око истог, Сава Немањић подизао је широм Србије цркве од дрвета, а о њиховом постојању говори и помен једне *дрвене цркве* у СХ. Архиепископ Данило II гради дрвену палату у Жичи, а о раширености изградње од дрвета још и у 14. веку говоре и страни путописци. Заправо и након успона примене камена, дрво задржава важно место у градитељској делатности, па и тесар, у смислу конструктора и улогу у оквиру зидарства опеком и каменом. Производи и рад тесара коришћени су тако за конструкцију надземних објеката, зида (сантрач), подземних грађевина попут потпорних и осталих конструкција у рударству, за екстеријер и ентеријер. Уместо

---

³⁴⁹ Н. Jireček, *Codex juris Bohemici* I, 268 XIX, чл. 2-2, 295-296 чл. 8-17, 304 чл. 1-5; J. Bělek, *Ius regale montanorum*, 21 чл. 4-3, 29 чл. 8-17, 33; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 179-180, 987-988; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 42-44, D. Roller, *Dubrovački zanati*, 116-118; О. Н. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 536; СС, 199, 693, 694. Лома А., *Прасловенска лексика*, 18-19. Видети и изнад н. 267. За техник, видети изнад на више места.

сводова коришћене су дрвене међуспратне конструкције, унутрашње преграде, степеништа, тремови, за кровни застор је обично коришћена дрвена шиндра. Како у остатку средњовековног света и у локалу су вероватно управо дрводеље, односно тесари израђивале машине, попут преса и различитих справа на ручни или други погон. Рад тесара у смислу карпентарија, био је неопходан и за израду опсадних справа и како је поменуто оружја, а тесар - дрводеља, представља сигурно и део инжињерије владара.³⁵⁰

Словенски тесар налази и своје место веома рано и у изради пловила, коришћених било за транспорт или рибарење. Иако са извесним разликама, условљеним најпре типом воде, развој израде пловила, наставља се и унутрашњости, а не само у приморју. Иако о истом нема директних података за средњи век, сем раних помена Словена као заслужних за организацију преласка воде у аварско словенским походима, или чамцима истих приликом напада, на рекама се свакако јављају и неке врсте скела и чамаца ради преласка или транспорта робе, па и рибарења, а о пловности појединих река податке пружају и рани турски извори. У том контексту интересантан је податак Константина Филозофа о неочекиваном и брзом преласку деспота Стефана преко Дрине приликом сукоба око Сребренице.³⁵¹ У оквиру бродоградње, у приморским градовима, попут Дубровника, сем тесара који су у овом случају задужени за израду трупа, дрвене опреме и делова јављају се и калафати (*calafatus*, *chaloffati*, шупери, крпарари). Међутим, осим заливања брода катраном (за рупе су коришћене и глина и можда кудеља), у сферу рада истих спада и израда унутрашњег дела брода, па и намештаја уопште, а ова лица налазе се по потреби и у улози тесара, а за исте послове око израде бродова, јављају се и карпентари (*carpentar*), који се пак такође баве израдом намештаја. Општа тенденција да се

---

³⁵⁰ Данилови настављачи, 114; С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон*, 31; Теодосије, *Житија*, 173; *СХ*, 122; К. Лиречек, *Историја Срба I*, 229-232, са изворима и ст. литературом; Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, 14; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 8-12, 33. М. Поповић, *Замак*, 198-199; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, *passim*. За дрвене ратне справе и оружје, видети напред. За различите алате, делове алата и дрвене справе као оруђе: Б.А. Колчин, *Новгородские древности* 1, 64-79.

³⁵¹ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122-123; Ч. Мијатовић, *Студије*, 192-194; К. Н. Костић, *Стара српска трговина*, 185-188; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 75; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 155-160; Д. Булић, *Земља Моравице*, 376-379; А. Лома, *Топонимија*, 129. Видети и изнад н. 339. О опису Константина Филозофа о београдском пристаништу, као о истом детаљније: Б. Храбак, *Београд као пристаниште*, 27-30.

бар у приморију, па и Дубровнику, дрводеље које се баве израдњом намештаја јављају и као израђивачи ентеријера брода, утиче да се назив *chaloffati* и карпентари односи на основно опредељење – тесарско занимање у значењу дрводеље, па и столара у данашњем смислу речи, али не указује само на израду једне врсте објекта, односно уску специјализацију, нити се јавља старији назив *naviculus*. Како су се и да ли бродоградитељи у унутрашњости делили нема података, а не може се са сигурношћу потврдити ни да ли је и колико коришћен назив **КОРАБ(ЛЪ)ЧИИ**, у вези са именом *корабл*, познат још из Супрасељског кодекса, који се датира најкасније за прву половину 11. века, а који је потврђен и у руској редакцији. Свакако да на бази вештине долази до извесног нивоа стратификације, па се стога поједини тесари, дрводељци истичу као талентовани (бродо)градитељи, односно конструктори справа. Као додатно и посебно занимање, у приморију се јавља и весларски занат (*magistri remorum*), а исто занимање било је сигурно развијено и у унутрашњости, мада у мањим размерама и великим речним лукама, које претпостављају високу поделу рада.³⁵²

Као занимање блиско дрводељи, односно тесару успоставља се још у време старијег раздобља занат столара, о чијем постојању говори помен *штулчика* (**ШТУЛЧИКЪ**) Милована у *ДХ II*.³⁵³ Иако о унутрашњој диференцији између грађевинског столара, који нпр. ради прозоре или врата, и столара израђивача намештаја, у сачуваним домаћим изворима нема података, на даље издвајање, указују и технике украшавања намештаја, или мобилијара дуборезом или резбаријом, па и интарзија и инкрустација, које упућују и на успостављање столара који се усмерава у уметничком правцу. Овде би спадали дрворезбари, чији рад је видљив на резденцијалним примерцима сачуваног намештаја, а

---

³⁵² *Isidori Hispalensis*, 19.19; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 303; *Словарь русского языка XI–XVII* 7 (1980) 304-305; *СС*, 291; *ЭССЯ* 11 (1984) 44-50; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 116-118; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 44-45. О кодексу детаљније: *Codex Suprasliensis*. Помен бродара, сачуван у латинској транскрипцији (*brodar*) из дубровачке грађе настале у вези са Сребреницом (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачке занатлије*, 395; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 275), на основу самог назива није могуће са сигурношћу и прогласити занатским, пошто је у питању могло бити и услужно морнарско занимање.

³⁵³ *ДХ II*, 12 ф. 17; *ДХ III*, 80 ф. 18; А. Фостиков, *Занатство*, 59. Овде смо се определили да назив *штулчик*, тумачимо као име за занимање *штулник*, *стуљщик*, – израђивач *штула*, *столар*, *jointer*(?) посведочено у руској редакцији у 16. веку, пошто сматрамо да у овом контексту исти тако и треба схватити, уп. В. И. Даль, *Толковый словарь*, Т.4, 327, 328, 346; *Словарь русского языка XI–XVII* 28 (2008) 214-216; *СРНГ* 42 (2008) 92.

вероватно да су они вични радили и украшаваили и кивоте за мошти, украшене дуборезом или апликацијом. Највише података о кивоту пружају писани извори (биографије владара и поглавара цркве, путописна сведочанства). Средњовековни кивоти најчешће су били дрвени и украшени дуборезом, или су имали апликације од племенитих материјала. Једини до данас сачувани примерак је кивот краља Стефана Дечанског, који представља репрезентативни дуборезни рад 14. века. Ова разлика између обичног простог занатлије и оног другог, условно тзв. *уметника*, видљива је и у називима истих, бар у другој половини 15. века, те градској средини. Тако се у Фиренци око 1460, спомиње четрдесетак радњи столара интарзиста (*botteghe di maestri di prospettiva*), који су израђивали ковчеге, столице са наслоном (*spalliere*) и клупе, за разлику од обичних столара који су правили столице, кревете или оквири за олтарске слике (*pale*). Иначе урезивање у смислу украшавања дрвета било уобичајно и међу другим израђивачима, па и у кућној радиности, у складу са традицијом урезивања односно шарања предмета. Такође могуће је и да се макар у 15. веку издвајају и мајстори израђивачи сандука (*шкриња, ковчег, ars cofanarius, ars casellarum*), важног дела свакодневног намештаја, који се појављују и у другим урбаним срединама тог времена.³⁵⁴

У оквиру израде бројних предмета, као посебне занатлије издвајају се и израђивачи дрвених посуда, тзв. *бачвари* (*bottarii*), о чијем успостављању свакако да сведочи и сам алат, специфичан за овај занат. Они производе различите каце и бачве, односно чаброве, каблове и ведре, које се јављају и као мере за тежину и у јавно правним актима и одредбама везаним за давања, односно посуде, често у складу са већ успостављеним мерама. Посуде попут буради у данашњем смислу речи додатно су обезбеђене и обручима дрвета, или метала. Како је постојање истих на датој територији за сада познато само из грађе дубровачке или турске провинције, за сада се не може са сигурношћу и утврдити назив под којим су се израђивачи дрвених посуда афирмисали, ни колико су диференцирани. Једини домаћи помени о овом занимању указују на постојање топонима Бачва и Бачваревина, при чему последњи свакако да означава или место производње

---

³⁵⁴ D. Roller, *Dubrovački zanati*, 118; V. Nan, *Umjetnička skrinja*, 19-20; М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*; ЛССВ, 295-296 (Д. Поповић, *Кивот*), 543-544, 662-664 (Ђ. Петровић, *Покућство*; Ђ. Петровић, *Седишта*) и даље према појмовима: сто, столице, шкриња итд.; А. Шастел, *Уметник*, 223-224; С. Жикић, *Српски средњовековни намештај*, 49-84, 103-108, 117-142.

бачви или на постојање поседа неког бачвара, из претходног периода, а судећи по етимологији реч бачва, припада старијем слоју словенског језика. У појединим словенским средњовековним редакцијама, или нешто каснијим, у зависности од редакције јављају и називи различитог порекла, попут пинтер, бондар, бачвар. Да ли се као посебан занат издваја и *кадар/качар*, пошто у ову групу израђивача дрвених посуда спадају и они који праве каде, односно корита (такође у ово време истом техником састављања), па се у изворима наводи и *бањање у бурету*, није познато. Назив корито доста је заступљен и у топонимији, чиме је посведочен и као предмет и као идеја, док се презиме Качар бележи у грчкој транскрипцији већ у 14. веку међу становништвом словенског порекла, а исти назив посведочен је и у каснијим турским изворима. Судећи према случају развоја у Дубровнику, ботарији се временом деле на израђиваче великих буради и мањих, односно *ботарије* и *бариларе*. Да ли је и у којој мери дошло до условног гранања у оквиру израде дрвених предмета путем спајања, те да ли се и доиста може говорити о таквим разликама можда ће одговорити будућа истраживања рукописа домаће редакције.³⁵⁵ На извесну специјализацију можда упућује и име *Кутлар*, које би могло да сведочи о постојању посебног заната у вези са израдом дрвеног посуђа и можда врсте еспајага.³⁵⁶

Осим наведених занимања, у рад дрводеља, спадала је и израда точкова (коло), те израда седла и самара, односно неопходне опреме за рад и транспорт. И произвођачи кола, као и бачвари познати су према турским и латинским изворима. Иако о њима не сведоче домаћи извори, до њиховог издвајања свакако да долази рано, пошто је точак био неопходан у бројним делатностима, па и у дударству, па је величина истих варијала по потреби, на шта указује и страни ликовни материјал. Презиме Колар и то само у транскрипцији са словенског на

---

³⁵⁵ *Codex Manesse*, f. 046v (Jakob von Warte); *Die Hausbücher*, према регистру занимања; Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 126; *Словарь русского языка XI–XVII* 1 (1975) 290; P. Skok, *Etimologijski rječnik* II, 12; ЭСЯ 3 (1976) 108-109; ЭСЯ 9 (1983) 110-112; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 45-47; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 118-119; O. H. Трубачев, *Ремесленная терминология*, 552; ЛССВ, 215, 394-395 (С. Ћирковић, *Занати, Мере и тегови*), 518 (М. Спремић, *Пуће*); S. Mišić, *Uпотреба vode*, 36; А. Лома, *Топонимија*, 26; Д. Булић, *Земља Моравице*, 152, 154. У новије време о дрвеним посудама детаљније и: O. Mladenova, *Grapes and Wine*, 586-591, 594-596. О савременим сачуваним бачварским терминима: G. Filipi, *Istrorazumunjske etimologije*, 459-498, са ст. литературом. Коританце се као предмет јавља у оквиру рударског законика. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13 чл. 2.

³⁵⁶ ДХ III, 125 ф 64; *Област Бранковића опишрни*, 123; В. Стефановић Караџић, *Lexicon*, 317-318; *Речник на презимињата I*, 727.

грчки, јавља се у попису Радолива већ 1300, а назив колесник, бележе поједине словенске редакције.³⁵⁷

Како је и напоменуто дрво је било неопходни део опреме коња, и од њега је прављено седло у ужем смислу, било за или јахање (унутрашње седло) или превоз (самар). Због значаја седла, седлари се често и спомињу, а назив у транскрипцији улази у латинске дубровачке текстове, што говори о његовој укореењености и ступњу развоја. Као важна карика у раду седлара, истиче се и да седло захтева узимање мера, ради израде тачних пропорција. Према подели према намени, седлари би пак припадали израђивачима коњске опреме, као и уздари и поткивачи, односи произвођачи кованог дела опреме, те могу бити разматрани и посебно. Свакако неопходност и важност коња у средњем веку, те уопште до проналаска других новијих транспортних средстава, су неоспорни па не чуди ни важност занатлија укључених у производњу опреме истих, нити њихова диференцијација према предмету рада. Вероватно је да су појединци радили и са другим материјалима, попут коже, метала и тканина ради облагања истих, те прављења пратеће опреме.³⁵⁸

Велику групу ситних предмета, попут поменутих преслица, Ј. Лучић сврстава у тзв. *токарство*, односно обраду у основи засновану на стругању ситнијих предмета, па и играчака, напомињући додатно везу истог са развојем кућног обрта. Док се у кућној варијанти токарско пач ручно, у професионалној се јављају и стругови, односно токарски столови. О постојању истих сведочи материјал стране провинцијенце: остаци, чије датовање се у извесним случајевима смешта и у 10 век, те ликовни извори већ средином 13. века. На поменутих представама, токарски сто покреће се на ножни погон, док се предмет у ротацији дорађује до жељеног изгледа, чиме се између осталог сем потребне форме

---

³⁵⁷ Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно Wai. (wagner, plaustrarius, kolar, carpentier); *Die Hausbücher*, према регистру занимања; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 297; *Словарь русского языка XI–XVII* 7 (1980) 236, 237; ЭСЯ 10 (1983) 119-120, 128-129; 141-145; СС, 287-288; Z. Ђоковић, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 126, 202; С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 64. Такође carpentarius, али у појединим случајевима и општи назив artis lignaminis, па и за подучавање у случају коларског заната. Е. Kurtović, *Konj*, 195-196.

³⁵⁸ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 46, 62, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 386; *Die Hausbücher*, Sattler, према регистру; J. Amman, Н. Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände*, Sattler; Е. Kurtović, *Konj*, 147-153, 192-193, са примерима поруцбеница. И према париској *Књизи занимања*, они раде са различитим материјалима, првенствено са кожом и металима. *Регистры ремесел*, 194-198. Детаљније о средњовековној коњској опреми: *The Medieval Horse*. За поткиваче видети изнад, за уздаре даље.

постизао и уметнички ефекат. Уопште посматрано стругови су као и ручни алат могли бити коришћени за обраду различитих материјала, па се исти развија од обраде дрвета и кости ка обради метала, а сматра се и да је коришћен у изради делова намештаја, главе точка.

Мада о развоју стругова у домаћим изворима нема никаквих података, са обзиром на њихову раширеност бар у позном средњем веку, те ниво коришћења дрвета као традиционалног и обилато доступног материјала, претпоставља се да је до развоја истих дошло и на датој територији. Међутим називи токар, или стругар, не јављају се у корпусу раних старословенских текстова из 9 и 10 века, а ни у оквиру средњовековних домаћих извора, те за сада нема никаквих назнака да ли се дрвостругарски занат као такав доиста и диференцира, те под којим именом. Док ручно токарење остаје у оквиру куће, или постаје условно речено уметнички занат, рад на токарском станку вероватно да доводи и до специјализације коришћења истог, бар у појединим занатима. Ипак мора се имати у виду да се чак и у случају дубровачке грађе израдом преслица, како је поменуто бавио занатлија по општој вокацији марангун, те да се сходно томе токарством професионално могао бавити и свако ко се могао назвати дрводељом, односно ко је имао знање и алат.³⁵⁹ Пуно дрво коришћено је и за израду инструмената, те да се у том правцу свакако одвијала посебна диференцијација од дрводеље до уметника израђивача инструмената. Из овога треба изузети традиционалну фрулу, која се често ради у домаћој производњи.³⁶⁰

Када се говори о развоју заната везаних за обраду дрвета, треба истаћи да исто има неоспорну улогу у раду обућара. Од истог се израђивао ђон-потплата, а у Дубровнику су рађене и тзв. цокуле, целе од пуног дрвета (цокулар, *zoçulus* 1284). Обућа је често израђивана и плетењем биља, или од ткања, те би се могло рећи да исто има посебну улогу и у изради обуће, те занату обућара, како у ранијем, тако и у каснијем развоју истог, и поред успона примене коже. О прављењу обуће, првобитних *цревљи* од јефтинијег и доступнијег - биљног материјала, плетењем унутрашње коре (лико), или врбовог прућа посредно говоре и топоними *Ликоцрев* и *Витичрев*. Обућа од лика, коришћена је и међу другим словенским, а позната је

---

³⁵⁹ СС; Ђ. Даничић, *Рјечник; Die Hausbücher*, према регистру; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 36; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 117; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 676; ЛССВ, 7-8 (М. Поповић, *Алати*).

³⁶⁰ Пејовић Р., *Представе*, passim; ЛССВ, passim.

и међу осталим народима. За лико су префериране липа и бреза, у складу са географским условима и традицијом. Судаћи по изворима стране провинцијенце таква обућа остаје распрострањена и у средњем веку, у неколико модела, који се јављају и у другим материјалима, тканини и кожи, а који се издвајају по начину израде, техници плетења. Оне од лика или прућа остају пак радна обућа, махом очувана у кућној производњи, те руралним пределима. Наведени називи судаћи да су у актима већ устаљени као топоними, вероватно да спадају у ранији ниво занатског развоја обраде дрвета, можда у исти онај у који и изнад помињани Кијерези.³⁶¹

За разлику од доста општих назива везаних за обраду дрвета, који углавном имена носе према врсти технике, или уопште прераде, а ретко по називу предмета, у вези обраде шибља или танких грана попут врбиних, односно плетење прутова/прућа, у употреби су била имена настала или у вези са израђевином, као и у случају обуће, или пак према називу сировине. Бројност ових назива, као и објекта производње, указују не само на високу присутност, већ и на диференцијацију у истој области рада. Као важнији производи јављају се још у плот (најпре плетена ограда, касније и од пуног дрвета), кош (корпа), лукно (корпа од прућа или коре, мера за тежину), сито, решето. У везу са истим, могу се довести и називи занатлија у домаћим актима: *кошаранин* (Драгослав), и *рогошник* (Будислав) који је која очито говоре о постојању израђивача корпи од прућа и предмета од рогозне (вишегодишња биљка барска, уместо које се некад користило и лико). Нема података нити како је текао развој, ни да ли се и у којој мери диференцира решетарско ситарски занат, иако се нека производња тих алата услед неопходности истих, у бројним областима, па и свакодневнице мора претпоставити.³⁶²

Како је раније и наведено, у обрађиваче дрвета и биљног света, потебно је уврстити и угљаре, те произвођаче тара/катрана, којима се вероватно трговало,

---

³⁶¹ БХ, 21; СХ 121; ДХ III, 124 ф 63; ЛССВ, 803–804 (Ђ. Петровић); Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 183-184, 401; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 100; О. Н. Трубочев, *Ремесленная терминология*, 528-555; Ј. Mrgić, *Some considerations on woodland resource*, 87– 101; А. Лома, *Топонимија*, 44. О плетеним ципелама и легенди о првом чешком кнезу Премиславу Орачу: М. Záborská, *Reflexe geneze přemyslovské pověsti*, passim. О обућарима видети и ниже.

³⁶² ДХ II, 7 ф. 11; ДХ III, 73, 130 ф. 12, 69; О. Н. Трубочев, *Ремесленная терминология*, 545-550; ЛССВ, 395 (Ћирковић С, *Мере и тегови*), 592-596 (Ђ. Петровић, Простирке и покривачи)

као и смолом и у унутрашњости. Док о успостављању угљарског занимања, сведочи и помен угља као трговачког артикла, те помен угљара у топонимији, треба имати у виду, како је изнад и поменуто, да су се у појединим случајевима и ковачи бавили производњом истог макар за сопствене потребе, те да се помен дрвара у законнику деспота може тумачити не само у значењу трговца, већ можда и као произвођача. Занимање угљара, очигледно да се издваја током диференцијације, коју диктира металургија, те се најпре налази у сфери занатлија, а затим се претвара у део инфраструктуре снадбевања. Ипак док о угљарству домаћи извори говоре, о битумену/смоли, те производњи тара/катрана/вештачког битумена (*pegola, pih, raklina* – врста борове смоле, али и општи назив), податке пружају приморски архиви, те понеки топоними. Још дубровачки статут 1272. прописује надзор над мерама за смолу и вапно. Иако о производњи катрана у унутрашњости нема изворних података, свакако да је исти за сопствене потребе прављен, можда традиционалним методама, коришћеним и касније. О сакупљању и преради смоле, сведочи и укореееност назива у вези са смолом, одакле и име Смољан. Смола и катран коришћени су у разним струкама, па и у градитељству за изолацију, као и за бродоградњу, али и за грнчарске потребе. Ипак добијање смоле и катрана, не може се сврстати у право занатство, већ пре спада у радна занимања, за које и није била потребна посебна вештина, па се у појединим изворима жена јавља као мешач катрана.³⁶³

У последњу и четврту групу спадале би обрада и прерада биља ради добијања конца и конопца. Инфраструктура развоја занатства конца и конопца, спада у оне најразвијеније, пошто је захтевала и најдужу прераду, а посебно у случају производње конца, односно ткања. Речи Филипа де Диверсиса да је за успешну производњу текстила потребно велико мноштво људи „*оба пола*“, треба схватити као истините, без обзира на основну сировину и њено порекло, па се могу применити како на добијање тканина животињског тако и на оне биљног порекла. Управо висока диференцијанција послова на обради и преради од нити до коначног производа, упоредо са развојем потреба условила је издвајање такозване текстилне производње или индустрије у посебну сферу још у средњем

---

³⁶³ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; *ДХ* III, 117, на више места. Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 26; В. Шебећић, *О трговини битуменом*, 129-138. Видети изнад н. 114, 314, 345. У актима се бележе и топоними Смолице и Смолуша, можда као места радње. М. Пурковић, *Попис села*, 142/92.

веку, у оквиру које се обједињују производња и обрада тканина, сукна и свиле, а чији успон доводи и до додатног развоја добијања и примене боја.³⁶⁴

Што се тиче обраде биљних влакана, великим делом иста је почивала на кућној привреди - раду подложног земљорадничког слоја, чији су сви припадници па и мајсторије, сем у случају изузетака биле обавезне на давање *дажбина ланених*, касније дефинисаних и као *тридесет повесма мерних и оглаве*, док је свако домаћинство давало *конопац*. Осим лана, судећи према изворима из 15. века, узгајана је и конопља, од чијег грубљег ткања су вероватно и добијана последња два производа, мада су исти могли бити произведени и од влакна различитог порекла. Грубља влакна конопље служила су према аналогијама и за израду неке врсте торби, те грубљих, али издржљивијих тканина. У домаћој радиности лан, па и конопља, пролазили су процес потапања, сушења, одвајања влакана ломљењем (у ступама, трлицама) и глађења. Даља прерада биљних влакана у случају израде ткања, захтевала је да се иста прераде у кудељу процесима чешљања, односно припреми за вретено или преслицу, како би се добио конац, који је након тога пролазио и процес бељења, ткања и даље обраде у складу са идејом производа. Процеси прераде у кудељу и пређу- конац, као и ткачки, обављани су такође у кућној радиности, за сопствене потребе, а вероватно да је исто путем надоканде као и у случају вуне обављано у извесним случајевима и за господара, односно продају. Такође даља обрада лана, па и сировог своје место налази и у оквиру властееоске куће, где жена и послуга исти преобраћају у одевне предмете. Ланом, па и у повесмима или пређи, као и ланенеим тканинама трговало се и по свим трговима у Србији.³⁶⁵

Управо даља секундарна прерада по линији кудеља-ткање, односно кудеља-конопац, условили су да се из обраде биљних влакана извоји и неколико

---

³⁶⁴ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 59; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 72-73, 83. Видети и н. 75 и даље. Сем лана и конопље, те ширења памука, у оквиру развоја текстилне индустрије шири се и узгајање биља за производњу боје, попут сача и бројике у областима Рајне и Подунавља у позном средњем веку, а вероватно и другим областима. J. Kulischer, *Orća ekonomska povijest*, 162, 222.

³⁶⁵ CX, 140-141; *Византијски извори* VI, 26-27; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, 211, 227 н.121; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 72-73, 83; *ЛССВ*, 314 (С. Мишић, *Конопља*), 361-362, (С. Мишић, *Лан*), 609-611(Ђ. Петровић, *Разбој*), као и passim; К-Р. Matschke, *Commerce*, 777. Видети и н. 342. О бојењу, кућној производњи и женском раду видети ниже. Као назив за продавца лана и ланене одеће у Цариграду бележи се назив *lanagoruli*. Остаје непознато да ли би се на исту професију односио и помен ланариуса Милете Радоњића, који се помиње у Трпчи. К-Р. Matschke, *Commerce*, 777, уп. Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, 236.

посебних заната, од којих су поименице познати занати кудељина, ткача и ужара, као чији производи се издвајају конач-тканина и конопац.³⁶⁶ Да се процес обраде влакна у кудељу, издвојио из кућне производње податке доносе писани извори. Не само да се кудељин Милман јавља у оквиру села дечанског властелинства, већ је у питању и омањи занатски центар, у непосредној близини манастира, у ком борави и ради неколико занатлија различите струке (Прилепи, засеок Храстовице). Да је то тог издвајања дошло и доста раније упућују подаци из дубровачке грађе, у којој се назив кудељник (*sudellarius*) јавља још 1299. Стога се може претпоставити да се тај занат и након издвајања из домаће радиности претежно налазио у рукама домаћих занатлија, чему би у прилог ишла и раширеност истог назива као властитог имена. Судећи о члану о *сиротој кудељници*, исти занат почивао је у локалу и на женском раду, што говори и о његовој неопходности.³⁶⁷

Као и прерада влакна, и ткање платна почивало је свакако на домаћој производњи, па чак и након одвајања ткања као посебног процеса, а ткачки разбоји сматрани су делом домаћинства. Да је до издвајања тог занимања и дошло говорио би поуздано помен занимања ткача - Иванка из Призрена, мада се у датом случају исти можда могао везати за свилу, а ткачи се судећи према каснијим турским изворима, помињу како у градовима, тако и у селу, при чему се само у појединим случајевима и то из каснијег раздобља, може утврдити од које сировине исти производе, те који проценат чине жене.³⁶⁸ Ликовна грађа стране провинцијенце потврђује паралелно постојање ткачке делатности, и на нивоу професионалне делатности и у оквиру кућне производње, па док се у оквиру пописа занимања, као ткачи приказују мушкарци, у оквиру осталих представа, за ткачким разбојем приказују се жене, господарице, послуга.³⁶⁹

---

³⁶⁶ Пут од тканине до предмета припада секундарном одевном и занатству свакодневнице. Видети ниже.

³⁶⁷ ДХ III, 80 ф. 18; ДЗ, 107 чл. 64; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 83; А. Фостиков, *Жена*, 330 н. 224. Лучић указује да се појам кудељника може проширити и на обрађивача конопљиног влакна, а можда би појам истог у случају кудељнице могао да се прошири и на припрему пређе уопште.

³⁶⁸ СХ, 121; ЛССВ, 609-611 (Ђ. Петровић, *Разбој*), 657 (Р. Ђук, *Свиларство*); Ј. Ердeљан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, 31; Т. Катић, *"Сироте кудељнице"*, 225. Видети и н. 364. У оквиру проучавања средњовековне историје занимање ткача најчешће се спомиње у вези обраде сукна, па се смешта и обрађује у оквиру обраде и производње од вуне.

³⁶⁹ У појединим случајевима приказани су и специфично ткачи свиле. *Die Hausbücher*, према регистру; Ј. Amman, Н. Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände*, Weber, уп. бројне верзије

Осим групације занатлија која би се од кудељника или ткача (*textores*), на даље могла уврстити у посебну одевну па чак и текстилну индустрију, као посебни занат заснован на плетењу, односно упредању текстилног биља или лике може се издвојити ужарски, који се вероватно тек у каснијем периоду, издваја из кућне радиности. Производња различите врсте конопаца, била је условљена неопходношћу истог као оруђа у бројним струкама (грађевинарство, рударство, бродоградња), те у свакодневним потребама и пословима, где је било неопходно користити технику везивања и чворова (лествице, везивање канте за извлачење, мрежа, за везивање), а како је поменуто од истог су прављени и оглави. Подаци да се уже и оглав јављају као природна давања, говоре о значају тих артикла, али и да производња истих почива бар првобитно на кућној делатности – жене су правиле конач, мушкарци конопац, све до новијег времена. Мада у писаним изворима нема података о професионалним ужарима, те остаје непознато и под којим називом се афирмишу (ужар?), важност конопца, и то доброг квалитета и извесне дужине, а посебно у рударству, и изгледа појединим пословима, условила је свакако специјализацију. Први помен производње ужади, ван природног давања и по уговору, сачуван је у вези манастирских подложника Сопоћана у Рисну, који су производили конопце према одређеној мери, и за друга лица, по поручбеници. Да је до одвајања ужарског заната из домаће радиности и преласка истог у професионални статус и дошло, посредни податак пружа и законик деспота. Тако већ помињани члан о цаугу рупном, између осталог одређује и уже као неопходни рударски алат, те контролише право прекупа истог. Такво издвајање конопца упућује да снабдевање истим макар у оквиру рудника, није могло да почива искључиво на кућном раду, а вероватно да су иста морала да имају и одређену издржљивост.³⁷⁰

Бокачових жена, па тако и: G. Vossaccio, *De Claris mulieribus*, 1403, Français 598 f.70v, односно *Исто*, око 1440, Royal 16 G V f. 59v.

³⁷⁰ Алексић В., *Сопоћански ужари*, 82-83; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20 чл. 52. И ужарство спада у занате заступљене у ликовном материјалу стране провинцијенце. *Die Hausbücher*, према регистру. За уже у рударском законнику уп. Н. Јиреček, *Codex juris Bohemici*, 294-296, Cap. VIII чл. 17. У Дубровачком статуту из 1272, јасно је дефинисана врста ужади, као и типови, неопходни на броду. *Statut grada Dubrovnik*, 373. Да је уже значајно оруђе и пословица: *Помоћу итана и канана*. Заправо тек са производњом и успоном ужета од жица или новијих материјала, традиционално ужарство засновано на уплетању сировина биљног порекла губи на значају.

Осим поменутих занатских занимања, у обрађиваче дрвне сировине према мишљењу појединих аутора треба убројити и *врдунаре (врџдоунарџ)*, чији назив је посведочен у делу пописа прихода манастира Хиландара, али за сада нема поузданих доказа о ком је занимању доиста и реч,³⁷¹ а у везу са обрадом дрвета, доводи се и антоним Брвеничар.³⁷² Додатно у везу са обрадом тканина доводи се у везу и термин *бјелилника*, мада се исти изгледа заправо може повезати са занатом бојација текстила уопште, али и специфично сукна.³⁷³

Улога и статус обрађивача биљне сировине

Када се говори о улози и статусу обрађивача биљне сировине, мора се истаћи неколико особитости. Како биљни, тако и животињски свет, конзумирани су свакодневно на много начина, од прехране до секундарног коришћења истих као сировина, што условљава и да великим делом првобитна производња место нађе у кућној делатности и господару подложног становништва, што онемогућава праћење развоја појединих занимања, која касније прерастају у занате. Додатно недостатак домаће грађе посебно је изражен у случају оних који раде пуно дрво, где нема скоро никаквих података чак ни о имену појединих занимања, а чији се представници, па и на домаћем простору бележе у савременим латинским изворима, али под страним називом, а иста се у појединим случајевима бележе и у словенској варијанти у појединим редакцијама. Стога се мора претпоставити да су основне поделе морале да постоје и у некој домаћој варијанти, као и занатлије истих. Увођење и ширење многозначног имена дрводел(ј)ац, па и у збирном значењу оних који дрво раде, свакако да указује на потребу да се исти некако и обједине и издвоје, свакако у смислу *секире, брадве, пиле и блање*.

---

³⁷¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 41, 43. Према мишљењу Костића, који практично једини разматра ово занимање у питању су можда израђивачи вретена, врста токара. Међутим мора се истаћи да исти аутор доноси и поред изузетног запажања података закључке само на основу могуће сличности речи, те да се исто тумачење не може без додатних података и прихватити, а посебно што је у питању словенски превод грчког текста. К. Н. Костић, *Стара српска трговина*, 118. уп. В. Хан, *Интарзија*, 31. *Зборник* 1, 307, 309 р. 41. Видети и н. 36. Можда са овим занимањем треба довести у везу и топоним **Врџдоун**. С. Новаковић, *Законски споменици*, 739; М. Пурковић, *Попис села*, 76/26; Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана*, 245.

³⁷² *Област Бранковића опишрни*, 226; Б. Храбак, *Занатлије на Косову*, 208; Б. Храбак, *Сеоске занатлије*, 136.

³⁷³ Видети детаљније ниже, као и о бојењу.

Посматрано из угла приморских градова, те стране ликовне грађе, диференцијација обрађивача дрвета текла је изгледа доста споро. Заправо занатство обраде дрвне сировине, гранало се далеко раније, судећи по старијем слоју топонима и појединим подацима, који указују на рано издвајање оних из оружарске и обућарске струке. Неоспорна је и рана специјализација *тесларства*, чији се представници налазе и у улози (бродо)градитеља и конструктора, која задржава значај, током целог средњег века, а посебно у оквиру рударства, које заједно са урбанизацијом вероватно доводи и до издвајања других појединих заната, попут ужара. Помен кудељника у Дубровнику, крајем 13. века, те у ДХ, указују да се и тај занат издвојио из кућне радиности, као и ткачки, чије се одвајање не може везати искључиво за биљну сировину. Израђивачи кошева и предмета од рогозне, као и занат штулчика бележе се и у руралним насељима, што говори да дата занимања још раније стичу професионалну компоненту *мајсторија*. У складу са технологијом транспорта сходно потреби долази и до специјализације седлара и колара. За сада остаје нејасно када и којим путем се издвајају израђивачи предмета насталих системом спајања обручима, под посебним називом, а о успону уметничког резбарства суди се пак по ретким остацима. Истовремено великим делом производња је и даље почивала и на кућној делатности, па су актуелни порези, изражени у виду грађе, мотки, повесма лана, ужади и оглава, односно у виду приноса од пуног дрвета и биљне сировине. Успон металургије, кожарства и обраде камена доводе до делимичног окоштавања система већ доста добро разгранатог занатства обраде дрвне сировине, те се под појмом дрводељства, подразумева све мањи број заната, а назив тесар почиње да се везује за примарну обраду дебла, док се преостали утапају у различите струке - градитељство, оружије и пловидбу, судећи према Хуговој подели на седам механичких вештина, а као важна издваја се том приликом и уметност ткања.

Поменути занати, као и уопште занатство обраде дрвета и биљка налазили се у рукама домаћих занатлија, чији се представници бележе још у оквиру манастирских властелинстава, сходно томе и на регалним те властеоским поседима, у урбаним центрима, а као неопходне занатлије, и поједини обрађивачи дрвета, чинили део владарске инжињерије. Међу занатлије како руралног, али и

урбаног предела треба уврстити изгледа и занат кудељина, а вероватно да су и други обрађивачи дрвне сировине, радиле у обе средине, према потреби господара или насеља, мада је примарна обрада пуног дрвета морала по природи ствари да се обавља у близини ресурса, односно у шумском пределу. Да ли су се градске занатлије снадбевале сировином путем трговине, или су самостално и припремале грађу није познато, али да се дрвном грађом и даскама трговало, податке доносе, сем дубровачке грађе, и Рударски и Градски закон, као и касније турске одредбе.

Заинтересованост законодавца углавном се сводила на њему важне занате и производе, па иако бројни, подаци о статусу и улози дрводеља нису равномерно доступни у изворима. Производи обрађивача дрвета су стандардизовани, о чему сведоче и посуде у виду мера или прописане цене дрварско угљарских производа. Такође због изузетне важности дрвета и производа у рударству, у оквиру рударских градова, а ради заштите рударства, ограничено је право прекупа дрвне грађе (цауг рупни) и ужарских производа. Таква фаворизација рударства доводи до процвата заната који су требали да задовоље артикле намењене раду у рудницима, па и дрводељског, те ужарског, а судећи према страним саским прапицама, дрводеље место налазе и у оквиру рударске службе, паралелно са ковачима.³⁷⁴

Судећи бар према сачуваним верзијама закона мајсторија, исте бележе само два заната у оквиру обраде дрвета – дрводељски и седларски, при чему се дрводеље губе у скраћеним верзијама тог дела у ДХ I-III, што указује да се седлари издвајају као важнији још у ранијем периоду, као и да је обрађивача дрвета, у збирном смислу у свету шума у том тренутку било довољно да и задовоље тржиште.³⁷⁵ Доста касније дрводеље се јављају и у књизи Лукаревића, како је и напоменуто и као збирна именица, и као назив занимања, а према истом извору, обрађивачи дрвета Новог Брда организовани су у цеховске организације

---

³⁷⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, 22 чл. 52, XVII. Видети и н. 344 и изнад на више места. Интересантно је приметити и да се у верзијама *Ius regale montanorum*, како оној латинској, тако и чешкој, управо уз урбураре и хутмане јављају као лица од значаја и рударске занатлије, посебно дрводељске односно грађевиско - тесарске струке. Н. Jiřeček, *Codex juris Bohemici I*, 268, 295-296, 304, 352; J. Vilek, *Ius regale montanorum*, 19 (2-2), 21 (4-3), 33 (12/8 чл. 1-5), 55 (Cap. I. 18).

³⁷⁵ Р. Михалчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80.

на челу са *протомајстором дрводеља* - у том граду Брајаном.³⁷⁶ У истом граду и извору убележена су и два седлара, Брајан и Милета Великшалић, први из Новог Брда, а други изгледа или из града или из околине, а обојица се истичу по ширини пословања – Брајан сарађује са рударима, док је Милета изгледа улазио и у трговачке послове са дубровачком властелом, те родом de Georgio (Ђурђевића), заједно са још једним обрађивачем коже и лицем непознатог занимања, те се помиње и поводом тужбе у истом граду у одлукама већа. Већ према тим штурим подацима произилази да су седлари вероватно и били доброг имовинског статуса.³⁷⁷ Што се тиче обрађивача биљног влакна, о општем економском положају кудељника, те кудељница, довољно говори већ помињани члан ДЗ-а.

Место радње и оруђе

И у случају обраде пуног дрвета, као и код коришћења других сировина, место радње дефинисано је у примарној обради и местом које обилује ресурсима, односно шумским пространима, и неопходном водом, не само у случају сече и примарне обраде, већ и као место производње горива. Одатле је као и у случају других материјала транспортовано до места секундарне обраде те се као место радње појављује и радионица, ситуирана како у руралном, тако и урбаном простору. Истовремено у случају израђивача ситних предмета ручним токарењем, те примарне обраде биљне сировине, до стадијума прераде у нити, место радње постаје кућа, одакле и кућна делатност. У случају обраде кудеље и ткања, као место радње јављају се паралелно кућа и радионица.

---

³⁷⁶ У литературу је ушло да је у питању Радован протомајстор дрводеља. У својој класификацији имена М. Динић наводи истог као Радован зет Брајана, а ако је судећи према коришћењу заграда, аутор је сам и реконструисао део речи дрводеља. Како се именице *dreuodila protomaistor* не налазе у падежу исте би се могле односити како на Радована, тако и на Брајана. За тезу да је у питању протомајстор Брајан одлучили смо се због самог склопа реченице. Било би доста необично да се протомајстор дрводеља, препознаје по тасту. Обично када се уводи реч зет у том контексту исти се везује за познатог таста, односно сродник за главу куће. Чак и у случају помена протомајстора без имена таста Николе кlobучара, Николу Лукаревић бележи, као Никола кlobучар, зет протомајстора (*genego de protomaistor*). Стога нам је било логичније да је Брајан протомајстор, а у датом случају на такво мишљење додатно наводи и то што се титула налази иза имена Брајана. Интересантно је приметити и да се у другом помену протомајстора без имена, опет јавља име Николе кlobучара. *СХ*, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 40, 45, 48, 62, 66, 69, 70, 75.

³⁷⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 37, 46, 62, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 386. О питању преоблематике грађанства, видети ниже. О породици Ђурђевића у то време: *Z. Zlatar, Niius... est*, 45-65, са ст. литературом. За назив *peliparius* у смислу обрађивача коже, видети ниже.

Оруђа за обраду дрвета деле се на она за грубу обраду дрвета (*цапин* за цепање балвана, секира, брадва, тестера) и она за финију обраду (длето, сврдло, бургија, тесла). *Секира* (лат. *secures*) се јавља као важан алат свакодневнице, дрводељске делатности, и као оружије, а имала је и култну функцију. У зависности од намене варијала је и цена истих, па се сем бојних, тако према висини цене у Дубровнику истичу и оне коришћене у бродоградилишту, док су брадве (тесарска секира, *секира дељарка*) коришћене и за скидање коре и дељање дрвета и као алат посебне намене у у коларском и бачварском занату, биле јефтине. Постојала је и тзв. *двојна секира* (лат. *labris*) за тесање греда, а међу домаћим налазима има и секира за израду чамаца и опсадних справа. *Тесла* (лат. *ascia*) звана и кесер, коришћена је за дубљење, тесање, глачање, равнање, за интервенције на гредама, за закуцавање и вађење ексера, и за прављење жљебова приликом укљештења греда или талпи. *Сврдло* (лат. *terebra*) и *длето* (лат. *caelum*) коришћени су за декоративну обраду дрвета, а длето сем за дуборез и за обраду метала и камена. За исцртавање и конструкцију мотива служили су *метални шестари* (лат. *circinus*). За обраду дрвета коришћени су и дрвени *чекићи* (*дрвени бат*), посебна *клешта* (лат. *forceps*) и стеге, а за сечење прUTOва косир. Постојали су и *стругачи* (лат. *scalprum*), *тестере* (лат. *serrula*), *рендa* (лат. *runcina*) од дрвета са металним ножем, а вероватно како је напоменуто и *струг* за обраду дрвених и коштаних предмета. Такође можда треба претпоставити и постојање пилана на водени погон, коришћених још средином 13. века, на другим територијама. Опус назива и разноврсности оруђа коришћених у обради дрвета, дочарава сачувана средовековна песма из 15. века *De Debate of the Carpenter`s Tools*, која набраја равно имена 27 алата.³⁷⁸

За обраду и прераду биља, коришћене су већ помињане ступе или трлице, за одвајање влакана, а затим и традиционална оруђа, позната као и кућни алати, који прате даљу линију прераде влакна вретена, преслице и разбоји, за

---

³⁷⁸ *Codex Ashmole 61*, бр. 16; Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 39; М. Благојевић, *Земљорадња*, 33; *ЛССВ*, 7-8 (М. Поповић, *Алати*); Ј. Munby, *Wood*, 385-386; Р. Манојловић Николић, *Средњовековно оруђе*, *passim*; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 533, 536-540 и даље.

производњу од којих се последњи сматрају и основом ткачког стана односно радионице.³⁷⁹

Трагови заната у вези обраде биљака у топономастици

Занатство обраде дрвне сировине доста добро је посведечено у топонимији, како оној записаној у актима из датог времена, тако и оној сачуваној на картама. Условно подаци из истих могу се поделити на оне који говоре о занимањима, месту радње и производу, те на оне настале у вези са називом за дрво и дрвну сировину и остале. Сем назива везаних за израду одружија, како је и наведено на постојање појединих заната упућују и поменути топоними Ликоцрев, Витичревски поток, Бачваревина. О обради дрвета говори и хидроним старијег порекла – Кладорубница (*клад рубити* – сећи, обрађивати дрво) као и топоним Кладоруб, а у везу са корпарством доводе се и топоними Крабијино (Коробейно, *korBj – котарица кошара), а можда и Кошариште, које има и неколико других значења. *Лађени дел*, упућује или на постојање присталишта на Ибру, ниже *Брода*, или на шуму у којој је сечено дрво за бродоградњу, те посредно сведочи о изради пловила. У актима се јавља и Курилово, које сведочи о процесу паљења, па и добијању дрвоног угља, а у истом смислу треба схватити и назив Угљари, о коме је већ било речи, а у везу са катраном можда треба довести Катраницу. Такође бележе се и називи Дрводеље и Седлар-и, при чему у другом случају треба бити опрезан - у питању може бити и географска одлика. На обраду дрвета, можда би могао да указује и топоним *Плоторешици*, а о производњи лана, па посредно и о преради истог низ топонима насталих у вези узгајања истог (*Ланиште*). Да топоними из аката често представљају реликт претходног времена, те да у дато време већ губе у поједином случају првобитну функцију, илуструје и пример Курилова из СХ, које средином 14. века заправо представља део са виноградима, док за Курило из БХ, није позната тадашња функција.³⁸⁰

---

³⁷⁹ Последње три алатке, са извесним разликама у случају разбоја коришћена су како за обраду влакана, тако и длаке. *ЛССВ*, 6-10 (М. Поповић, *Алати*), 361-362 (С. Мишић, *Лан*), 609-611 (Б. Петровић, *Разбој*); О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 399-527.

³⁸⁰ СХ 121; ДХ III, 124 ф 63; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 46, 76, 77, 82; М. Пурковић, *Попис села*, 51/101, 89/139, 90/40, 102/52, 128/78; О. Н. Трубачев, *Ремесленна терминологија*, 545-550; А.

Обрада приноса и остатака животиња*

Значај *animalia* за човека, не само као извора исхране, већ и као ресурса производне делатности, може се пратити још у праисторији. Када се анализирају приноси животиња и њихова употреба, стога се најчешће у ширим оквирима расправља и о почетку времена примене појединог давања. Из оквира таквих теорија, за дато време тезе, ипак је и даље важна констатација да су сировине животињског порекла, а од значаја за производњу добијане на један од два начина, убијањем или узгојем, па се сходно томе може говорити о примарним (маст/лој, кожа/крзно, кост/рожнати делови, свилене чауре, восак) и секундарним приносима (длака/руно).³⁸¹

Коришћење тих сировина било је познато и старим Словенима, са изузетком узгоја свилене бубе, која стиже кроз контакте са Византијом, а о нивоу занатства обраде истих, податке пружају поједини подаци о њиховој употреби, преради и терминологији. Осим обраде кости/рога, о чему сведоче искључиво археолошки налази, писани извори упућују не само на гранање заната, већ и на широку заступљеност ових приноса и производа и у свакодневници. Сходно регалним правима, са једне, те постојању домаће радиности и властеоског система са друге стране, великим делом добијање животињских приноса почивало је на кућном раду, односно давању господару, па се често исти спомињу и у законским одредбама, било у виду сировине, полуготовог или финалног артикла. Као доходак се тако у оквиру манастирских властелинства, а вероватно слично и на световним јављају: две јагњеће коже (БХ), које се касније услед потреба и тежње ка унификацији одређују и као *јагњетина* и *испорак* (СХ), десетак од кошница, како од *роја*, тако и од *пресада*, а у случајевима узгајање свилене бубе и давање *чаура* или *кокона*. Додатно међу влашким обавезама у оквиру манастирских

Лома, *Топонимија*, 26, 44, 117, 124-125, 129, 130-131, 242, 258, и даље *passim* према регистрима. Видети и изнад н. 346, 361.

* Назив животиње, користи се овде и у смислу категорије анималиа, која обухвата како животиње у ужем смислу речи, тако и подкатегије попут инсеката.

³⁸¹ Поједине врсте животиња задобијају улогу и у транспортном систему, а као вучна снага сем у земљорадњи и у покретању одређених рударских механичких стројева, па и млинова. G. Clark, *Animals and Animal Products*, 154. Видети детаљније ниже.

властелинства јављају се и давање вуне односно прерада исте (*да тежу вуну*), те порез у производима – прописани су *покровац* (покривач, *покров чрвени* у једној варијанти), *клашње* и *окрој*. Истовремено као важнија давања у оквиру надокнаде монасима јављају се и *јарина* за капе, говеђе коже, кожуси и гуњеви, а као доходак манастиру чак и јалова *овца са руном*.³⁸²

Сточарство, пчеларство, лов, а нешто касније и свиларство, обезбеђивали су тако залихе довољне и за извоз. Важно место у трговачком промету, како у границама државе, тако и ван исте, имале су коже и восак, које се дуго јављају и као важни производи извозне трговине. Коже су чиниле и део аранжмана поклона, а судећи према речима становника Рагузе, восак и коже могле су да послуже и као средство плаћања. Посебан ниво кожарство и обрада лоја достижу у рударским градовима попут Новог Брда: њихов прекуп је ограничен, успостављена је глоба за утајивање лоја (од стране *месара* и *латина* од 8 перпера), а изношење истих ван *града* кажњавано (*50 перпера*).³⁸³

Развој, успон и диференцијација

У складу са поменутом поделом, на примарне и секундарне приносе, а у односу на додатне факторе, разматрање обраде продукта животињског порекла, могуће је извршити према материјалу, предмету или намени. На основу истих развијају се како занати из примарне, тако и из секундарне сфере, коју махом дефинише потрошња свакодневнице. Добијање примарних приноса захтевало је да животиња прође процес убијања, односно у случају свакодневно коришћених четворножаца - клање и примарну обраду, која подразумева сем цеђења крви и уклањање коже и рожнатих делова, транжирање меса, те одвајање костију, масти/лоја. У вези датог процеса јавља се и неколико техника обраде, чији се

³⁸² *СХ*, 140-144; Р. Михаљчић, *Закони*, 42, 115, 120, 173, 175, 177-178; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 211-212, 217, 222-223, 227-230, 233-234 н.121, са изворима и ст. лит. детаљно; Е. Kurtović, *Iz historije pčelarstva*, 11-30. Поменута давања обрађена су у оквиру ЛССВ-а, или појединачно или кроз друге одреднице. *ЛССВ*, *passim*, посебно: 369 (С. Мишић, Лов), 464-467 (Б. Петровић, *Одећа*) 592-596 (Б. Петровић, *Простирке и покривачи*), 657 (Р. Ђук, *Свиларство*), 710-714 (М. Благојевић, *Сточарство*) 103-104, 606-608, 652-653 (Б. Бубало, *Пчеларство*, Свећа). За испорак, клашње, окрој и јарину уп. А.Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века* (у штампани).

³⁸³ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 21-23 чл. 30, 52, XI -XV, XVII, XIX; *ССП I*, 220 бр. 229; Б. Даничић, *Рјечник* 1, 461; *ЛССВ*, 103-104 (Б. Бубало, *Восак*); Т. Живковић, *Портрети*, 36.

називи у извесним случајевима могу довести и у везу са појединим занимањем, а међу које у примарну обраду спадају *резати* и *драти*.

У вези занимања поводом истих, јавља се домаћа варијанта *месар*, у латинској транскрипцији *me(s)sar*, *mexar*, а у Скопљу познат и под грчким називом макелар, у латинској грађи и као *becarius*, *camerdarius*, који се због стручности, вештине и посебног алата најпре изгледа класификује као занатлија. Ипак услед диференцијације послова клања, обраде и продаје, исти се још у литератури средњег века карактерише и као трговац, и то судећи према речима Филипа де Диверсиса, бар у Дубровнику средњег ранга, који се бавио купопродајом сира, сувог и свежег меса и сличних ствари, а судећи према законнику деспота Стефана, и продајом лоја. У трговини су учествовали и макелари у Византији, па и вуном. Када говори о месарима Ј. Лучић истиче да је разлика између појмова бекариј-комердар, почивала првобитно на трговачкој улози, односно секундарној обради. Први обавља и примарну обраду и месо даље сече и продаје, а посао другог почиње и завршава са примарном обрадом: клање-драње-транжирање. Судећи по називу капије месара у Дубровнику, *porta bechariae*, изгледа да се исти презентују доиста доста рано и трговачка професија. О разлици између месара као примарног обрађивача и месара, који месо транжира и продаје понешто говоре и страни ликовни извори. Тако док је на витражу из катедрале Нотр Дам, приказан кроз три сцене - како убија, обрађује и продаје, на каснијим представама, исти најчешће већ припремљено месо сече и на тезги препродаје, те се може свртати у прехамбено трговачко и услужно занимање. У случају латинских извора, везаних за пословање у унутрашњости, јављају се паралелно називи месар, бекариј, па и *macelator*, али о постојању евентуалне разлике нема помена, па се чак иста лица јављају са различитим ознакама. Да ли су у том случају у питању радне улоге или су исти називи коришћени и као синоними нема потврде.³⁸⁴

---

³⁸⁴ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 29-30; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 53, 66; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 13, 99-100, 236, 264, 285 и даље; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 157; Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 47; ЭССЯ 19 (1992) 6-11; Whatling S., *The Corpus*, В. 38; *Die Hausbücher*, према регистру; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65; ЛССВ, 398-399 (М. Спремић, *Месо*). У појединим варијантама у изворима стране словенске провинцијенце, као назив за месара, јављају и се кованице попут *козорез*. ЭССЯ 12

У случају кожарства, мора се истаћи да је судећи страним изворима гранање довело до низа подела радних улога, па тако и страни извори познају неколико занатских занимања, која се у литератури деле на она у вези примарне обраде коже (*tanner, currier, whittawyer*) и секундарне – израђиваче појединих предмета, попут обуће, или кожуха.³⁸⁵ У зависности од потребе обрада коже пролазила је тако неколико фаза рада. Најпре је иста драна, затим су уклањане масти и нечистоће, па је иста штављена и надаље затим обрађивана низом процеса до добијања тзв. *обрађене коже*, познате и као *усмина*, у појединим словенским средњовековним варијантама, а сличан процес обраде пролазило је и крзно. Након тога иста је сматрана артиклом, али и сировином секундарне обраде до жељеног производа. У обрађиваче коже тако спадају све оне занатлије, коју кожу грубо обрађују или даље употребљавају, данас најчешће обједињене под називом *кожар*, чије време настанка се не може поуздано утврдити, а који се користи да означи и оног који кожу продаје.³⁸⁶ У вези прве фазе драња коже, домаћи извори бележе само назив *козодер*, који би могао да се односи на дерача коза, али далеко вероватније да је у питању дерач коже, каснији *кождер*, судећи према паралелама. Козодера Дражка који се јавља са сином Николом, пописује ДХ у Рзинићу. Такво одвајање послова, вероватно да је условљено развојем кожарства, те потребама властелинства, за предметима, од пергаментa до обуће, а већ сама форма *кожу драсти*, прилично је стара. Да ли се исто занимање јавља и под истим називом и у урбаним центрима виших категорија нема података, као ни који обим посла приликом обраде исти обавља. У случају установљења градских кланица, мора се претпоставити и подела рада, те улога, у којој место налазе можда и дерачи коже.³⁸⁷

(1985) 25. На додатно гранање упућивао би можда и назив салчик. ДХ III, 117 ф. 56, 127 ф. 66; А. Лома, *Топонимија*, 195.

³⁸⁵ J. Chergu, *Leather*, 296-300.

³⁸⁶ ЭССЯ 12 (1985) 19, 21, 25, 37. Помен непознатог *козара*, чије је некада било *лозје*, које се набраја у преводу практика Хиландара за струмску област из око 1300. године, у поседу Косте, везује се за пастира коза. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 41; *Зборник* 1, 309 р. 54; А. Лома, *Топонимија*, 108.

³⁸⁷ ДХ II, 64 ф. 58; ДХ III, 97 ф. 35; ЭССЯ 12 (1985) 25; М. Бјелетић, *Падртине*, 40-41. Видети и изнад н. 384. О дрању коже у кланици, односно месницама у Дубровнику: Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 86. Назив кождер бележи и каснији турски попис: Б. Ђурђев, О. Зиројевић, *Опширни дефтер Сегединског санџака*, 30.

Као старији називи у другим словенским редакцијама јављају се *кожев(н)ик* и *усмар*, од којих је последњи обрађује и Миклошић, а који се поистовећује и са обућарем, чији назив се свакако везује за – *усмије*, *усније*, свакако познат из ранијег периода пошто, исте под тим именом бележе и рукописи из 9 и 10 века, као и придеве *усмен* и *кожан*, а темин *усније* бележи се и у 16. веку. Повезивање усмара и обућара, са обрађивачем коже, са произвођачем од усмије, као и са продавцем исте, односно веза између обућарског и кожарског заната посведочена је и касније, и у ширим оквирима на странијој територији, али у развијеним центрима, долази и до специјализације, па долази и до одвајања процеса штављења од секундарних обрађивача, али изгледа да су и поред тога обућари тежили да кожу сами обрађују.³⁸⁸ Осим помена кождера, а ако се изузму секундарни обрађивачи, коју *кожу* и *кроје* и *шију*, те се могу довести у везу са појединим занатима, домаћи извори, бележе и помен *стргунија*, различито тумачен у литератури. У питању је свакако како још Даничић указује домаћи назив за обрађивача кожа, у ужем смислу кожара, који сирове коже прерађује, примењујући бројне процесе, па и штављење, а чије име је вероватно повезано са главном техником рада, стругањем. Ликовни извори стране провинцијенце показују кожара како кожу потапа, струже и продаје.³⁸⁹

Додатно у СХ се јављају и тројица браће са годишњим давањем од три *кожухе* (**кожоухе**) лисичије, али као и у случају других појединих давања, попут воска, без назива занимања. Како за сада остаје и отворено питање да ли су у питању кожуси или коже лисичије, не може се тврдити да ли су исти кожу само

---

³⁸⁸ СС, 745; Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Laenge*. (*leder., corium, vbinie., suojo, pelle; ledergerber, coriarius, leddedar, vbiner, suojajo*); F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 1066; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря* т.3, 1267-68; Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 400-401; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 143-145; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 100 (scorticator); ЭССЯ 12(1985) 37-38; J. Cherry, *Leather*, 296-300; J. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora: Братовштина кожара*; В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору*, 132-133. За кожаре-обућаре и: S. Whatling, *The Corpus*, В. 20 с.2, 4, 6, 8;

³⁸⁹ СХ, 103, 143; Р. Михальчић, *Законо*, 38, 64, 73, 80; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 187, уп. *Словарь русского языка XI–XVII* 28 (2008), 168; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 100 (scorticator); Мишљење Н. Стипчевића да се иза имена стргуна крију специјализовани шишачи оваца није могуће прихватити, пошто се у оквиру исте повеле, БХ, истовремено јавља помен стргуна, као и одредба по којој се стрицањем вуне, бавио ћелатор. Н. Стипчевић, *Стргуни = стригуни*, 11–14. уп. Р. Михальчић, *Законо*, 38, 42. За ликовни приказ: S. Whatling, *The Corpus*, В. 18, 5-7; *Die Hausbücher*, према регистру. Секундарни ниво обраде коже подразумевао је њену припрему – омекшавање, бојење, затезање. J. Cherry, *Leather*, 295-308.

обрађивали или од ње и производили, а да је у питању занатско занимање, говори у прилог њихово увршћивање у аранжман важнијих мајсторија.³⁹⁰

Од стргуна на даље, занатство обраде коже, гранало се према предмету, односно струци, а додатно кожа је коришћена и као елемент низа производа, од штита преко одеће и обуће, па до пергамене. Ако се пак изузму занати који кожу примењују у оквиру оружарства, или у оквиру одевне индустрије, или неких посебних делатности, а који чине основу секундарне занатске делатност, па захтевају да буду размотрени посебно, издваја се међу производњом предмета и један везан за коње. Три удара бележи тако СХ. Мада има мишљења да би у питању могли да буду и специјализовани ужари, далеко вероватније да су у питању обрађивачи коже, произвођачи кожних узди, у пуном смисли те речи, односно судећи према страном ликовном материјалу, свих кожних делова заснованих на повезивању ремења, било јахаћих или пак теглећих. Не само да се оглави бележе и као природно давање, већ очигледно да се удари и издвајају - јављају се у попису занатлија, одмах иза шаваца свитних и цнгара, односно испред ковача-плочара, са којима заједно и припадају произвођачима коњске опреме. Такође постојање професионалних удара односно израђивача коњске опреме базиране претежно на кожи било је и неопходно у средњовековној свакодневници. Ипак треба приметити и да се исти у страниој литератури убрајају у коваче, можда у смислу израде металних делова, па и повезивања ремења са истим, те остаје и питање да ли се могу и сврстати и у произвођаче од коже. Сачуване минијатуре указују да се назив *bridle maker*, и односи на рад са металом и чекићем, док саме кожне каишеве заправо праве кожари. Свакако сам назив удар указује на уску специјализацију, у питању коњске опреме.³⁹¹

За разлику од кожарства о ком речито сведоче извори, о обради кости и рожнатих делова, као ни о произвођачима истих нема писаних података. Ипак о

---

³⁹⁰ Реч кожухе у пл. посведочена је и у топониму Кожухе. СХ, 113, 143; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 212, уп. Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 461, под кожух; М. Благојевић, *Град и жупа*, н. 46. Да се исти не помињу у попису занатлија, а без додатног сазнања о називу кожухе, исти би се можда могли повезати и са ловом на лисице, или пак неким другим занимањем. Порез у лисичијим кожама и то 18 комада годишње давао је истом манастиру тако каматник Дабижив. М. Благојевић, *Исто*. Крзно лисице коришћено је и за облагање појединих одевних предмета са унутрашње стране.

³⁹¹ СХ, 113, 143; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65, уп. Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 360; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 1043; *Die Hausbücher*, према регистру занимања; J. Geddes, *Iron*, 182. О даљем развоју обраде коже у појединим одевним и другим занатима, видети ниже.

примени тих сировина сведоче археолошки налази, који указују на коришћење кости, као алата у појединим занатима, али и као материјала за производњу бројних предмета коришћених у свакодневици, као и делова оружја. Распрострањеност и разноврсност досадашњих налаза, указују да су кост и рог, као лако доступна сировина, добијена као нуспродукт сточарства и лова и обилно искоришћавани. Мада се поставља питање да ли се и како дефинишу обрађивачи кости, има мишљења да је радионица обрађивача ових сировина постојала и у Смедереву. Судећи према појединим примерима, стране провинцијенце, рожнати делови доспевали су најпре у радионице за обраду коже, пошто су скидани заједно са кожом приликом драња, одакле су вероватно и дистрибуирани даље.³⁹²

Као још један нуспроизвод добијен убијањем животиња, а коришћен као сировина у производњи истиче се и лој/маст. Исти је високо цењен као извор осветљења, а коришћен је како у виду свећа лојаница, тако и у рударским лампама. О произвођачима тих лојаних свећа нема посебних података, а вероватно да су прављене и у домаћој радиности, мада није немогуће да су исте коришћене и од стране свећара. Једине податке о трговини мастима доноси законик деспота Стефана, из ког је очигледна фаворизација лоја у корист рудара, свакако у функцији неопходног осветљења у коповима. Да ли је лој том приликом продаван свеж, или претопљен није познато.³⁹³ Додатно масти су коришћене и у производњи сапуна, о којој такође нема скоро никаквих података, мада је његова употреба, као и употреба масти у прању, па и ткања била од општег значаја. Сапунари, као произвођачи сапуна (кувачи сапуна) се помињу широм средњовековног пространства, па се исти јављају и међу потребним мајсторима још у акту из времена Карла Великог. У Византији о производњи сапуна говори и књига Епарха, иста се као важна и надзире, а сем цариградских сапунара, спомиње се и владарска радионица. Сачувана рецептура стране провинцијенце,

---

³⁹² Додатно овим сировинама се снадбевало вероватно и од угинулих животиња, а рогови су добијани и приликом мењања односно природних одбацивања истих. М. Цуњак, *Смедеревска терђава*, 186-192; Р. Манојловић Николић, *О употреби животињских костију и рогова*, 51-61, са ст. литературом; J. Cherry, *Leather*, 295. Један од ретких писаних извора о израђивачима од кости и рога сачуван је у *Књизи занимања*, где су ови делатници и обједињени, а посебно су одвојени они који од кости и метала и других материјала праве делове и табле за друштвених игаре, па и шах. *Регистры ремесел*, 180-181, 184-185.

³⁹³ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22-23 чл. XI, XIX; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122-123. О производњи свећа лојаница детаљније *Регистры ремесел*, 177.

као основне састојке сем масти помиње биљни пепео и воду, у случају бољег сапуна и употребу уља, а сама технологија производње макар у случају простог сапуна није била превише захтевна. Стога се мора претпоставити и постојање некаквих произвођача сапуна, макар за локалне потребе снабдевања.³⁹⁴

За разлику од производње лојаница или сапуна, употреба и занатство обраде воска, доста добро су познати на основу писаних извора. Сем за осветљење, исти је сматран и јединим достојним материјалом за израду култне свеће, а коришћен је и у другим струкама за израду калупа, а место налази и у виду печата. Иако се у суштини тежило наставку производње, па самим тим и очувању пчела, исте су најчешће током процеса узимања меда и воска и убијане, услед неразвијеног система њиховог одстрањивања из кошница. Подаци о пчеларству Србије су бројни, а први пут у домаћим изворима оно се спомиње у повељи Стефана Немање манастиру Хиландару. Сировинама, воском и медом, снабдевало се путем пореза и успостављањем категорије професионалних пчелара улијара, а високо развијено пчеларство обезбеђивало је количине воска довољне и за извоз. Примарна обрада воска сводила се на добијање воштине (одстрањивање меда, топљење, цеђење), а затим је иста даље обрађивана понављањем поступака, хемијским процесима, па и избељивањем на сунцу, а пакован је у котуре, погаче или бели у сандуке. За владарске потребе вероватно да се прерађивао и у некој *кући воштаној* попут оне у Призрену, а свакако да су радионице за прераду воска установљене и при манастирским и световним властелинствима, те у урбаним пределима. Једна од многих налазила се и у атару Рудника, а пример Призрена, са кућом воштаном, али и људима *који восак дају*, као натуралну ренту, додатно указује и на постојање више локалних радионица на истом простору, у складу са потребама.³⁹⁵

У вези обраде воска могу су се идентификовати два занатска занимања – једно примарно *воскар*, *восковар* (у Дубровнику восковарница – радионица за

---

³⁹⁴ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 23; J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, 307-308, са прегледом извора о историји сапуна; G. Dagron, *The Urban Economy*, 407, 409, 411, 461. K. M. Dunn, *Scientific Soapmaking*, 318-319. Чак је и Општина запошљавала стране сапунаре ради подизања квалитета. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 133-136; За сада остаје несигурно да ли се занат производње сапуна може повезати са називом *spunar*, које се јавља уз две личности у попису дужника у књизи Лукаретића. М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 63, 68.

³⁹⁵ СХ, 122; Восак налази улогу и као сировина у израду појединих предмета, попут печата. *ЛССВ*, *passim*, посебно 103-104 (Ђ. Бубало, *Восак*).

обраду воска) и друго секундарно *свећар*, а упоредно постојање истих назива истиче још С. Ћирковић. Мада се помени воска у виду давања у повељи светим Арханђелима, могу везати и за улијаре, већ само издвајање истог као готовог производа, те помени радионица указују да долази до одвајања обраде воска као занатског занимања. И док би се назив воскар могао односити на све оне који восак као сировину примарно обрађују или пак секундарно користе, произвођачи свећа воштаних издвајају се под називом свећари, а спомињу се најпре у градовима, па и као странци, мада је у складу са потребама за осветљењем истих било и на валстелинствима, Било у случају лампи, лоја или воска, неопходан део посла свећара заснивао се и на уметању, а можда и прављењу фитиља.³⁹⁶

У примарне приносе коришћене као сировине, спада и добијање свиле. Као и у случају пчеларства и у свиларству свакако да је остављан довољан број јединки за даље размножавање, пошто је у датом случају сам подмладак страдао, приликом разматавања чаура ради добијања нити. Дажбина у виду кокона, па и извоз истих, као и свилених нити, указују и на успон свиларства. Као и у случају помињане обраде влакна биљног порекла и свилене нити су најпре извлачене прикупљане и примарно прерађиване, а затим рукама ткача упредане у тканине, након чега су одлазиле на даљу обраду и прераду – бојење, шивење, везење. За сада остаје несигурно да ли се занат примарне обраде свиле раширио у домаћој радионости или се цео процес обављао преко надзора и радионица, као и у Византији, где остаје врста државног монопола, али је извесно да се у турско време, надзире, а да извесни проценат ткача чине и жене.³⁹⁷

Заправо као једина сировина која је практично добијана као секундарни принос обновљиве природе из животињског света јавља се влакно животињског порекла добијано најпре од ситне рогате стоке, посебно овце или ређе козе, руно-длака. Како је поменуто као давања се јављају јарина и вуна, покроваци, клашње, гуњеви, који уз познату трговину вуном, сукном и сукненим артиклима, указују на висок ниво и разгранатост занатства обраде вуне. Као и у случају биљног влакна и примарна обрада животињског обављала се у кућној производњи, а до

---

³⁹⁶ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 68; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 266, 271; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 122-123; ЛССВ, 216 (С. Ћирковић, *Занати*). Ликовне представе свећара, доносе и већ помињане књиге занимања.

³⁹⁷ ЛССВ, 657 (Р. Ћук, *Свиларство*); Т. Катић, "Сироте кудељнице", 225.

фазе ткања длака пролази више фаза класичне обраде влакна, као и у случају биљног: извлачење нити, тучење, прање, гребане, чешљање, мочене, предење. Након ткања, долазила је на ред и даља обрада: прање, бојење, навлачење, ваљање, глачање и подстригивање. Прве фазе до предења, па и ткање обављане су у кућној радиности, а исте још Ролер класификује као ниже занате, а који се заправо могу дефинисати и као мануелне помоћне делатности, које могу да изводе приучени радници. Ипак судећи по актима приморских комуна, представници тих занатских занимања, задобијају временом на значају као део ланца произвођача неопходне сировине сукнарства - вуне, управо у урбанизованим срединама, па се у каснијим правним одредбама јављају под надзором и са појединим обавезама ради осигурања постојане инфраструктуре снадбевања, па се чак и деле на оне који перу, гребенаре и чешљаче.³⁹⁸ О истим у домаћим штурим изворима нема помена, а како се та делатност и обављала најпре у кућној производњи, до таквог издвајања вероватно да долази у економским центрима вишег ранга. Као радна снага јавља се поуздано и осиромашени слој влаха *тежака*, који вуну грубо обрађују (*вуну тежу*) при чему вероватно да исти заправо покривају бар прву фазу до предења у оквиру велепоседа. Прерада у пређу вршена је такође унутар појединог домаћинства за сопствене потребе, као и за надокнаду, као и ткање, које се најпре у тој фази одваја у смислу засебне занатске делатности, независно од сировине. Док помен ткача из СХ, а у вези Призрена и може бити везан за развој свиларства, али помен ткача у Сребреници, свакако да потврђује и издвајање истог заната, вероватно у вези и других материјала. Да је производња ткања добијеног од животиња достигла изванредан ниво, најпре у урбаним економским центрима посредно сведоче и бројни помени циматора у оквиру градова. Такође сходно паралели о издвајању кудељника, односно кудељнице, мора се претпоставити и издвајање предиоца вуне у неком тренутку у засебну категорију професионалних радника.³⁹⁹

---

³⁹⁸ У Дубровнику се јављају и гребенари сукна, који су извлачили финим гребенима длаке на готовим сукнима, ради добијања длакаве површине истих. Посао је обављан пре подстригивања. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 41-53, 69-70.

³⁹⁹ СХ, 121; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 7, 15, 43, 49, 268, 274, 271, 359, 366; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 394; Видети и н. 382 за тежење вуне, за циматоре и ниже. Према мишљењу Д. Ролера, и обрада вуне налазила се бар првобитно у рукама ткача, али временом долази до одвајања предиоца (*filatori*), које су махом жене, које вуну раде у оквиру

На путу обраде сукна од ткача до кројача, диференцијација заната успостављена је у односу на фазе рада. Прање, бојење, прање, навлачење, ваљање и глачање представљало је посебан део обраде, као и подрезивање тканина, па се најпре издвајају бојадисари и подстригачи (циматори) у посебне занате. Њихово присуство посебно се опажа у урбаним центрима, па и домаћим, али како се јављају само у латинској грађи, за сада се остаје ускраћено за њихове тачне називе у српско словенској редакцији. Из оквира бојења, затим се издвајају поменуте фазе, а радне улоге се умножавају, па се као посебни занатске делатности издвајају бојење ткања и његова обрада ваљањем и глачањем. Судајући према доступним подацима из страних извора те дубровачке грађе бојације се посебно издвајају управо поводом бојења сукна, мада су исте бојиле и тканине од других сировина. Такође подстригачи се везују и за кројаче, те је могуће да се првобитно подрезивање сукна и обрада пре слагања у бале, налазила у рукама шаваца у ширем смислу.⁴⁰⁰

У везу са обрадом ткања, па и бојењем, како је и поменуто доводи се назив бјелилник (**БѢЛИЛНИК**), који се судајући према контексту односи на бојацију сукна, али вероватно да је исти могао да боји и тканине различитог порекла, у случају потребе. О постојању тог занимања говоре само два податка, помен белилника у Градском закону и помен *Петра Белилника* у оквиру *Повѣстѣ ѡтѣ битїи*, а у речницима Даничића и Миклошића, одређује се са лат. *fullo*. У издањима Прохирона попраћеним коментарима и латинским преводом, такође је коришћен термин *fullo* у случају *белен ризи*, као и код помена *белилника*. Исти термин, посебно је размотрен и у појединим руским речницима, у којима се нашао такође у оба случаја, при чему је исти тумачен као бојација, али и као перач веша. Термин је разматран и у оквиру датих пасуса, поводом тумачења врсти кривичног дела у италијанској старијој правној литератури, где се поистовећује са *tintore*, а

кућне делатности. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 53-55. Предење вуне и опште ткање бележе стари словесни текстови. *СС*, 272, 555, 710; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120.

⁴⁰⁰ Тако се сем у Сребреници, циматори бележе и у Новом Брду, Руднику, Бохорини, Зворнику, а вероватно да их је било и у другим већим центрима. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 7, 15, 43, 49, 268, 274, 271, 359, 366; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 390-391; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58-69. Ликовне представе бојација и подстригача *Die Hausbücher*, према регистру занимања.

са истим називом поистовећује се и у речнику из 16. века.⁴⁰¹ Стога се мора имати у виду да је у питању назив који се могао тумачити различито у зависности од епохе, а који се првобитно могао односити како на посао прања и опоравка старе вунене, па изгледа и одеће другог порекла, тако и на финиширање производа - прање ткања, бојење, ваљање, глађење, али не и на простог перача веша. У време настанка домаћег превода, првобитно значење није било активно, те је услед тога замењено и верзијом назива, вероватно на основу свакодневног примера. Појам белјења, јавља се како у вези прања, тако и бојења, а како се наводи иза кројача, вероватно да се пре односи на финиширање производа. У зависности од материјала белјење је извођено и излагањем на сунцу у случају биљног ткања, односно процесима прања и додавања одређене рецептуре у случају вуненог ткања. Када се говори о белјењу у значењу бојења па макар и избељивања ради добијања подлоге, треба додатно имати у виду и да у сличном контексту треба схватити и белило оловно, које се јавља у вези бојења коже. Како то и дубровачка акта указују бојације најпре и перу и боје и ваљају, па је у таквој првобитној диференцијацији вероватно и дошло до тога да белилник у крмчији *или бели или глади*, што указује да је првобитно исто лице и учествовало и у коначном довршавању производа. Управо приликом једног од процеса, повезаног са бојењем, страни ликовни узорци указују и да су иста и глађена најчешће дрвеном гладилицом, а један руски извор бележи и *белјење глађењем*. У складу са старијим законодавством, и домаћа верзија указује да је важно да добијену робу не поједу мишеви, али и да белилник, зна шта је чије, док касније дубровачке одредбе

---

⁴⁰¹ „*Πρόχειρος Νόμος*“, 104, 106; *Крмчија морачка*, 71, 73. А. Вукомановић, *Грађа за историју народа*, 245; О. В. Творогов, *Материјали к историји руских хронографов Ч. 2*, 215; Sansovino, Francesco, *Le Istituzioni imperiali*, 140; Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Faust (farb., color, farba, culori, colore)*, дд. *Wann (wander, fullo, farbar, tintore)*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 97; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico*, 53; E. Lonca, *Culpa e casus*, 117; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65; *ЛССВ*, 53-54 (С. Ћирковић, *Боје*); *Словарь русского языка XI–XVII* 1 (1975) 132-134, уп. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1 (1988) 362-363. О Петру Белилнику: W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography*, без нумерације. За будућа истраживања било би од интереса и упоредити сачуване верзије закона о најму сачуваног у оквиру *Градског закона*, те га детаљније и упоредити са законским страним предлошцима. Видети изнад н. 42. О појединим бојама па и црвцу, у новије време: S. Lorger, *Kermes, crvac*, 27-76, са ст. литературом. S. Lorger, *Kermes, crvac*, 27-76.

указују да је битно да се платно мокро и обојено не поквари, а започиње и пракса строга записивања приликом пријема.⁴⁰²

Улога и статус обрађивача животињских сировина

Како је до сада и неколико пута напоменуто, обрада и коришћење животињских продуката, као и биљних почивало је на кућној делатности и давањима, што већ само по себи утиче и да се добијање и примарна обрада и вежу за дом, као производну јединицу. Док нижи нивои обраде, све до најновијег времена паралелно опстају у кућној и професионалној производњи, при чему се у кућној сировине и примарно и секундарно обрађују, занатска професионална делатност, углавном се своди на секундарну обраду и примену те довршавање производа, изузев у случају кожарства, где долази до издвајања у обради већ на првом степену. Док је статус подложника везан за узгајање, снадбевање, или први ниво обраде, међу мајсторије се убрајају тако већ кождери и стргуније, при чему се чак и стргуни губе у ужем попису мајсторија у ДХ II-III, што значи не само да и значај истих опада, услед успона секундарне обраде или престанка важности коже као извозног артикла, где примат преузима метал, већ и да исти постаје релативно уобичајан услед раширености. У свим другим случајевима, занат се издваја као посебно занимање тек на вишем ступњу обраде, а као и у случају биљног ткања, и оно животињског прелази најдужи пут прераде, те се о успостављању посебне делатности говори често почевши од ткачке.⁴⁰³

Као и у другим областима, законодавац, односно власт регулише и употребу анималиа, као и статус и улогу занатлија чија је струка повезана са животињским приносима. Контрола над продуктима истих почивала је на њиховој важности у исхрани, а затим и топлоти и заштити тела, те значају у успостављању система осветљавања, а исти представљају и важне трговачке артикле. Бројни подаци о занатима, и занатлијама, али и о производима, сачувани су често у оквиру статута, законских одредби, прописаних такси, царина, или пописа цена.

---

⁴⁰² *Die Hausbücher, према регистру занимања*; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58-69; *Словарь русского языка XI-XVII вв.* (1977) 27. Видети и изнад н. 402. M. Flohr, *The World of the Fullo* (књига нам је овом приликом била доступна само у ексерптима).

⁴⁰³ Скраћени списак задржава у фокусу у том тренутку само посебно значајне занате. Р. Михалчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80. Видети и изнад на више места.

Међу истим, често се налазе и одредбе у вези клања животиња, те о месарству, а често се о продуктима истих сазнаје из царина и такси. Тако је у Фиренци још 1315. дошло до нормирања цена клања у односу на врсту животиње. Такво нормирање цена запажа се такође и у вези месарских производа, односно области прехране, а бројне одредбе како у вези обраде меса, тако и других производа животиња налазе место и у Законику деспота Стефана, који указује на строги надзор над ценама меса, лоја и кожа. Са успоном градова, урбана акта бележе само месаре, те свакако да у важнијем економском центру, кланица преузима и први ниво обраде, а месар послује и као трговац који сем меса учествује и у продаји лоја, а вероватно примарно и коже.⁴⁰⁴

Већ поменута улога коже и лоја у рударском центру доводи до строгог надзора, а изношење истих из града сматра се кљумчарењем. Постојање паралелних закона везаних за надзор над продајом лоја, указује и додатно на контролу над производњом осветљења. Ипак док податке о раду мајсторија примарне обраде коже, налазимо у руралном крајолику, помињање месара везује се за урбану средину, као и једини помени уздара, свећара и ткача, те спунара (ако се схвате у значењу сапунара), а представници истих највероватније да се јављају и при економском центру властелинства. Што се тиче обрађивача воска они своје место налазе и при кући воштаној. Да је кожарство било развијено и у Крушевачкој области сведочи и кожарска алатка са краја 14. века пронађена у Сталаћу, као и турски прописи о продаји коже на градском тргу, а зна се и да су још и почетком 16. века Дубровчани у Крушевцу трговали између осталог и воском.⁴⁰⁵

Мада о статусу помињаних занатлија нема посебних података, судећи према значају и успостављању диференцијације, месари су углавном доброг статуса и доста бројни, а занат се као и у случају примарних обрађивача коже налази у рукама домаћих људи. О месту кожара у смислу обрађивача, нема посебних података, али њихово издвајање истиче и помен међу осталим

---

⁴⁰⁴ G. Clark, *Animals and Animal Products*, 159, 162. Видети и изнад н. 383-384, 393. Цене кожа су често максимизирани и тачно одређене. Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 86-87.

⁴⁰⁵ Д. Минић-О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 61. М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 21-22 н. 78. Посебно се помињу овчије коже и коњска опрема: седла и узде, тканине и одевни предмети. Д. Војанић, *Turski zakoni*, 38, 48, 58. Видети и изнад.

мајсторијама у оквиру остатака закона. Место удара, осигурава улога при опремању коња, а свећара и култ свеће и значај светла. У случају свећара, бар у Новом Брду потврђено је и постојање странаца. Положај ткалаца без обзира да ли раде у кући или радионици, није имовински вероватно знатно одскакао од просека, а у широј литератури се сматра да је исти иако нешто повољнији од оног од чешљара и гребенара, али према страним законима у извесним случајевима и подложнији овисности о посреднику, за кога раде. У случају бојација о којима нема скоро никаквих података треба имати у виду и да су исти не само груписани, већ и да се над њиховим послом поштрава временом и надзор.⁴⁰⁶

Место радње и оруђе

Када се разматра место радње и оруђе коришћено у производњи исто мора бити подељено према датој сировини. Како је и поменуто процес добијања коже и лоја одвијао се приликом клања животиња, што је захтевало и примену различитих сечива, од ножева до сатара, а место радње се најчешће издваја, у урбаној средини у виду кланице, односно места одређеног за клање, а иста се дословце јавља само у Сребреници. Ипак свакако да је временом место за клање одвајано у већим центрима из практичних, а затим и хигијенског разлога, па се кланица судећи према доступним подацима смешта на капије, у близини често долази и до стварања месарских улица или квартова, који се лоцирају и у близини река или мостова. У случају економских центара властелинста процес вероватно да се одвијао и у економском делу ван главног дворишта.⁴⁰⁷

Према такође страним подацима радионице за примарну обраде коже смештају се у близини воде, а чак су у појединим случајевима и обскрбљиване водоводним системима. Од алата су заступљене разне врсте ножева, а као

---

⁴⁰⁶ Бојадисари су се у Италији делили и у три категорије: бојадисаре сачом, бојадисаре броћем, и на крају *tintore minore*, чији производи нижег квалитета нису били намењени извозу. Да би се очувала тајна првој категорији било је забрањено да се селе из једног италијанског града у други. J. Kulischer, *Orđa ekonomska povijest*, 181, 217-222.; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58-69; R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 254- 256, 259. Видети и изнад.

⁴⁰⁷ У градовима кланице су вероватно смештане уз капије или на оближњим рекама и како стока не би пролазила кроз град. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 61; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 157; ЛССВ, 399 (М. Спремић, *Месо*). О месту наласка костију и врсти алатки у Студеници: Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеници*, 398.

специфична алатка прве фазе издваја се и полуизвијени нож за стругање, а као помоћна средства бар према страним налазима и приказима рада, и дрвени алати, даске и рамови, те бурад или базени за потапање, последњи изгледа често, и издубљени у стени, а међу домаћим налазима налазе се и печати за украшавање, који се могу везати за даљу обраду коже.⁴⁰⁸ Ткачки посао обављан је како је и поменуто и у кућној делатности и у урбаној радионици, са већ наведеним алатом, детаљне приказе бојења и алата, баштине бар у случају тканина и бројне ликовне представе, док ваљавице иако ретко спомињу и домаће повеље, а детаљније пописују турски извори.⁴⁰⁹ Восак се обрађивао у локалном руралном пределу, те кући воштаној, а свакако да су у том процесу коришћени поједини алати, од преса за цеђење, до неке врсте котлова или плехова за потребе загревања, а за прављење свећа вероватно и калупи.⁴¹⁰

Трагови у топономастици

У вези обраде продуката анималиа, топономастички подаци скоро да не баштине примару обраду приноса изузев коже, чији назив се бележи као основа и касније, те у појединачним примерима лоја, воска и можда свиле. Тако се у вези са кожарством јављају и Кожетин манастира Студенице (СЗ од Александровца) и Кожетино Долње челника Радича. Сем ових села које бележе акта, карте и традиција бележе и Кожетински поток, који протиче поред самог Крушевца источно од града, као и Кожетинску реку ЈИ од Александровца.⁴¹¹ Што се тиче осталих поменутих, јављају се Лојане и Свилнокапи (Свилнокапе) у изворима, те

---

⁴⁰⁸ Д. Минић-О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 61; *ЛССВ*, 8 (М. Поповић, *Алати*); *Die Hausbücher*, према регистру занимања; М. Цуњак, *Средњовековни предмети*, 35-38; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 154. Детаљније о типовима штавионица, па и млиновима за штављење: Ј. Сеггу, *Leather*, 296-302.

⁴⁰⁹ Врх алатке за ткање на хоризонталном разбоју откривен у Сталаћу. Д. Минић-О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, 191-192; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 142-145.

⁴¹⁰ *ЛССВ*, 104-106 (Ђ. Бубало, *Кућа воштана*).

⁴¹¹ Село Кожетин јавља се још у повељи Стефана Немање Студеници међу селима у Расини; С. Новаковић, *Законски споменици*, 336, 569; М. Пурковић, *Попис села*, 53/103; М. Ковачевић, *Профана архитектура*, 13 и сл.1; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 47; А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 244-245. Пошто је прерада коже захтевала приступ води, поменути хидроними индикативни су за обраду исте. Видети и изнад н. 408.

локалитет Восковина (Восковарско брдо), за које се не може утврдити да ли се могу и доиста довести у везу са обрадом истоимених ресурса.⁴¹²

Као и у случају биљног материјала, ни у вези животињског влакна нема индикативних назива, које је вероватно ако су и успостављени, у извесним контекстима, макар и у оквиру кућне привреде, памтила данас углавном нестала локална микротопонимија. Једини помен је назив села Клашње, које иако може да укаже на извесну специјализацију појединог артикла, те да се уброји у *nomina profesionalia*, захтева опрезност при категоризацији. Заправо има потврде да се варијанта истог може везати за засељавање потеса на којима су се претходно налазили „наслони покривени сламом“ за стоку, познате и као „клашне“, одакле и назив села Клашнић.⁴¹³

Одевна струка и неки неопредељени секундарни занати

Приликом разматрања могућности и проблема постојећих подела и класификација занатства и чиниоца истих, а посебно самих заната указано је се диференцијација заната може посматрати према основном материјалу, а у извесним случајевима и према струкама базираним на намени, које почивају најчешће на раду више различитих занатлија до коначног стварања жељеног објекта, попут помињаног оружарства или градитељства. Додатно запажа се и уска специјализација према самом артиклу, а некада како је такође наглашено није могуће ни прецизирати који је основни материјал, а који је само заступљен. У оквиру шире стручне литературе тако се често издваја и текстилна струка, која се још чешће, заправо своди на производњу ткања и то углавном сукна, или некада и свиле, те истовремено проучава и примарну и секундарну обраду ткања од почетка до краја, а на сличан начин организовано је и проучавање производње

---

⁴¹² А. Фостиков, *Збирна повеља*, 137-138; М. Пурковић, *Попис села*, 138/88. У случају Восковарског брда и Восковине, мада би се назив можда могао довести у везу са производњом воштине или појмом восковарнице, треба имати у виду да је у питању насеље са налазом некрополе и према традицији остатком цркве, који је задржао култни значај до новијег времена. Како о истом нема помена у изворима, не може се за сада искључити могућност да је можда баш култна функција и паљење свећа имало утицаја да понесе име по воштини. А. Фостиков, *На светим водама Лима*, (у штампи).

⁴¹³ М. Пурковић, *Попис села*, 102/52; А.Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века* (у штампи).

одевних предмета и појединих потребштина од осталих материјала како биљног тако и животињског порекла.

Насупот таквом уском одвајању, заправо се може говорити о читавном низу различитих заната који представљају основу *одевне индустрије* те производње појединих *свакодневних потребштина*, насталим на бази ткања и коже, као главним материјалима, а чији успон убрзава урбанизација, која доводи до раста потреба управо за предметима од сличног значаја. Специфичност дате групе осликава диференцијација према типу артикла и материјалу, али и податак да највећим делом ове занатлије не учествују у примарној обради, већ појединим материјалом баратају само секундарно, односно артикл финализирају или поправљају, те би се можда могле сврстати и у други економски сектор.

Овде се најпре могу убројати сви *шивци* у пуном смислу те речи, произвођачи одевних предмета, а затим и све оне групе унутар истих према материјалу, предмету, намени, па тако и обућари, кројачи, кожухари, клобучари, торбари. Исти се јављају како у оквиру властеоског система радионица, тако и у урбаној средини, а често су у случају кројача, кожухара и обућара и предмет посебних законских одредби, па и случају законика деспота Стефана. Додатну међу секундарне занате, који производе извесне потребне предмете, морају се убројити и поједини, који се не могу априори дефинисати према материјалу, а који раде најпре за господара, а вероватно макар посредно и за тржиште, попут постелника, о којима скоро да нема података.⁴¹⁴

Развој, успон и диференцијација

Одвајање производње одевних предмета свакако да је условљено у старини, издвајањем вештих лица из кућне радиности које привређују за главног представника или ратника, а временом постаје и ознака моћи и сталежа. Назив шавци, бележе бројни домаћи извори, па и закон мајсторија, где се јављају у свакој сачуваној варијанти, у БХ на трећем, а у ДХ I-III, на четвртном месту. Како се исти назив често јавља и као основни назив занимања, најчешће се тумачи као синоним за назив кројач. Ипак изгледа да је првобитно означавао све оне који

---

⁴¹⁴ Видети и изнад на више места, и даље.

шију, те раде маказама, концем и иглом, а исти је познат и раширен и у другим словенским изворима, који такође указују на широк опсег рада и материјала, као и на евентуалне поделе шиваца према материјалу или врсти рада, а рано се бележи и шивење риза златом. На такав општи смисао упућују и ретки домаћи помени подврста шаваца, који указују и да је првобитна диференцијација извршена према материјалу и намени, односно предмету. Тако се бележе и шавци свитни (СХ) познати изгледа и као свитари, шавци кожушни (БХ) и шавци скорњани (БХ). Док су свитари радили одећу од тканина, остале две категорије пословале су са кожом.⁴¹⁵ Како су такви подаци ипак ређи, често се у актима среће и назив шавац, без додатног описа, а посебно у домаћим сегментарно сачуваним пописима, а како се у истој општој форми јављају у закону мајсторија, остаје несигурно да ли се у сваком поједином примеру и подразумева доиста шивац свитни, односно одеће, или је назив коришћен у ширем смислу, односно да значи да исти и групи која шије. За разлику од домаћих ћириличних извора они каснији, најпре латински, указују на појаву нових назива, најпре германских у рударским центрима, који већ долазе у формираном облику за наведене групације, а бележи се и поједини изгледа одомаћени попут свитара.⁴¹⁶

Шавци свитни познати су како је напоменуто и из шире групе извора, па се и у домаћим изворима јављају поименице. Судећи по помену Ивана свитара, изгледа и да се устаљује назив свитар, за произвођаче одеће, који се касније називају и снајдери, услед утицаја саске миграције, чији латинизиран облик *snaider*, *snaidar*, додатно потврђује и књига Лукаревића, где се паралелно јавља и латински назив *sortor*, познат и у широј приморској грађи, али нема потврде да је између истих назива и постојала евентуална разлика. Додатно бележи се и

---

⁴¹⁵ Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; *СС*, 675, 790; Т. И. Вендина, *Средневековий человек*, 120; *Крмчија морачка*, 71; *БХ*, 124; *СХ*, 143; Пуцић М., *Споменици србски* I, 82 бр. 152; *Словарь русского языка XI–XVII* 24 (2000) 242; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico* II, 848; Срезневский И. И., *Материалы для словаря* 3, 1601; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65. За термин свитар и Ивана свитара и: Костић К. Н., *Стара српска трговина*, 115-116.

⁴¹⁶ Тако и: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 42, 44. Међу људима протопопа Прохора у ДХ се бележе Шивчићи, чије презиме можда указује и на породичну делатност. *ДХ* III, 130 ф. 69. О Прохору: М. Копривица, *Протопон Прохор*, 75–89. Од Саса су примљени и неки називи заната, тако се у Плани, Сребреници, Крупњу и Новом Брду спомињу се чешће шустери (*suster*) и снајдери (*snaidar*), чије називе као свакодневно коришћене региструје и законик Новог Брда. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 17, 362, 386; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 376, детаљније и ниже.

презиме Шнајдеровић.⁴¹⁷ Истовремено за сада нема потврде ни да је коришћен назив крајач-кројач, који се доводи у везу са крајити-кројити, те презиме Крајачић-Кројачић, а чији се настанак везује за стварање словенског пандана насупрот називу шнајдер.⁴¹⁸ У том смислу могуће да се временом одвајају вештији кројачи од простијих шиваца, чији је посао могао на неком нивоу производње да се сведе и на само шивење у оквиру поједине радионице. Ликовни извори стране провинцијенце најчешће исте представљају са материјалом, метром и маказама, а нешто ређе и док шију, а у старијој грађи нем њиховог већ само углавном приказа трговаца платном. Опус различите одеће, коју су исти заправо кројили и шили, дочарава делимично и сам законик деспота, али и бројни други извори који спомињу и поједине називе.⁴¹⁹ У вези израде украса за одећу, може се довести и техника вежења, а бар према помену Хранислава *везилије* (везиљиј), који се у другом дечанско попису изричито помиње, заједно са оцем изгледа да је и тај занат био развијен, мада се вероватно у оквиру домаћинства налазио заправо у женским рукама.⁴²⁰

Шавци кожушни познати и као кожухари бавили су се производњом крзнене одеће, а можда и кожне, а у њихов домен рада спадале су судећи по законнику деспота и кожне јагњеће рукавице, а као артикл јављају се и рукави. Да ли је и постојала разлика између делатника одеће од коже и крзна, или пак кожара у ширем смислу речи нема довољно података, као ни да ли долази и до одвајања према предмету, каква је позната у неким средњовековним центрима, где долази до диференцијације у којој се пак посебно издвајају и произвођачи рукавица. Према ликовним страним изворима исти су најчешће представљени како раде са крзном. Извесну разлику прави ипак и сам законик деспота Стефана, у коме су цене кожа, али и резање *бечви*, те подшивање *подзувака* и *клашњи*, место нашли у

---

⁴¹⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, за *snajder* 70, за *sortor*, *passim*; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 459; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 375-376 н. 32.

⁴¹⁸ За крајати, кројити, кројач, у комбинацији резати, сећи попут шнајдер: *ЭССЯ* 12 (1985) 85-87, 180-182; *Šnajder, krojač, rezati, šiti*: Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Schneider* (*schneider i dalje*).

⁴¹⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; S. Whatling, *The Corpus*, В. 05, 2; *Die Hausbücher*, према регистру. О бројним одевним предметима *ЛССВ*, *passim*; А. Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века* (у штампани).

⁴²⁰ ДХ III, 69 f.8 О везу са прегледом и Ђ. Petrović, *Od pusta do zlatoveza*. Видети и изнад н. 160. За женски вез видети и ниже.

очигледно сажетом градском закону, ван посебног члана, односно у оквиру члана о дрварима, услед чега је изгубљен првобитни смисао. Ипак судећи по одвајању продаје, па и сечења коже, те потшивања које се јавља у вези са истом и текстилом, извесно је бар делимично гранање између обраде, те израде крзнарских и кожных производа.⁴²¹ У латинској грађи везаној за дато подручије, а најпре за урбане економске и рудаске центре, исти се јављају и у извесном броју, али као малобројнији у односу на свитаре. Ипак приликом даривања Бањске даје се додатно шаваца кожушних десет, а скорњана шест.⁴²²

Управо скорњани и представљају трећу категорију шиваца, а судећи по споредним поменима, посебно у страног словенској грађи исти раде са већ обрађеном кожом, а има мишљења и да је у питању стари назив за обућара, па и чизмара. Како исте бележи већ БХ, свакако да је до њиховог издвајања у посебну категорију дошло још раније, а да су скорње спадале у обућу, па и под домен рада шустера, обавештење доноси и век касније Закон Новог Брда.⁴²³ Произвођачи

---

⁴²¹ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII, XV, XVII; Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно Labung. (kurschner, pellio, kersnar, pelliciajo, varotajo); S. Whatling, *The Corpus*, В. 05, 1, В. 07, 1; *Die Hausbücher*, према регистру; ЭССЯ 12 (1985) 39; А.Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века* (у штампи). О давању лисичијих кожуха, видети изнад н. 390. Под подзвук би се можда могла подвести нека врста спољних чарапа или обуће попут данашњих кућних назувака од коже или коже и вуне, а у овом случају бечве су вероватно врста појединачних ногавица од коже. На првобитну разлику између pelliparius и pilicarius у дубровачким изворима указује још Ј. Лучић, а слично и Ђ. Петровић, али иста је касније ретко попраћена у тумачењима изворне грађе. Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 87, са ст. литературом; D. Воžić-Буžанčić, *O kožarskom занату и Splitu*, 617; Ђ. Petrović, *Balkansko oružje*, 188. Уп. pelizaro код Лукаревића: М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 41, 53, 56, 69, 70; оба назива у одлукама Малог већа: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 273, 287, 357, 364, 365, 375, 386. Свакако од значаја за даља истраживања су и подаци да се у одлуци дубровачког већа, на челу децене налази pelliparius, а исти термин је коришћен у допису сплитском кнезу 1477, у вези обавезе градоизданија, којом се на рад обавезују сем кројача и serdonei и pelliparii. *Monumenta Ragusina* II, 265; D. Воžić-Буžанčić, *O kožarskom занату и Splitu*, 617, уп. I. Benyovsky, *Gospodarska topografija*, 36. За pelliparius и : М. Kunčić, *Rapski obrtnici*, 83-84. О рукавичарима, као посебном занимању и Ј. Cherry, *Leather*, 316.

⁴²² БХ, 124; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 41, 53, 56, 69, 70; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 273, 287, 357, 364, 365, 375, 386. Посматрајући исти период само латински дубровачки извори помињу око десетак секундарних обрађивача коже-крзна, насупрот око двадесет кројача. Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 374. Како је о значају коже за производњу низа артикла у рударству већ било речи изнад, а познато је и да је коришћена као заштитна одећа при рударству и металургији, треба истаћи и да је кожа далеко отпорнија од ткања, те дуготрајнија, те да за њеном променом није било толико потребе, нити је било толико посла око њене израде, већ се изгледа посао већ обрађене коже своди на сечење те евентуално нашивање. Са друге стране крзно свакако да није било доступно свакоме, а већ цена кожуха најбољег, указује да исти спада у најскупљи сашијени артикл, а израда рукавица захтевала је и извесну вештину. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22; Ј. Cherry, *Leather*, 315-316.

⁴²³ БХ, 124; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; *Јаничарове успомене*, 18; F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, 231; *Фасмер* 3, 652; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 65. Скорње се у ЛССВ тумаче као врста краћег огртача са крзном споља, али и као назив

обуће од коже, мада су у изради исте, како је напоменуто, коришћени и други материјали биљног порекла, како дрво, тако и ткање, зависно од потребе, намене, моде или цене, чинили су рано посебну категорију занатлија. Судећи по археолошким истраживањима додуше на територији ван дате, давно је уочена и средњовековна типологија кожне обуће, која и тада разликује, неколико основних типова, плитку, ону до чланака и дубоку, а више страних извора указује на значај кожних чизми.⁴²⁴

У домаћим изворима бележи се сем назива шавци скорњани, и: *цнгари*, *цегари* и *шустери* (*suster*), а свакако да је у ранијем периоду постојао и назив цревљари/чревљари, а од латинских верзија су у употреби и: *chaligarius*, судећи бар према Лукаревићу, док се у одлукама дубровачких Већа бележи *sutor*, а и различито интерпретиран назив *cerdonis*. Додатно у дубровачкој грађи, познат је и назив *zauatinus*, *zauator* у смислу онога који обућу поправља, а словенском ареалу бележи се и назив сапожник, у смислу произвођача кожне обуће, па и чизми.⁴²⁵ Домаћи извори, а посебно поменути законик, бележе као називе обуће и: цревље, околице и скорње, а разликују се како по квалитету тако и да ли су у питању једноструке или двоструке, а јављају се и сандале и сапоге.⁴²⁶ Ипак док се међу

за чизме: *ЛССВ*, 467 (Ћ. Петровић, *Одећа*), уп. 817-818 (Ћ. Петровић, *Чизме*), при чему се истиче и да скорње у законуку деспота шију кројачи, иако то раде шустери. Назив скорњани коришћен је да укаже и на обрађивача коже и на произвођача од коже који исту шије, а скорње се користе и као назив за обућу. *Словарь русского языка XI–XVII* 24 (2000) 242. У традицији се бележи и скорње као просте ногавице козије, са длаком на споља окренутом и на везивање, које штите одећу и ноге. М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба* 143.

⁴²⁴ О обући у средњем веку веома детаљно, са изворима и литературом: М. Carlson, *Some Historical Shoemaking Texts* (html); М. Carlson, *Footwear of the Middle Ages*, (html); Курбатов А. В., *Кожевенное ремесло средневековой России*, 22-28. (овом приликом био нам је доступан само овај аутореферат, али не и докторска теза у рукопису); Курбатов А. В., *Рабочая одежда и обувь средневековых горожан*, 203-215.

⁴²⁵ БХ, 124; СХ, 143; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 44; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 123, 124, 127; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 78; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 17, 100; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 87; А. Лома, *Топонимија*, 44, 258. Видети и изнад на више места. За *cerdonis*, тако и кожар, и обућар, крпар, занатлија, радник: Н. Веzić-Božanić, *Stanovništvo Splita u Marulićevo doba*, 365-371; *Lexicon latinizatis medii aevi Iugoslaviae* I, 207 (*cerdo*, *coriarius*, *sutor*, *kožar*, *postolar*). За *cerdonis* у смислу обућара или обућара крпара и: Д. Воžić-Буžанчић, *О коžарском занату у Splitу*, 617 (јавља се у допису мелгачког дужда сплитском кнезу 1477); Б. Милутиновић, *Дубровчани у Тренчи*, 236; S. K. Sander, *Urban Elites*, 114, 118, 128, 140, 148, 162 и даље; М. Kunčić, *Rapski obrtnici*, ; Е. Kurtović, *Iz historije Bitunje*, 189 н. 26. Видети и н. 388.

⁴²⁶ Свети Сава, *Студенички типик*, 94; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 79; У латинској грађи јављају се тако и *ocreis et aliis calceis*, *calceorum seu sotularium*. I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 49; 416. Valpy, F. E. J., *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, London, 1828, 298, 539 (*ocrea*); Gardin-Dumesnil, Jean Baptiste, Gosset, J.M, London, 1819,

имена ципела и може успоставити разлика, за сада остаје нејасно каква је и да ли је успостављена и разлика између поменутих назива за обућаре, а, судећи бар према страним примерима, разликују се они који обућу производе, од оних који је само крпају, а међу примерцима се истичу и боље чизме, па и црвене, или украшене, које спомиње и Константин из Островице. Ликовни прикази обућара мада стране провинцијенце изузетно су бројни, што допушта и да се радни процес и алат лепо увиде. Судећи да је иста произвођена и од биљне сировине, морају се издвојити и произвиђачи већ помињаних врста.⁴²⁷

Веома рано издвајају се клобучари (*chlobuzar*), односно израђивачи покривала за главу, судећи по самом називу у почетку бар и извесног облика. Иако о самој етимологији речи нема потпуног слагања, треба указати да само име клобук, бележи и као назив града (Клобук) и као микротопоним (Клобучарев до), а клобучари се јављају како у оквиру властелинстава, тако и урбаних центара. Како о производима истих нема пуно података, не може се у свим случајевима и прецизирати основни материјал са којим су радили. Изузев јарине која се предвиђа за капе, а за које остаје нејасно да ли су их и правили клобучари или се и исти диференцирају, па се може говорити о подели на клобучаре и капаре у смислу произвођача капа и шешира, а страна грађа за израду истих бележи вуну, сукно, кожу и сламу, као и лепљење животињског влакна и штрикање, а како домаћа тако и страна ликовна упућују на низ облика и украса. У радњи у Фојници тако се бележе и *капа ваљаница*.⁴²⁸

---

112 (*caliga, oscrea, calceus*). Док би назив скорње овде могао да се односи на чизме, а назив цревље на ципеле, назив околице би можда могао да упућује на плитке ципеле, док би једнострук или двострук могао да указује можда на број наплата (лица на ципели), уп. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 148; I. K. Tkalčić, *Monumenta historica* II, 49. За скорње, видети и изнад н. 423.

⁴²⁷ *Јаничарове успомене*, 18; S. Whatling, *The Corpus*, V. 20 с.1, V. 20 с.2, 4, 6, 8; *Die Hausbücher*, према регистру занимања; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 87; J. Cherry, *Leather*, 308-309. Видети и изнад.

⁴²⁸ ДХ III, 128 ф. 66 Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 44; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 47, 48, 66; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 126; Н. Megiser, *Dictionarium*, без нумерације, доле десно *Ja. (diel., pileus, klobuk, capello, beretta)*; Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 448-449; Д. Лапчевић, *Селски занати*, 26-27; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 84; ЭССЯ 10 (1983), 61-62; *Die Hausbücher*, према регистру занимања; ЛССВ, 540-542 (Ђ. Петровић, *Покривала за главу*), детаљно са описима из извора и пописом ликовних представа, те поменом *српских шешира* за поједини тип у Дубровнику; А. Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века (у штампани)*; P. Walton, *Textiles*, 343; *Лексикон градова и тргова*, 127 (В. Алексић, *Клобук*). У Дубровнику се тако у 15. веку разликују биретари од шеширџија, од којих су последњи ређи. D. Roller, *Dubrovački zanati*, 81-82. За капу ваљаницу: Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 115.

Као посебан занат издваја се и торбарски, о ком нема никаквих података, изузев помена Илије Ташнаревића, чије име упућује на постојање ташнера, а за чији назив, су можда били одговорни саски досељеници. Домаћи израз извори не баштине. Торбе су шивене вероватно од коже, а изгледа да је у надлежност истих спадала и израда различитих ситних предмета од коже и текстила.⁴²⁹ Ништа више нема података ни о врећарима, мада су кожане вреће свакако израђиване од стране неке врсте кожара, пошто од артикла рударски закон спомиње жаке и пулиње, за извлачење руде и воде, свакако од коже. У оквиру БХ сачуван је и помен израде цакова тачне мере (*цак*, врећа – три лакта дуга, а комол широка = 180цм x 45цм), те се можда може претпоставити и постојање неке врсте врећара.⁴³⁰

Међу произвођаче одевних елемената морају се убројати и појасари. Док о истим нема помена у домаћим изворима, појас као предмет често се спомиње, па се и задужује, а његова вредност варира од намене и статуса. Да ли су исти радили само од племенитих материјала, па се могу дефинисати као златари, или паралелно и од тканина, коже и украса, те да ли су користили основу коју су шили кројачи у случају свиле и тканина или кожари, нема директних података, али има страних примера који указују да су бар оне скупоцене од метала и драгоценог камења, радили и драгуљари, те вероватно и домаћи вешти златари. Ремник као назив за каиш на одећи бележи посебно Закон Новог Брда. Стога можда бар у случају исецања кожних појасева и каишева може да се говори и о ременарима, познатим и из страних ликовних представа, док они од тканина спадају у рад кројача, али израда металних копчи и делова остаје у рукама обрађивача метала, како то указује и страни материјал, као и у случају удара. Иако појасаре домаћи извори не бележе, исти занат се издваја најкасније почетком 14. века, а средином истог познат је и широм средњовековне Европе (*cingulator, pasir*), тако да се постојање истих треба претпоставити макар у економским центрима првог реда

---

⁴²⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13; *Hausbücher*, према регистру занимања; Miklosich F., *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*, 132. Видети и изнад 220. За Илију Ташнаревића видети ниже.

⁴³⁰ БХ, 123; Г. Томовић, *Властелинство манастира светог Стефана*, 244; Ј. Луčić, *Obrti i usluge*, 83-84; *ЛССВ*, 395 (С. Ћирковић, *Мере и тегови*). Исти члан спомиње *водарски посао*. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17-18, чл. 30. Латинични препис нормира димензије тих кожних ведара: висина је 6 педи а ширина пречника је 4 педа. С. Ћирковић, *Латинички препис*, 38 чл. 27.

макар током прве половине 15. века, чему би у прилог говорио и спомен појасара у Сребреници.⁴³¹

Као посебно занимање јавља се и занат постелника, чији назив очигледно има и комплексно значење, па је исти термин сем у смислу радне делатности у вези са *постељом*, коришћен и као титула, вероватно и за начелника поједине групе мајсторија, која је најпре снадбевала економски центар властелинства свим оним артиклима који би могли да се доведу у везу са постељом, вероватно у ширем смислу речи. Мада се постеле јављају као давање па и болницама, те у грађи јављају и у смислу *опремљене постеле*, професија постелника, судећи према паралелама са називом титуле, обухватала је заправо израду рубља, одеће и постеле вероватно најпре од лана, али и других материјала за господара, односно и више фаза рада, а можда и рад више различито специјализираних мајсторија, обједињених једноставно бар првобитно под називом поштељака можда у смислу дворских мајсторија које раде за постелника, односно господара. Тако већ само по описима постела види се да исте садрже дрво, перје, вуну, лан, па и свилене елементе, док су рубље и одећа, како доња, тако и ноћна, свакако у случају владара најпре од лана и свиле, бар до ширења памука. Судећи бар по повељи цара Уроша, специјализирана села поштељака нису била неуобичајна, па се у Брвеничкој жупи наводе чак три, а поштељаке бележи и ДХ.⁴³²

Осим поменутих, међу занатлије кожаре, уско специјализоване треба убројити и произвођаче пергаментa, о чијем издвајању у прилог говоре како писани тако и ликовни извори стране провинцијенце, а чије присуство, па и издвајање и у домаћој средини, индикује свакако евидентна употреба пергамене, како за издавање аката, тако и за преписивање, макар за потребе владара, манастира, скрипторија. Што се тиче произвођача књига, посао је обухватао сем

---

⁴³¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIII; *Hausbücher*, према регистру занимања; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 61, 65; *ЛССВ*, 535 (Б. Радојковић, *Појас*); V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* 1, 366; *Lexicon latinitatis nederlandicae Medii Aevi* 10, 368; *Словарь русского языка XI–XVII* 18 (1992) 91-94.

⁴³² ДХ I а, 307; ДХ II, 58/68 ф. 61; ДХ III, 130; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-146, 154; И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 2, 1261; *Словарь русского языка XI–XVII* 17 (1991) 236-239; *ЛССВ*, 190 (Р. Радић, *Постелник*), за опремљену постелу *ЛССВ*, 355 (С. Ћирковић, *Кућа*, под 3) и даље *passim*. Назив постелник бележе бројни извори, па и страни словенски, у појединим случајевима као титулу, али и као занимање, па се у појединим радовима о занатству или титулама исти тумачи различито, па некада и као врста дрводеља, уп. Z. Winter, *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. věku*, Praha 1906, 143. У том контексту било би од значаја да се назив постелника али и постелника/поштељака посебно проучи на основу паралелних истраживања.

материјала за писање још минимално конач за повезивање, који ради у локалу жена, и мајстора који деље дашчице за корице, не рачунајући кожне повезе, или драгоцене окове и украсе.⁴³³

Коначно када се размотре називи и поделе заната у страним изворима, мора се нагласити, да судећи бар према раширености и старости појединих, да међу оне наведене у датом прегледу, у исте треба можда убројати и поједине такорећи урбане, попут чешљара, а на чије постојање би можда у будућности могли да укажу макар археолошки налази.⁴³⁴

Улога и статус

Улогу и статус произвођача одевне струке, а посебно секундарних, који се налазе на врху инфраструктуре рано дефинише свакодневна потреба, а посебно се њихов рад опажа у економским центрима, било двору или граду. Да су исте занатлије сматране посебице битним на властелинствима, говоре подаци о њиховом подлагању манастирима и то у извесном броју, како директно делови аранжмана поклона тако и делимични пописи истих по насељима. Помени дажбина у виду јарина, јагњетине и испорка, као и говеђих кожа, сведоче о додатно о израђивачима капа, али и пергаментна, за чију производњу су коришћене управо поменути говеђе и јагњеће коже, при чему су исте, а посебно говеђе имале свакако значајну намену и у обућарској струци.⁴³⁵

Производња се надзире и контролише, па још Крмчија моравска доноси пропис о кривици шаваца, ако је до штете дошло услед незнања или лењости, а шавци се јављају и у закону мајсторијама као важна категорија. Такође и низ законика стране провинцијенце, у том контексту доносе и прописе о раду, па и максимирању цена како артикла тако и поправке истог, а најчешће ту су и

---

⁴³³ *Die Hausbücher*, према регистру занимања; *ССЗН* 1, 16 бр. 35; P.Riché, *Daily Life in the World of Charlemagne*, 145; A. L. Poole, *From Domesday Book to Magna Carta*, 74-75; *ЛССВ*, 491 (Ђ. Тошић, *Папир*), 506-507 (Ђ. Тошић, *Пергамент*), 527-529 (З. Јанц, *Повез књиге*). Тако нема никаквих података ни о израђивачима папира.

⁴³⁴ О чешљевима и чешљарима: К. Лиречек, *Историја Срба* II, 237; Ј. Лућић, *Обрти и услуге*, 82.

⁴³⁵ Манастиру Бањској подложено је чак десет кожухара и шест скорњана, а шест обућара, са протомајстором Рајком на челу, приложено је и манастиру светог Арханђела, док се уместо бројних шаваца кожухних јављају шавци свитни, њих седам. *БХ*, 124; *СХ*, 143. Видети и изнад детаљније.

посебни чланови везани за рад обућара, чији занат се рано и организује, а посвећена им је и посебна пажња у литератури. Такав надзор и максимирање, јављају се и у Закону Новог Брда, а у вези рада шнајдера, кожухара, шустера. Ради поређења мора се истаћи да тако већ помињани загребачки закон, такође из прве трећине 15. века, прописује цене нове обуће, те поправке старе, па и дубровачки, што омогућује и извесна опажања. Док су у оба случаја јављају боље и лошије ципеле, загребачки разликује и два типа поправки, ону јефтинију опшивањем и ону скупљу када се мењају и ђон и горњи врх ципеле. Према правилу управо у урбаним центрима, јављају се и често улице обућара, а помињана је и домаћа капија шустера.⁴³⁶ Осим обућара, поједини извори спомињу и кројаче, па и оне познатије и бољег статуса, па се тако у Новом Брду помиње и Божидар кројач Калојан, кожухари се јављају као важније занатлије, поједини постелници забележени су и као земљопоседници, а један *Ташнарeвић* и у самом закону деспота и међу *добрим људима*. Посматрајући макар изоловано само књигу Лукаревића, мора се истаћи да припадници одевне струке, чине једва мање од половине свих пописаних занатлија.⁴³⁷

Место радње и оруђе

Као место радње у случају одевне струке, и појединих овде поменутих занимања, истиче се радионица, а као главни алат маказе и игле, па и напрстци, односно кожарске варијанте истих, ножеви, сврдла, печати, а у случају обраде метала и они поменути од појединих израђивача. Како тек даља истраживања ових занимања те евентуално материјални налази градских радионица, могу да пруже детаљне прегледе оруђа појединих израђивача из ове групе, те паралелна поређења истих, треба истаћи да се бројни алати јављају у страним ликовним

---

⁴³⁶ *Крмчија морачка*, 71; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22, чл. XIII-XV; I. К. Ткачић, *Monumenta historica* II, 49; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 148.

⁴³⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 72; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 146, 154-155; Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 374-375. Има мишљења да је у питању Калојан Русота, цариник и утицајна личност у Новом Брду, где се бележи 1423, као цариник деспота Стефана, а касније и као важна особа на двору деспота Ђурђа. *Ново Брдо*, 50-52, 138 (В. С. Јовановић), уп. М. Николић, *Византијска аристократија*, 305-307, са ст. литературом. За Илију односно појам добри људи: М. Ивановић, „*Добри људи*”, 159-187, са изворима и ст. литературом. О одредбама у вези наведених занимања, као и о мобилности занатлија, па и појединих кројача, видети и детаљније ниже.

представама, или у појединим случајевима и пописи радионица из приморских градова.⁴³⁸

Трагови у топономастици

О именима насталим у вези занатске делатности везане за одевну те производњу појединих предмета, нема пуно података, те се најчешће може говорити о микропонима. Тако се у вези домаћих назива јављају и помињани *Клобучарев до*, чији назив се може можда довести и у везу са појединим клобучарем, као и *Порта шустера*, а као мајсторска насеља можда би се могли прихватити помен *Поштељака у ДХ*, те назив *Шавче* забележен у акту *Раваница*. Вероватно да је бар у економским центрима вишег нивоа, било и више таквих микропонима, али у руралном крајолику мајсторска насеља заната разматраних овде у склопу одевних предмета, изгледа да нису често формирана изузев поштељачких, већ се припадници ових занатских групација, налазе у насељима различитих типова.⁴³⁹

---

⁴³⁸ *Die Hausbücher*, према регистру занимања; *Ново Брдо*, 50-52, 138 (В. С. Јовановић); Т. Andrić, *Oprema stambenih i radnih prostora*, 265-266; Видети и изнад за поједине алате, разматране према материјалу обраде.

⁴³⁹ *ДХ* I, 97; *ДХ* I а, 307; *ДХ* II, 58/68 ф. 61; *ДХ* III, 128, 130 ф. 66; М. Пурковић, *Попис села*, 158/108.

III Место, положај и организација занатлија

Проучавање историје занатства, како је још у самом уводу и указано, налаже и истраживање развоја правног статуса и положаја занатлије, његових права односно обавеза, врста организације и облика удруживања. Каква је позиција или организација првобитног мајстора код старих Словена за које се сматра да живе и раде у оквиру слободне сеоске општине, нема за сада поузданих података, па је раније доба могуће испратити само у главним карактеристикама развоја, и то на основу скупине шароликих чињеница. Судаћи према раним описима, првим поузданим поменима, језичкој, културној и материјалној баштини, у то време основна специјализација је успостављена, у складу са потребама и нивоом технике, те су занатлије и посебно третиране. Да су доста рано и на овим просторима издвојене у одређену категорију говори и коришћење термина мајсторије, закон мајсторијама, који упућују да је разлика свакако успостављена још у ранијем периоду. Мада се услед недостатка писаних извора, положај, обавезе и организација занатлија не могу у потпуности пропрати на свим нивоима, нешто података пружају поједини домаћи законски текстови као и забележени помени законодавне делатности појединих владара, углавном из 14. и 15. века, те извори друге врсте или провинцијенце.⁴⁴⁰

Током средњег века, занатлија место налази најпре у оквиру властелинства, међу представницима подложника и привређујући било директно или индиректно за господара, односно владара. Међутим, подељеност територије на световне и сакралне поседе, постојање посебног владарског домена и регалних права, те властелинства извесног господара, као и успостављање градова као трговачко занатских центара, условили су различит и паралелан развој у оквиру ове привредне гране током средњег века. Као важне разлике између занатлија из ових средина, истичу се правни положај, концентрација, ниво специјализације, начин организације, а најпре између, условно речено градског и сеоског, које ипак за потребе истраживања треба предефинисати у однос између руралног и урбаног.

---

⁴⁴⁰ *Зборник I*, према регистрима. Поједине констатације изнете одавде на даље засноване су на подацима изнетим у претходна два поглавља. Видети изнад *Поглавља I, II*, *passim*. Такво издвајање занатлија бележи и *Опширна руска правда. Правда Русская II*, 317-318 чл. 15, и даље према регистрима; Тихомиров М.Н., *Пособие для изучения Русской Правды*, 90. Видети и ниже.

Такође, не може се занемарити ни разлика у развоју па и нивоу занатства у појединим типовима (*суб*)урбаних и *специјализованих* насеља, лоцираних унутар поменутих простора, а поједине занатлије налазе место и у манастиру, или при двору, што довољно доприноси посебности њиховог статуса. Поседи властелинства често су груписани на неколико локација, између осталог и ради стицања одређених ресурса. Додатно као потпуно засебан тип првобитне занатске производње, који се од других издваја по месту и врсти те нивоу вештине може се издвојити кућна делатност, коју осликава систем пореза. Пошто је у крајњој инстанци, како је више пута и напоменуто сваки занатлија најпре подложник владара, односно господара, који тежи надзору и испуњавању својих права - статус, организација и удруживање занатлија различито су посматрани из угла законодавца. У атмосфери таквих подела, развој положаја занатлија, могуће је једино испратити кроз појединачна истраживања, и то из угла *места занатске радње*, односно према условној припадности господару, те је стога неопходно и успоставити њихову основну типологију.⁴⁴¹

Места занатске радње - типологија занатских насеља

У зависности од физичке локације, место занатске радње, па самим тим и положај занатлије, може се најпре одредити према типу насеља, у ком се налази, односно месту истог у оквиру шире шеме насеобина у датим историјско географским околностима. Додатно место занатске радње може се дефинисати и у односу према економском центру ком правно припада, те удаљености од централног насеља, или свог економског центра, при чему треба имати у виду да се као исти, у оквиру властелинства могу извојити и *двор* и *манастир*, а у оквиру урбано руралних односа и *град*, *трг*, *трговиште*, али и *село/заселак*.

Судећи углавном бар према сачуваној грађи, у руралним оквирима како световног тако и сакралног властелинства, те и дате територије уопште може се утврдити већ устаљена структура и типологија различитих насеља, која су се међусобно разликовала било према специјализацији, концентрацији или повластицама, а вероватно и према организацији занатлија. Као главни типови

---

⁴⁴¹ А. Фостиков, *Занатство*, 51-53, 65, са изворима и ст. литературом.

села, односно засеока, за сада се могу издвајати: *мајсторска* и села/засеоци са занатлијама специјализованим у истој струци, села/засеоци у којима борави већи број занатлија различите струке – такорећи центри, па и занатски, насеобине успостављене у близини ресурса, неког већег постројења попут топионица или већих радионица и место занатске радње у виду локалне радионице, често ковачке.⁴⁴²

Насеља са делатницима, специјализованим за одређену врсту занимања, нису била неуобичајна појава. Заснивање таквих насеља углавном је процес условљен потребама господара, двора, манастира. Према појединачним подацима, као и детаљном опису заснивања мајсторског насеља зидара у Љутоглави, занатлије су насељаване, заједно са породицама (кућама), у оквиру чега су добијале и одређене привилегије, а на дар од владара, сем повластица, могле су да добију и земљу на којој су насељене, и то у баштину, а сем земље и све потребно за опстанак новог насеља у сопственим економским оквирима: њиве, ливаде, млин. Пошто се са својим селом јављају између осталих и занатлије мајсторских насеља: ковачи на *Корићанима* и зидари на *Дразе*, село поштељака *Грбовница*, да наведемо само неке, изгледа да је то била већ устаљена пракса. У замену за свој специјалистички рад ова насеља ослобођена су често од других дажбина и намета, а бар зидарска оптерећена и минималним радним обавезама, у односу чак и на *закон мајсторија*. Заузврат професионални рад или дажбина у производима постају обавеза ових делатника.⁴⁴³

Мада пример зидара из Пнуће, расветљава процес заснивања мајсторских насеља, у вези истих остаје још низ непознаница. Како је дељена заједничка земља међу занатлијама, као и каква је била унутрашња организација, само су нека од питања. Како мајсторско село претпоставља концентрацију уско оријентисаних мајстора, са породицама, морала је да буде успостављена и каква таква подела радних улога, као и извесна хијерархија. Када се овим подацима

---

⁴⁴² Ј. Мргић, *Проучавање "централних" насеља*, 285-297, са ст. литературом; А. Фостиков, *Занатство*, 65; С. Мишић, *Заселци*, 39-49; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, са изворима и ст. литературом, *passim*. Видети и ниже.

⁴⁴³ *БХ*, 121; *СХ*, 110; 140; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-146. Поједине повластице јављају се и у каснијем периоду, па тако током 16. века, становници помињаног села Стрелар, били ослобођени давања харача, спенце, ушура и диванских намета. D. Amedoski, Petrovic V., Garić Petrović, G., *The Koznik District (Nahiye)*, 9. Видети и изнад н. 219.

дода и чињеница да је поштовања задатих обавеза захтевало и извесну врсту надзора, може се рећи да је организациона структура захтевала и челну функцију у оквиру овог типа занатског насеља. На истој је вероватно могао да бар што се пословања тиће нађе, и главни мајстор из насеља.

Иако се у везу са мајсторским селима, па и појединим местима производње могу довести и поједини топоними, а посебно помињани *nomina professionalia*, како је напред и указано, без додатног податка или описа није могуће презизирати њихово време нити начин настанка, те се по правилу не могу везати за *мајсторска села* заснована по одлуци господара. У појединим случајевима тако, може бити реч и о специјализацији и груписању занатлија у близини ресурса, попут рудника, где се јавља привремена или стална насебина, односно у близини већих постројења попут топионица или радионица *Montanindustrie*, а делатници ових стамбено пословних комплекса, такође су стицали извесне привилегије, свакако у складу са статусом насеља. Иста појава опажа се и у простору око тргова, годишњих сајмова, већих насеља, чији називи настају као одраз свакодневнице. У појединим случајевима места занатске радње тако постају и језгра насеља, или *субурбани* предели који настају развојем тргова.⁴⁴⁴ Ипак након успостављања и ова насеља морала су да буду на неки начин и ратификована, те опорезована, могуће у складу са местом припадности, односно економским центром према ком су организована.

Извесну концентрацију занатлија различите струке налазимо искључиво у већим насељима, која би се могла сматрати и посебном субурбаном структуром - *сеоским трговиштем* у оквиру руралног крајолика. У таква би спадало село Чабик (Чабић/и, Клина), највеће насеље манастира Дечани, у ком се на нешто мање од 200 кућа (182, односно 197) јавља десет попова, као и четворица занатлија: два ковача, један мачар, и један златар, а додатно и један Грнчаревић, те један Ковачевић, чија презимена би можда могла да упућују и на наслеђивање заната. Иако у основи различите струке, од пет поменутих занатских занимања, четири потврђених припадају сфери обраде метала. Податак да у селу бораве један мачар, значи оружар и један златар свакако да сведоче о структури и

---

⁴⁴⁴ P. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 35, 218; А. Фостиков, *Занатство*, 65. Некада је реч и о природним појавама и физичким одликама. Видети и изнад н. 73, 138, 140.

богатству насеља, а из истог села потекло је и осамнаест сокалника. У Чабику је постојала и црква Светог Петра, а један од његових засеока Добродол баштина је челника Радана, који је и сам потчињен Дечанима. Овако развијено село на путу поред *велике цесте Призрен-Треча*, несумњиво да је имало и сопствени трг, а вероватно да је постало и трговачко занатски центар на том делу поседа дечанског властелинства, од чијег центра је удаљено око 42-43 км пешке, у зависности од пута, а чији се атар додатно граничио и са метохом манастира Бањске. Интересантно је приметити и да је исто насеље када би се повукла кружница, налазило у зони до 50км удаљености и од Вучитрна, Пиштине, Призрена и Пећи.⁴⁴⁵ Иако се у попису села налази само четворица потврђених занатлија, треба имати у виду са се исти наводе углавном са породицама, браћом, па и дедом, а како се наводе само и опорезоване занатлије, чак и у случају ковача самца, вероватно да је свако до њих имао бар неку испомоћ у радионици, *сина или работника*, те да је стога укупни број занатлија, као и *ученика*, могао бити и већи, те да се као и у случају других категорија заправо ради о кући. Такође већ успостављање неколико радионица везаних за рад са ватром, морало је да запрема извесну територију насеља.

Осим поменутог Чабика, на територији Дечана, као нешто мањи занатски центар можда би се могло истаћи и село Рзенићи (Рзнић/Рзниц, Дечани, 35 кућа) у непосредној близини самог манастира, на око 7 км, у ком се наводе један ковач, један кождер и један *мајстор* без ближе ознаке занимања, можда градитељ. У свим другим насељима, па и оним која доживљавају успон, бележе се евентуално двојица занатлија (Прилепи, засеок Храстовице, на око 4км од Дечана и око 3 км од Рзнића, 21 кућа). Последња два примера, указују и да се у непосредној близини економског центра, па и у случају манастира, јавља већа концентрација занатлија, а иста насеља сходно паралели са градским метохом, налазила би се у најужој

---

⁴⁴⁵ ДХ II, 20-25, 56-57, 60-61; ДХ III, 88-94, 131; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, према регистрима; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 190- М. Благојевић, *Државна управа*, 216; С. Мишић, *Заселци*, 44. Видети и изнад. Према путопису М. С. Милојевића, ту се налазио женски манастир посвећен Вазнесењу, а који је према натпису *подигао краљ Урош II, након победе над Турцима*. М. С. Милојевић, *Путопис II*, 2, 183. О каснијој цркви Светог Николе: Г. Суботић, *Долац и Чабићи*. За мерење удаљености је коришћена Google мапа: <https://www.google.com/maps/dir/Qabiq+%D0%9A%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BA/Desan+51000/@42.6034458,20.2233993,10z/am=t/data=!3m1!4b1!4m14!4m13!1m5!1m1!1s0x1353732c400090fb:0x68e9d3bf78e5690c!2m2!1d20.7158398!2d42.5965071!1m5!1m1!1s0x135255051b92477b:0x7f97d3d31a733b3f!2m2!1d20.2883251!2d42.5403276!3e2>

зони манастирског метоха, сходно географским карактеристикама.⁴⁴⁶ Уобичајно место занатске радње у руралним пределима, често представља локална и појединачна радионица, која се у зависности од врсте заната, налази у оквиру појединог села односно њиховог атара, најчешће ковачка.⁴⁴⁷

Када се говори о разлици између урбане и руралне средине, најчешће се у литератури до новијег времена, како је изнад и напоменуто истицала разлика на нивоу град - трг - село, па и приликом разматрања занатства. Међутим истраживања насеља, указују сем на различиту типологију руралних и на разлику урбаних средина, односно раличит ниво и ток урбанизације истих. Тако се као урбани центар, може истаћи град, односно *трговиште*, али не треба, ни у том случају занемарити субурбане структуре. У случају градова, посебно централних насеља првог реда, у такве би можда сем самог центра, спадала, бар крајем средњег века и насеља, такорећи предграђа, односно насеља у оквиру или на ободу прве зоне градског метоха, на око 5км, удаљена не више од пар сати хода, у чијем случају се говори о свакодневним контактима, те уској сарадњи између њихових становника. Судећи према подацима из књиге Лукаревића, део пописаних занатлија везује се и за села из ширег новобрдског градског метоха, који се пружао, судећи према Копривници, на око 15км, удаљености од центра. Према појединим прорачунима заснованим на овој пословној књизи, у самом граду јавља се скоро два пута већи број занатлија, у односу на околна насеља. Мада до сада није решено у потпуности решено питање односа увођења назива *zitade/vila* у исту књигу, а посебно због проблема недоследности коришћења истих, одговор на поједина питања у вези размештаја занатлија па у оквиру градског метоха, пружиће вероватно будућа истраживања, која ће дозволити детаљније убицирање познатих топонима у оквиру простора. Тек након тога могло би се разматрати и питање присуства занатлија из градског метоха у центру, те евентуално њихов повлашћености, посебно приликом пословања у његовим границама, те њиховог правног статуса.⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁶ До друге половине 19. века у Рзњићу су стајале развалине цркве Св. Срђа и Вакха. Од материјала ове цркве сазидана је сеоска цамија. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 187-188; *Географска енциклопедија* I, 511-512; С. Мишић, *Заселци*, 44. Видети и н. 442.

⁴⁴⁷ Видети изнад *Поглавље II*, *passim*.

⁴⁴⁸ Ј. Мргић, *Проучавање "централних" насеља*, 285-297; В. Петровић, *Градски метох*, 140-145. Као и у случају других лица, и занатлије у истој књизи бележе се, како је то већ у историографији

Већ само овај кратак приказ могућих места занатске радње, указује на опширну проблематику, која прати решавање питања положаја или организације занатлија, те указује да низ типова насеља у којима занатлија ради и борави, као и у другим случајевима има различите господаре, у складу са чим подлеже и датом закону, па и о порезу. Ипак трагови домаћег законодавства дозвољавају да се идентификују само две важније групације, зависне мајсторије и слободни урбани мајстори, при чему треба имати у виду и да постоји евидентно одступање у појединим случајевима и да идеја подложништва, доживљава промене током средњег века. Осим те две скупине, јавна власт посебним уредбама третира и контролише и развој кућне производње. Додатно као категорије издвајају се условно речно и монаси, односно дворани занатлије.

Колики је заиста био укупан број мајстора и како су исти распоређени и у ком су правном статусу, остаје делимично нејасно и због тога што нису све занатлије поименице обухваћене ни у оквиру ретких спискова или пописа. Тако се примера ради поједине јављају само у збирном попису дарованих занатлија, без имена или ознаке места припадности, подлажу се како оне из сеоских насеља, тако и оне из подграђа градова, исто онако као што се подлажу и сама села из оквира градског метоха. У случају манастира некада није јасно ни да ли наведене раде у манастирским радионицама у непосредној близини или унутар ограђеног простора, или су пак исте налазе у оквиру појединог насеља.⁴⁴⁹

Занатство велепоседа - закон мајсторија*

У оквиру велепоседа, одвијала се занатска делатност како у руралним областима, тако и у самим центрима властелинства, световном или сакралном двору односно манастиру. Услед окретања проучавању градова и рударства, производња у сеоском типу насеља, прилично је запостављена, те о истом скоро

указано, са местом порекла и без места порекла, у ком се случају иста лица опредељују као познати становници датог места. М. Динић, *Из Дубровачког архива I, passim*; Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 372-374.

⁴⁴⁹ БХ, 124; СХ, 143; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 37-38; Р. Михаљчић, *Закони*, 38, 64, 73, 80; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, 51-65. Видети и изнад, н. 448.

* Потпоглавље представља прерађен и допуњен део текста о закону мајсторија, објављен у оквиру рада А. Фостиков, *Занатство*, 51-69.

да једва постоји неколицина радова, међу којима се у новије време истичу они М. Благојевића. Заправо како је изнад на више места и указано приликом проучавања појединих заната, да је занатство било развијено и у руралним пределима, у којима се исто развија у складу са потребама и могућностима, па и на велепоседима, где се такође бележи гранање занатских занимања, као и успон појединих занатлија до нивоа земљопоседника.

На значај сеоске производње скренута је пажња у новије време и у византологији, када је и указано да заправо занатство углавном и остаје лоцирано у оквиру руралног поседа. Да је село и ангажовано у занатској производњи, показује према мишљењу појединих аутора тако и село Радоливо (Халкидики), где првом половином 14. века живи велики број занатлија: обућара, колара, кројача, ковача, лончара и ткача. Таква концентрација на селу према Љ. Максимовићу указује на чињеницу да су оне често радиле за велике области, а само постојање овог сеоског тржишта и на конкуренцију на коју је градска привреда наилазила у продаји занатских артикла на селу. Иако се исти случај не може дословце потврдити на домаћем примеру, пошто на територији од интереса долази до успона рударства, које убрзава урбанизацију, али и развој занатства, које се управо у Византији 15. века, којој то недостаје и високо котира, треба истаћи да је великим делом занатство живело у оквиру властелинства, па и сеоског атара, уз извесне измене током времена.⁴⁵⁰

О правима и обавезама мајсторија, те њиховом присуству у оквиру сеоског атара, податке доноси низ извора, међу којима се по значају морају издвојити даровнице владара манастирима, а посебно БХ и ДХ I - III, из друге и четврте деценије 14. века, у којима је једино и сачуван *мајсторијама закон*. Сам закон важно је место помена збирне именице *мајсторије*, која се у датом случају користила да означи посебан друштвено социјални слој подложног сеоског земљорадничког становништва, припадника *људи црквених или метохијских*. У основи, овим законом регулисане су радне обавезе, давања и права занатлија, као и питање наслеђивања њиховог статуса. Основне земљорадничке обавезе, обрада парцела одређене величине земље и винограда, давања у житу и вину, биле су

---

⁴⁵⁰ К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402, 404. Видети изнад н. 23-24. За разлику од средњовековне српске територији у Византији није дошло до тог рударског бума, који се ширио са Сасима. Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 44-45, 56-57 н. 133.

занатлијама одређене у истој пропорцији као и сокалницима. Надаље, били су обавезни да раде на припреми сена три дана (косе, пласте и здену сено), а према БХ и да жању исто толико, да учествују у грађењу града, а били су оптерећени и давањем различитих данака.⁴⁵¹ Свакако да су у оквиру властелинства занатлије били обавезне да својом вештином допринесу одржавању и развоју манастирског властелинства, те да су обављале одређен рад у струци и давале дажбине у складу са природом своје производње, вероватно у виду десетка занатских производа. Иако се њихова давања као ни посебне обавезе у оквиру закона нигде не прецизирају, о томе постоје сачувана сведочанства. Тако у ДХ I-III и СХ се говори о наплати такси од комбинованих топионичких постројења управо у виду њихових производа: гвожђа и близнице (челика), док се у СХ изричито наводе потковице и *кожухе лисичије* које су манастирске занатлије биле дужне свом господару.⁴⁵²

Имајући у виду чињеницу да су у оквиру поменутих законских одредба статус и радне обавезе мајсторија одређене у односу на сокалнике, као и да се у појединим случајевима наводе поред сокалника, или се као посебан друштвени слој јављају уз попове, дијаке и отроке у члану о обради винограда у БХ, може се рећи да правно посматрано мајстори представљају посебан повлашћен слој зависног земљорадничког становништва.⁴⁵³ Како би се ограничио број припадника овог слоја, посебним чланом прописано је и наслеђивање заната у оквиру породице, односно његово преношење са оца искључиво на једног сина, док за остале синове БХ налаже да пређу у *работнике*. Исти члан је у тексту ДХ I-III допуњен, па се у њему истиче да остали мајсторски синови по правилу прелазе у сокалнике, иако се дозвољава и могућност да пређу и у меропхе, у случају да

---

⁴⁵¹ Р. Михаљчић, *Закони*, 29, 30, 37, 38, 63, 64, 73, 80, 83, 184, 186, 194-195, 198; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 191, 204-212; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 175-189. О сокалницима и сокалничким обавезама: В. Тријић, *О сокалницима*, 3-28.

⁴⁵² Р. Михаљчић, *Закони*, 42, 127; СХ, 110; 140; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 111, 113-114, 119, 121. Видети и изнад *Поглавље II*, *passim*.

⁴⁵³ Док ДХ I дозвољава да мајсторски синови пређу у сокалнике, истовремено се исто онемогућује поповским наследницима, па се за њих одређује да уколико књигу не изуче пређу у меропхе. Р. Михаљчић, *Закони*, 71; В. Тријић, *О сокалницима*, 9-10. О поповима и отроцима и дијацима видети: Ђ. Бубало, *Шта значи отрок*; ЛССВ, 483-485 (Ђ. Бубало), 553-554 (Р. Михаљчић); М. Копривица, *Попови*, са ст.литературом. Видети и изнад н. 440.

желе да узму земљу од меропашке.⁴⁵⁴ На овај начин је обезбеђено преношење стручног искуственог знања са оца на сина, а такође је из мајсторских породица делимично обезбеђено попуњавање сокалничког слоја.⁴⁵⁵ Ипак, како се види из сачуваних пописа, и поред ове одредбе, мајстори се јављају у заједници са синовима, па чак и са два брата и више синова, а понегде и са дедом. Реч је углавном о припадницима заната везаних за обраду метала и кућа градитеља, што значи да се ово правило изгледа да није дословно поштовано бар у оним струкама, које су по природи посла захтевале учешће већег броја људи. Ипак, без додатне анализе која би ово потврдила и на другим примерима, мора се узети у обир и могућност да је оваква појава могла да буде део друштвене традиције да су синови остајали у кући родитеља до одређеног доба или женидбе. Такође у руралним пределима управо породица најчешће је и представљала јединицу производње, па би се могло рећи и да заједно са мајстором ради и борави као испомоћ у оквиру радионице. Када мајстор није имао мушког наследника, на месту сина се сем брата јавља се и зет, као сарадник и наследник по женској линији, што сведочи и о ступању појединаца у слој мајсторија путем брака, те допушта и могућност разматрања брачних веза у оквиру самог сталежа.⁴⁵⁶ Да ли су поједини синови мајстора могли да пређу у сталеж попова није познато, али вероватно је да су њихови наследници стицали ту могућност, макар посредством сокалничког слоја, о чијем преласку у поповски сталеж речито сведочи члан број 26 у БХ. То је ограничено тежњом српских законодаваца да се и поповски сталеж затвори, о чему говори одредба да попа може да наследи само његов син (ДХ I, чл. 24).⁴⁵⁷

Осим поменутих одредби, мајстори се заједно са сокалницима поименице помињу и у члану о удруживању за *друге работе*, у случају самачке/инокосне

---

⁴⁵⁴ Р. Михаљчић, *Закони*, 37, 71, 75, 87. Реч работник у БХ се јавља са значењем становника који је везан за земљу, а према анализираним актима у работнике су спадали још и меропси, сокалници, попови, дијаци и отроци. Нешто касније у ДХ уместо спомена работника уводи се категорија оних који земљу држе. М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 209.

⁴⁵⁵ Р. Михаљчић, *Закони*, 34; уп. В. Тријић, *О сокалницима*, 15-16.

⁴⁵⁶ ДХ II, 22 ф. 26, 23 ф. 27, 55 ф.58; 58-59 ф.62; ДХ III, 90 ф. 29, 91 ф 30; 97 ф. 36, 120 ф 59, 128 ф 67; СХ, 120, 140, 143; J. Kulischer, *Орца ekonomska povijest*, 208-209; S. A. Epstein, *Wage Labor and Guilds*, 20, 211; В. Тријић, *О сокалницима*, 10; С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 33; Р. Михаљчић, *Закони*, 127. Састав руралних занатских породица мајсторија био је према структури налик влашким и земљорадничким. С. Мишић, *Српска породица*, 378, са изворима и ст. лит.

⁴⁵⁷ Р. Михаљчић, *Закони*, 37, 71. Вероватно да су поједини мајстори постајали и монаси, да би свој рад наставили да практикују и у монаштву. Видети ниже.

куће (који нема сина или брата или работника, БХ чл. 14), а иста одредба дозвољава закључак да су и сами мајстори у појединим случајевима могли имати сопствене работнике, који су за њих привређивали. То су могли да буду шегрти или унајмљени помоћници из редова осиромашених људи, а работнике свакако да је користио и сваки успешнији занатлија, попут протомајстора Георгија или других поседника села.⁴⁵⁸ Да су поједине занатлије, окупљене у мајсторска села могле да буду и додатно привилеговане сведоче већ помињани подаци о Љутоглави. Такође, у појединим случајевима, извесно је да су неке од занатлија, попут ковача, пописане и у катунима, међу власима, али остаје неизвесно како су исте опорезоване.⁴⁵⁹

Закон о мајсторијама, сачуван у оквиру БХ и ДХ I-III, свакако да је делом потекао из ранијих законодавних аката. Како се ни пре ни након ових повеља закон о мајсторијама не јавља у сачуваним изворима, није могуће поуздано утврдити одмеравање њиховог рада у оквиру манастирских, или световних властелинстава, те евентуалне промене. Пошто цар Душан не спомиње закон о мајсторијама ни у СХ ни у свом Законику, у ком се пак у три члана осврће детаљно на рад златара, изгледа да је статус и рад мајстора био додатно дефинисан на неки други начин. Пошто је према М. Благојевићу још *Закон светог Симеона и Саве*, у свом саставу садржао и одредбу о изједначавању основних мајсторских земљорадничких обавеза са обавезама сокалника, можда је поменом истог закона и касније регулисан статус ових занатлија, као што је случај с другим делатностима.⁴⁶⁰

Прихватање такве премисе указивао би да су мајсторије већ успостављене најкасније до времена доношења овог закона, а вероватно и раније, а њихов статус био је вероватно одређен још обичајним правом, које је препознавало занатлију, а

---

⁴⁵⁸ О раслојавању сеоских занатлија видети даље. О Георгију и изнад.

⁴⁵⁹ СХ, 133, 140; ЛССВ, 86-87 (Д. Динић-Кнежевић, *Власи*); М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 217, 222, 227. Проучавање Влаха свакако да указује на њихову унутрашњу стратификацију, а сем помена ковача, у оквиру катуна, познато да је и кнез Влаха, имао свој самоков. Видети и изнад н. 119. Осим ових и помена давања међу којима се јављају сем вуне и тежања исте и готови производи: покров, окрој, клашње, *поставе*; за које се може допустити да настају у оквиру кућне производње, дају се и обрађене коже, па и испорак, па је питање да ли се међу истима јављају и кожари, као занимање. Већ војничка и улога влаха у караванској трговини указује да је међу истима морало да буде развијена макар делатност производње за пренос робе те бригу о коњима и марви. За давања, видети и уп. А.Фостиков, *Прилог Лексикону српског средњег века* (у штампи).

⁴⁶⁰ ДЗ, 134-135 чл. 168-170; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 211-212.

посебно ковача као важну личност насеља. За обичајно право о наследству *заната и алата*, могао би се свакако везати пропис о наслеђивању правног положаја и професије у оквиру породице, признат како у оквирима властелинства, тако и у организацијама градских занатлија. Мада се наизглед чини да је слој мајсторија, само привидно одељен од меропаха, већ ситне разлике у између БХ и верзија ДХ пружају податке о постојећој вертикалној стратификацији мајсторија (од преласка у работника, преко преласка у сокалника, до мајсторских села и мајсторија подложника земљопоседника), али и о успону и паду појединих заната (успон златара на листи и уклањање *стргуна* са исте). Када се томе дода евидентно постојање привилегованих мајсторских села, али и *мајстора уговорних* у оквиру властелинства, који су за свој рад вероватно и плаћани, као и други *урочници*, промене устројства унутар мајсторског слоја и разлике између занатлије и земљорадника постају израженије.⁴⁶¹

Иако није ближе познато, како је било тачно организовано занатство властеоских као ни регалних поседа, у складу са општим средњовековним принципима, по којима је свако властелинство било и поједина економска јединица, и привреда на световним земљопоседима прелазила је исти пут развоја. Већ подаци да се спомен мајсторија јавља у владарским даровницама, прилагање разноврсно специјализованих мајстора или њиховог производа, али и истицање њихових привилегија, указују на постојање истих на регалној, односно територији световне власти. Стога вероватно да би се основна разлика пре пронашла у врсти и специјализацији и концентрацији извесних заната, а у зависности од потреба господара, односно својствених карактеру појединог насеља или поседа. Једини помени директни о томе сачувани су у оквиру акта о замени поседа тек из 1363. у ком се у оквиру световног властелинства, издвајају такође мајсторска села, али и села у поседу занатлија.⁴⁶²

Двор и манастир као центри занатства

---

⁴⁶¹ Видети изнад и н. 69, 113. Видети и ниже.

⁴⁶² М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-146, 153-155.

У време доступно за разматрање као место обитавања и рада појединих занатлија, морају се издвојити и двор и манастир - економски центри властелинства, у чијим оквирима се такође одвијала жива занатска делатност, на територији физички или имагинарно ограђеног економског простора – непосредног дворишта. Када се говори о развоју занатства треба истаћи и да се првобитно занатлије везују за двор, а бар у случају средњовековног руског простора, рана употреба кола, везује најпре за град, односно двор, те да се технолошка новина шири из центра ка периферији. Установа владарских радионица, позната је како у Византији, тако и у западноевропским државама тог времена. Занатлије су чиниле и део дворског домаћинства, тзв. *куће снабдевања* (*domus providenciae*). Као и сваком властелинском домаћинству тако су и двору биле потребна како услужна тако и занатска занимања, а део тих занатлија не само да је припадао поменутој кући, већ је једним делом и пословао у оквиру дворског комплекса.⁴⁶³

Иако о ранијем домаћем устројству и свакодневном функционисању световног двора, сем ретких помена нема података, мора се претпоставити да је функционисао као и остали, бар у појединим чиниоцима. Након успона нових држава на територији римског и византијског царства, формирање феуда односно властелинства и односи сизеренства, успостављају двор, посебно господарски као важан центар збивања и окупљања. Такође свакако да су и на датој територији, у складу са општим карактеристикама развоја издвајане оне вештије занатлије, као господарске, као што су и позиване. Већ неопходност војног опремања, захтевала је макар успостављање ковачнице, као важног елемента, а иста је морала бити лоцирана и у непосредној близини, ради лакшег снабдевања.⁴⁶⁴ У дворском комплексу постојале су вероватно и друге радионице, а сем ковача, заступљени су и други обрађивачи метала - представници оружара, златари, можда седлари, сви они који брину о опремању одреда, новцу, драгоценостима. За дворски комплекс

---

⁴⁶³ Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 342; П. Берк, *Дворанин*, 133,148 - 149. Установа владарске радионице позната је још у раној историји Византије. G.Dagron, *The Urban Economy*, 429-431.

⁴⁶⁴ Присуство ковача на владарском и на властеоском поседу, доводи се у везу са производњом оружја које је било неопходно за њихову статусну обавезу да оружјем штите своје поданике. Као и владар, и његови феудалци, војни обавезници, имали су своје занатлије за израду оружија, и за ковану коњску опрему, у складу са законом по коме су сами опремали властити одред. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 166, 175, 195. Исти тренд запажен је и у другим феудалним државама. Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 491.

везује се стога првобитно по мишљењу појединих аутора и ковница. У оквиру комплекса, могуће да су радиле и друге занатлије, ради намирања свакодневних потреба, те се можда може говорити и о занатлији дворанину. О занатству сведоче и спискови дарова сачувани у појединим актима попут повеље Дечанском манастиру, у ком се спомињу многобројни предмети израђени од стране ковача, златара и кројача, а бројне описе поклона доносе и житија архиепископа Данила. Судаћи по чињеници да су дарови долазили од владара, те да су требали бити изванредног квалитета, свакако да су за њихову израду бирани вешти мајстори, а у једном случају у житију краља Драгутина, и сам аутор казује да је исте у *свом дому правио*.⁴⁶⁵

Сељење двора међу зидове, у утврде или урбане центре, пратило је вероватно и премештање појединих занатлија из претходног комплекса. Ипак од тог тренутка, развој владарских радионица у замишљеном дворишту није могуће испратити, не само због недостатка материјалних налаза и хронолошки кратког живота истих у том статусу, већ и због скоро апсолутне тишине писаних извора, изузев помена владарске инжињерије у страним изворима. Судаћи по примерцима распрострањања стилова, како је поменуто има и мишљења да се исти управо шири са променом престолница Крушевца за Београд, у истом правцу што указује на сељење дела занатлија, било дворана или осталих грађана. У оквиру града како истраживања указују налази се углавном само једна ковачница, унутар или близу зидина. Да ли би ти остаци просторија и алата у случају стоних градова, попут Крушевца, унутар бедема, могли да се вежу само за градске или можда указују и на дворске занатлије, или се налазе у подељеној функцији за сада нема никаквих писаних података. Археолошки налази упућују да се у овој ковачници, радило оружје и коњска опрема, што би свакако говорило у прилог да је у питању важна радионица. Подаци да властеоска радионица често фигурира у оквиру византијског градског комплекса, у ком је насељена аристократија, те да се у 14. и 15. веку и у градовима у унутрашњости насељавају и племство и властела, наводе

---

⁴⁶⁵ Такође исти аутор доноси и податке о постојању радионице за књиге на двору краљице Јелене, а судаћи по наставку такође и радионице за сасуде и ризе и остало потребно. *Животи краљева и архиепископа*, 37; Ђ. Бубало, *Почетак треће Дечанске*, 81; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 68, 165-166; *ЛССВ*, 139-142 (С. Ћирковић, *Двор*), 142 (Р. Михаљчић, *Дворанин*); *ССР*, 139 (Ковачевић-Којић Д.).

и на помисао да поједине радионице и раде за потребе истих, а посебно у случају стоних градова, попут Призрена, Крушевца, Београда или Смедерева, у ком се око двора окупља феудално племство унутар града. У појединим случајевима познато је да су веште занатлије запошљаване и да раде директно за господара, те у оквиру дворског комплекса, па се између осталих у време Стефана Душана помиње и вешти дубровачки мачар запослен у Призрену, а касније се у суседству помиње и Дубровчанин, кројач Радивоје, који 1437 *ради на двору* Радослава Павловића. Иако о развоју статуса мајстора дворанина нема директних података, већ одвијање рада истих у оквиру комплекса морало је да доведе макар до њиховог условног издвајања од остатка мајсторија.⁴⁶⁶

За разлику од двора, који било у случају владарског или властеоског, односно господарског представља још увек енигму, посебно што старији нису ни тачно убицирани нити откопавани, манастирски комплекси делом су истражени, а у поједином случају и њихови економски простори. Идеалан план манастира обухватао је низ радионица унутар ограђеног простора, међу којима место обавезно сем скрипторија налазе и ковачка и златарска радионица (The Plan of St. Gall). Према досадашњим налазима претпоставља се да се тако у Студеници, налазе златарска, те грнчарска радионица, у Раваници је регистрована радионица са пећима и калупима за метал, те можда пећи за керамику, а у манастиру св. Николе (манастир *Намасија*), код данашњег села Забреге, пронађен је алат за обраду коже, а у северном делу ковачница, те пећи и сушара за керамику на два спрата. Такође има мишења да се и у Милешеви радила керамика, а локалне грнчарске радионице потврђене су и у појединим манастирима у Бугарској.⁴⁶⁷ Мада се може помишљати да су ове радионице биле намењене само раду подложних занатлија, мора се истаћи и да је део занатлија био и монашког статуса. Сами редовници често су израђивали себи потребне ствари, а монаси су

---

⁴⁶⁶ ДЗ, 134-135 чл. 168-170; К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 202, 204; А. Венас, *Kulturna istorija*, 497. А. Фостиков, *Занатство у Крушевцу*, 241-242; ЛССВ, 139-142 (С. Ћирковић, *Двор*), 142 (Р. Михаљчић, *Дворанин*); М. Алексић, *Реформа српске војске*, 21-22; Видети и изнад н. 316.

⁴⁶⁷ *The Plan of St. Gall*; С. Поповић, *Крст у кругу*, 212, 216, 286-288, 305; М. Брмболић, *Зидана пећ из манастира Намасија*, 441-447; V. Bikić, *Pottery manufacture in the Studenica Monastery*, 131-144; А. Zettler, *Spaces for servants and provendarii*, 1-16. Даља опсежнија истраживања манастира, који се спроводе колико нам је познато у бар у три манастира: св. Николе у Прибоју, Студеници и Манасији, где су откривене и две пећи, од којих једна занатска, те алати и кухињски комплекс, вероватно да ће довести до лоцирања места и врста радионица унутар комплекса.

се често бавили сем преписивањем у скрипторијумима и уметничким занатима. Додатно и сами скрипторији захтевали су развој низа занатских струка и умећа, попут производње материјала за писање, или уметнички рађених окова. У европским манастирима су се налазиле и уметничке радионице које су шириле тзв. *artes leviores quos mechanicas vocant*, а већ поменути пример монаха часовничара Лазара, указује да су занатство и технолошки напредак налазили место и међу монасима, у оквиру домаћих манастира.⁴⁶⁸

Занатство и урбанизација – организација и удруживање

На спрегу занатства и урбанизације, као и занатства и рударства, односно рударства и урбанизације, а у добу алата давно је указано, па и у широј литератури. Процеси урбанизације доводе до концентрације становништва у центрима, а растуће потребе самог града и становника истог, од тренутка његовог физичког настајања или преобликовања изградњом, до свакодневног функционисања, доводе и до пораста броја занатлија, као неопходних произвођача који прате развој тржишта. Исти процеси урбанизације, те створене потребе, паралелно са успоном обраде метала доводе и до новог гранања занатства и даљег развоја инфраструктуре појединих занатских занимања. У новоствореним условима занатска професија постаје не само начин привређивања, већ и пут да припадници исте увећају приходе.

Настанак градских занатлија одређеног правног статуса у улози проузвођача за тржиште, диференцијација, специјализација и успон секундарних заната, али и занатлија, само су неки од елемената *градског* занатства, на које се често ставља акценат. Највећим делом пажња је посвећена месту слободног мајстора међу *грађанима*, односно облицима занатских организација и удруживања. Мада о датим питањима постоји обимна литература, иста је већим делом територијално или тематски ограничена, најчешће на област појединачног центра, односно насеља, често слободне комуне или града, често из перспективе италијанских градова, или на основу података заснованих на проучавању

---

⁴⁶⁸ J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 77; J. Le Goff, *Time, work & culture*, 58–86. Видети и н. 108, 433.

урбанизације и цехова изложене у немачкој литератури, што је довело до извесних несугласица. Тако се истиче и да се тек са успоном средњовековних градова, јавља *слободни* занатлија, као професионални произвођач оријентисан ка тржишту, који живи искључиво од свог рада, као и да је у оквиру средњовековног градског центра организација занатлија била јавно приватног карактера те да је до удруживања и сарадње долазило и на слободним основама.⁴⁶⁹

Уопштено посматрано порекло слободних професионалних занатлија, се тако везује или за мајсторе који су у средњовековним градовима преживеле сеобу народа и наставиле да раде и производе на основама касне антике, као посебна производна и друштвена категорија, односно у непосредној близини или на месту старијег насеља, или стварањем нових градова као трговачко занатских центара у време устаљивања становништва и успона новчане привреде. Први процес запажен је код градова Италије и у Приморју и Зети, како Дубровнику, тако и на територији од Котора до Љеша, где долази до рецепције античких традиција путем Византије, у најранијем периоду. Оснивање нових градова, са друге стране, или пак наставак живота истих, али у дисконтинуитету, процес је који се опажа у унутрашњости, а који практично траје до коначног пада средњовековне српске државе. Током тог периода долази до подизања бројних стратегијских утврда, заснивања рударских и стоних градова, а бројна насеља прерастају у трговишта. За акумулацију занатлија као опште прихваћена теза, јавља се и она слободном градском ваздуху, односно пренебегавању у други економски и правни центар, ради стицања личне слободе.⁴⁷⁰ Без обзира на успон новчане привреде, натурална давања настављају да постоје, било у виду конкретних производа или радних обавеза занатлија, не само у оквиру економије властелинства, већ и на територији градског насеља.⁴⁷¹

Стога пре разматрања урбаног занатства, а посебно организације и удруживања у датом случају треба истаћи да се на територији од интереса, налазе

---

⁴⁶⁹ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 15; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 109; H. Kunov, *Opšta privredna istorija* III, 79-80, 105-106. Остала најрелевантнија литература је дата у даљем тексту према појединим питањима, како се критички апарат не би оптеретио. Видети и ниже. За диференцијацију појединих заната видети и изнад *Поглавље II*, passim.

⁴⁷⁰ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 15; *Лексикон градова и тргова*, 11-14 (С. Мишић), 15-21 (Ј. Мргић) и даље према именима насеља; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, passim; Ж. Вујклић, *Rimski koreni*, 143-152. Видети и изнад н. 254-256.

⁴⁷¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, стр 22 чл. XIV-XVI; *CX*, 143. Видети и изнад.

градови и насеља, не само различите величине и значаја, већ и различите генезе. Историјско географске околности које доводе и до извесне фаворизације утицале су неоспорно на развој занатских занимања, што се доста добро види на примеру рударских центара и саских праваца, па и у ширим територијалним оквирима. Коначно сва насеља, па и урбана, без обзира на статус, припадају макар условно свом сизерену, па се у истим бележе, како представници градске, тако и централне власти, а царина, тржница и производња, строго се контролишу. Као одлика урбаних центара јављају се и јавно правна акта, који као материју од интереса третирају и поједине занате, а посебно у вези одевне струке. Тако се обавезе обућара јављају као опште у бројним законским одредбама појединих средњовековних градова, па би се могло претпоставити да су сличне законодавне одредбе постојале у оквиру контроле трга и у другим већим центрима са економском функцијом, који претпостављају већи број окупљених занатлија поједине струке те развијено тржиште за дати артикл. Како досадашња истраживања указују успон градских насеља, прати и гранање заната, било хоризонтално или вертикално, па се у истим јавља и већи број занимања из поједине групе, у односу на руралну, не само примарних већ и секундарних, које потврђују писани, а у случајевима где су вршена и археолошка истраживања и материјални налази, не само домаће, већ и стране провинцијенце. Бројност и унутрашња диференцијација заната додатно варирају у зависности и од типа урбаног центра. Што је центар био вишег ранга, односно обједињавао више различитих улога, како је то и примећено како приликом проучавања централних насеља, те писаних и материјалних извора, како домаћих, тако и страних, то је и диференцијација заната била израженија.⁴⁷²

Занатске радионице (*botteghe*) заузимале су истакнуто и важно место посебно у позном средњем веку, а судећи према паралелама исте су се налазиле у приземљу, испод стамбеног простора. На сачуваним приказима градског живота стране провинцијенце виде се и покретне тезге, не којима је средњовековни занатлија радио и/или излагао робу. Каква је подела рада установљена унутар радионице није познато, али велике подухвате преузимали су организоване групе

---

⁴⁷² Б.А. Рыбаков, *Ремесло*, 101, 342; Ј. Мргић, *Проучавање "централних" насеља*, 292-293. Видети и изнад Поглавље II, *passim*.

било у случају грађевинства, уметничких заната, или израде појединих предмета извесних карактеристика. Мада се у пракси урбаних заната на територији ван задате појављују печати односно ознаке радионице, потпис мајстора, о знацима домаћих градских радионица, сем за ковнице, практично нема поузданих података, као ни о местима груписања занатлија, изузев помена порте шустера.⁴⁷³

Када се разматра настанак првобитног градског становништва, у смислу локације мора се такође указати и на могуће порекло слободних занатлија, као учесника урбанизације. Приликом установљења нових центара, слати су и позиви за насељавање, а том приликом нови становници, па вероватно и занатлије стичу и извесне привилегије попут оних о којима говори и ескурс Константина Филозофа о устоличењу Београда. Вешти мајстори позивани су не само ради изградње, већ и ради засељавања *homo fabera*, а пракса позивања, па чак првобитно и сељења, долазила је уз даривање одређених повластица, попут слободе, односно извесних ослобађања, и у ранијем периоду те иста се не може занемарити. У појединим случајевима исте доспевају вероватно у центар заједно са господарем, који се и сам ту засељава. Чак и првобитно део свакако потиче из занатских породица, а можда због редоследа у наследству, односно затварања слојева, а прилоком демографског скока, или постојећих позива, посао тражи у урбаним срединама. Има мишљења и да на овај или онај начин и део вештих мајсторија из мајсторских специјализованих насеобина, посао налази у подграђима градова. Када се говори о личној и слободи кретања, мора се истаћи да је иста у то време већ установљена међу градитељима, као и да *уговорне* занатлије већ постоје и на властелинствима, као и друге категорије занимања, а ако се прихвати да исте и раде сем за надоканду и за плату, то свакако указује да су слободне занатлије као категорија и раније постојале и у унутрашњости, те да исте чине део лично слободних људи, о којима практично да нема података.⁴⁷⁴

---

⁴⁷³ А. Шастел, *Уметник*, 223, 229; В. Иванишевић, *Новчарство*, *passim*. : *ЛССВ*, 657-658 (Д. Динић-Кнежевић, *Свита*) и даље. За капију шустера видети ниже детаљније.

⁴⁷⁴ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102-103; *Крмчија морачка*, 71-74; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 84-86; Ж. Вујклић, *Rimski koreni*, 150 н. 17. Тако повељом од 7. новембра 1427. Жигмунд позива занатлије Шопрона да се населе у Београду. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 129 н. 78. Видети и изнад. Ипак за сада остаје непознато на који начин и како је такав уговор реализован, да ли је у питању био најам или не, као и да ли се у том случају називом уговорни, може одредити посебна економска категорија становништва.

Извор слободних градских занатлија у рударским насељима можда треба тражити и у вези са идејом *слободног рударства* односно *слободних рудничких занатлија*. Идеја слободних рудара и рударских права позната је широм средњовековног европског рударског права кроз које се шири рецепцијом такозваних саских правица, али и законодавства о експлоатацији и профиту, које је прописивало бројне одредбе о раду и функционисању. Према ретким сачуваним подацима било страним средњовековним или каснијим турским, саско рударско право протезало се и на занатлије рудника, а посебно оне потребне за функционисање копова и примарну обраду руде, попут дрводеља и ковача. Стога је вероватно да су и те занатлије стицале статус лично слободног рудничког занатлије. Исти статус стицали би тако у оквиру рударских слободштина, попут осталих рудара. Као и приликом урбанизације, тако и приликом отварања па и ширења рудника, морала је да буде успостављена макар извесна инфраструктура потребних занатлија и производа за рад и функционисање екстракције и макар примарне обраде, као и самих рудара.⁴⁷⁵

Развој и успон занатства у градовима, па свакако и рударским, доводи и до посебног статуса занатлија, те њиховог смештаја у оквиру категорија, па се сем везе занатлије и извесне личне слободе, јавља и она између занатлије и грађанина. Судаћи према *Законику Новог Брда*, исте су бар делом опорезоване у производима, а према бројним расутим подацима занатлије у оквиру урбаних центара слободно послују - тргују својим производима, врше поправке истих, слободно се крећу и удружују на приватноправним основама, а у појединим случајевима остварују и сарадњу са страним трговцима. Према подацима из књиге Лукаревиха, поједине занатлије, обележавају се са *zitadini/zitade*, односно *vila*, што свакако да указује да сам Лукаревих прави између истих и извесну разлику. Такође законик деспота, свакако регулише рад занатлија у оквиру града, па се

---

⁴⁷⁵ Рецепција саских права, могуће да је такође обухватала традицију од годину и један дан, и у рударству, поштовану и у оквиру западне цеховске организације, те установе грађанства, а познату и у рударству и као рок за стицање статуса слободног рудара још у 19. веку. *Dean Forest (Mines) Act*, 332 cap. 43 чл. XIV. Видети и н. 113 и ниже. За саске правице, па и слободу у оквиру истих: J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource*, 92-94, са ст. литературом.

морају отворити и питања о грађанству и јавно правним организацијама занатлија.⁴⁷⁶

Према Филипу де Диверсису, у Дубровнику 15. века грађанство чине свештенство, трговци и занатлије, последњи као посебан сталеж грађана који живе од своје професије, али истиче да исти не могу „стајати на челу државе“. Досадашња истраживања како далматинских тако и појединих градова под угарском влашћу, указују да су занатлије присутне у свим слојевима тзв. грађана - као пуноправни (*cives*), као *гости* (*hospites*), те као они без пуног грађанског права, али са правом боравка (*habitor*). Такође истраживања других европских градова и грађана истих, указују да су у појединим случајевима чак и преко половине пуноправних грађана чиниле управо занатлије, па се истиче и да исте у Немачкој 13. и 14. века чине најбројнију класу градског становништва, али и да у исте улазе како слободне тако и за земљу везане занатлије, које са прерастањем насеља у статус града постају и основа градских занатлија. Ипак и даље преовлађују ситни произвођач и ручни рад.⁴⁷⁷ Са друге стране, у градовима Византије, а посебно позносредњовековне боравила је аристократија, која је ту имала не само двор, односно стамбени простор, већ и своје радионице, пратеће објекте и потребне мајсторе, па се сматра да иако занатлија припада *грађанству*, да не прелази исти пут као занатлија грађанин у западним центрима, нити он сам постаје политички елемент од значаја. У оквиру територије која се највећим делом базира на земљишном велепоседу, у оквиру ког је концентрисано и занатство, и градски центар заправо остаје у политичкој, па и економској власти господара, односно владара, па самим тим и занатлија грађанин.⁴⁷⁸

---

⁴⁷⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV-XVI; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, passim. Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 353-380; О раслојавању у домаћим рударским градовима: В. Петровић, *Друштвено раслојавање*, 9-17. Видети и изнад н. 448.

⁴⁷⁷ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 29; Н. Kunov, *Opšta privredna istorija III*, 79-81; Т. Andrić, *Socijalna osjetljivost*, 9 н. 25, са прегледом ст. литературе. Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића*, 62 н. 20. Има мишљења да се назив гости првобитно односио и на досељенике, највећим делом германског порекла. Ј. Medved: *Obrtništvo grada Varaždina*, 424. О процесима и ступњима грађанства у Котору и шире: М. Маловић-Ђукић, *Прилог о додељивању*, 62, са ст. литературом.

⁴⁷⁸ Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 22-24, 48-49, 51-52-54, 59-60, 63-65, 70. О другоразредној улози трговине и занатства, и слабостима „средњег слоја“, коме су они припадали, видети и Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији*, 75-117, на више места.

И у оквирима домаћих градских насеља, па и у унутрашњости такође се ствара грађански слој, чију основу чине домаћи трговци, који шире обим личног пословања те се укључују и у трговину са Дубровчанима, али и занатлије, од којих поједине имају и знатне приходе, као и непокретну имовину у урбаним центрима. Према мишљењу појединих аутора, у време позног средњег века, а на територији од интереса, богате занатлије конкуришу чак и племству у економском погледу, а свакако се могу сматрати делом грађана, мада се мора додати да остаје непозната њихова унутрашња вертикална подела, у односу на овде споменуто, то јест ниво грађанских права. Без права да бораве и слободно послују унутар града, а посебно у оквиру зидина, исти фактички ту не би могли ни да се нађу. За разматрање занатлије грађанина, од интереса је и податак да се међу лицима одређеним да сам Законик Новог Брда и саставе, налази се и помињани Илија Ташнаревић, се чије презиме неоспорно мора довести у везу са истоименим производом, те и занатом, односно са породичном вокацијом.⁴⁷⁹ Такође подаци који упућују да се поједине занатлије налазе и у статусу дубровачких грађана, свакако наводе да су извесни правни слободни статус исте стекле још раније, а не треба занемарити ни да се називи *cives* и *habitor* бележе и у Сребреници, па и уз име једног ковача, Ратка, 1437, а нису непознати ни у латинским актима владара, који очигледно да добро познају систем грађанства.⁴⁸⁰

Успон како економског статуса занатлија, тако истог и као грађанина, треба схватити и као рецепцију западних односно приморских утицаја и саских - рударских права, те развој занатства заснованог на обичајима. Ипак мора се поново нагласити да је занатлија чак и у статусу грађанина, као и сам грађанин и даље, као и у случају других тадашњих државних целина, па и у случају дате територије, подложник владара, односно централне власти, као и сам урбани центар макар кроз систем пореза, те да се свакако може говорити о неоствареној

---

⁴⁷⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13, 29; Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 15, 18; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, VII; Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 204; *ЛССВ*, 126-127 (С. Ћирковић, *Грађани*); *Лексикон градова и тргова*, 218-222 (С. Мишић, *Призрен*) Још у претходном раздобљу средином 14. века неке занатлије се истичу по свом статусу и поседима, уп. М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-146, 153-155. Видети и ниже.

⁴⁸⁰ С. Ћирковић, *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, 21-37; Д. Ковачевић - Којић, *Домаћи становници-дубровачки грађани*, 423-424; *ЛССВ*, 126-127 (С. Ћирковић, *Грађани*); Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића*, 62 н. 20. О вертикалној мобилности видети и ниже.

аутономији како градског простора, тако и становништва истог. За сада у преплету слојева унутар становништва различите припадности и подложности, и недовољно познатих чињеница о грађанству средњовековних урбаних центара у задатим параметрима, није могуће утврдити извесне разлике између занатлија самог града и градског атара. Једини бројни подаци заправо су они везани за рударске центре, у којима је поштовано најпре саско право, по ком је сваки слободни рудар, те рударски занатлија сматран делом самог рудника, па самим тим и рударског насеља. Међутим посведочена права жупљана, по питању како извесних трговачких права, тако и посредно о коришћењу извесних потребних производа жупљана у центру, наговештавају и да су занатлије жупљани градског атара имали извесне обавезе и права, приликом снабдевања сопственог центра, односно града.⁴⁸¹

Подаци о укључивању племства и властеле у трговину и рударске послове у домаћим градовима, доводе и до једног питања, које за сада пошто захтева обимна истраживања мора остати и отворено - да ли се у извесним случајевима и занатлија у граду у унутрашњости осим приближавања племству у смислу економске моћи може наћи и у статусу племића, онако како се у оквиру властелинства могао наћи у статусу властелинчића, те којим би путем био и укључен у исти слој.⁴⁸²

Коначно мора се истаћи и да без обзира на постојање извесних слобода, које доводе до пораста броја занатлија унутар градова, а у којим се посебно у 14. и 15. веку, може пратити самостално пословање, како домаћих, тако и страних занатлија, да се појам исте се разликује од случаја до случаја, а иста се заправо своди најчешће у основу на личну, слободу кретања и право пословања. Сваки становник града или градског атара, као дела целине територије и даље је у складу са местом рада и припадности и опорезован, те је обавезан на давања централној власти односно владару, било директно или посредно давањем граду. Већ подаци

---

⁴⁸¹ Такву разлику бележе и ДЗ и Законик Новог Брда. ДЗ, 55, 67 чл. 63, 127; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21 чл. IX; ЛССВ, 126-127 (С. Ђирковић, *Грађани*); ЛССВ, 198-199 (Г. Томовић, *Жупљанин*); В. Петровић, *Градски метох*, 139-150, са ст. литературом.

⁴⁸² Извесни случајеви грађанина племића, рударских експерата још се разматрају у литератури. В. Петровић, *Друштвено раслојавање*, 83-84, са ст. литературом, уп. М. Ивановић, „Добри људи”, 177-178. О новом племству или пучкој властели, детаљније и : Р. Živković, *Економско социјалне промене у босанском друштву*, passim; З. Пеџорда Вардић, „*Пучка властела*”: *Друштвена структура дубровачке братовштине Sv. Antuna у касном средњем вијеку*, *Повијесни прилози* 33 (2007) 215-236.

да владар може и становника урбаног центра, па и занатлију или његов рад и да подложи, указују да исти формално правно и остаје поданик централне власти.⁴⁸³

Организација и удруживање - мајстори и протомајстори

На територији од интереса долазило је до различитих облика организација занатлија унутар урбаних центара, било по јавноправним или приватноправним релацијама. Док је на основу бројних података, а посебно из опуса латинске грађе настале на домаћем тлу или у вези пословања на истом, давно установљено да и међу појединим домаћим трговцима, па и занатлијама долази до слободног удруживања те пословне сарадње односно стварања друштва и удружења, питање формално правних организација занатлија у унутрашњости далеко је слабије расветљено, што је довело до два супротстављена става у домаћој историографији. У старијој литератури, тако је заступљено мишљење да организације занатлија нису ни постојале на датој територији, сем у приморским градовима, а у складу са равојем комуналног права, док у новијој провладава мишљење да је то исте дошло, при чему се као важнији аргумент наводи помен капије шустера (*porta de susteri*), помињање назива протомајстор и ван градитељства, те чињеница да је у централном насељу рударског типа попут Новог Брда, морала да постоји каква таква организација живота града и производње.⁴⁸⁴ Пошто о питању организације заната па и професија уопште, скоро да нема извора, пре разматрања штурих података, потребно је повући неке паралеле, ради смештања истих у поједине контексте.

У градовима средњовековне Европе, као класичан облик организације засноване на удруживању, не само занатлија, већ и трговаца, па и других професија великим делом, попут прехрамених, била је организација лица исте професије у основном смислу попут на пример трговаца, рибара или месара, односно у случају занатства обрађивача истог или сличног основног материјала,

---

⁴⁸³ СХ, 143; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 99-100. Не треба заборавити да и поједини слободни краљевски градови могу да промене формалног господара, коме дугују приходе, о чему говоре и подаци о даровању Дебрецина деспоту Сетфану. Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића*, 59-60. Заменаседа и права није неуобичајна ни у оквиру српских средњовековних територија, о чему најречитије сведочи повеља цара Уроша. М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 144-155.

⁴⁸⁴ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 132-133; уп. Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 86; *Ново Брдо*, 184 (Е. Зечевић); *ИСН II*, 105 (Д. Ковачевић-Којић).

или групе повезаних предмета. Исте се јављају под различитим именима у зависности од места, времена и традиције, па тако и *корпорација*, *цех*, *гилда*, *братство*, *братовитина*, или новије *еснаф*, да наведемо само код нас најчешће коришћене у литератури.⁴⁸⁵ Питању ових облика удруживања карактеристичних за средњи век досада је посвећена обимна литература, а у новије време поново су претресане и поједине теме. У основи као важна питања јављају се генеза настанка, те ток и ниво развоја. Везано за настанак истих јавља се неколико теорија. Најпре ту су оне, већ поменуте, које се у литератури доводе и у везу са настанком слободног градског произвођача - надовезивање на касно римске занатске колегије (*collegia*), односно преко повезаности византијских цехова и колегија у Риму и Равени. Затим ту је и доста популарна *дворско-правна теорија* по којој су цехови настали из организација неслободних занатлија, који су радили на властелинствима, познатих као *ministerium* или *officium*, на чијем челу се налазе *magister* или *praepositus*. Међу новије спадају оне, које цехове сматрају задругама насталим на иницијативу слободних занатлија, као и тезе које путем етимологије указују на корене истих, укључујући и обичајну и локалну подлогу. Осим непоуздане традиције настанка, као посебан проблем у оквиру проучавања цехова јавља се и временска разлика у развоју истих, те питање права и привилегија.⁴⁸⁶

Настанак таквог облика организације није се догодио истовремено и свуда, не само у оквиру територијалне целине, већ ни унутар појединог урбаног центра. Укалупљивање заната у систем и ток развоја зависио је од бројности припадника и потреба града као економског центра. Ниво самосталности града и привилегија

---

⁴⁸⁵ Као називи јављају се и: *métier*, *arti*, *arte*, *paratici*, *fragile*, *scuole*, *officium*, *Zunft*, *Amt*, *Handwerk*, *Innung*, *Gewerk*, *Meisterschaft*, *Bruderschaft*. Назив *Zeche* означава и веселе гозбе, пијанку, којом су обично завршаване скупштине еснафа, а у значењу гозбе јавља се и *convivia*. А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 184; Ј. Kulischer, *Орџа економска повјест*, 185, 194; F. Franceschi, *The Rituals of the Guilds*, 65-66, са ст. литературом. У домаћим изворима реч цех се везује за рударство односно означава сем постојања организације рада у цеху и сам комплекс рударског окна са више вертикалних и хоризонталних јама и ходника (це`ов, цех). Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, чл. 47, 48, 49, 50; *Ново Брдо*, 24, 30 (В. С. Јовановић); С. Ћирковић, *Латинички препис*, 36-37. За различите комбинације организације струка видети изнад *Поглавље II*, *passim*, са ст. литературом.

⁴⁸⁶ Прве организације тог типа бележе се у градовима Италије у 10. и 11. веку. Ј. Kulischer, *Орџа економска повјест*, 167-168, 169-171, 185-193, са изворима и ст. литературом до свог времена. Са прегледом и новије лит., и дискусијом: S. A. Epstein, *Wage Labor and Guilds*, *passim*; S. A. Epstein, *Craft guilds*, 155-174; уп. Ogilvie S., *Rehabilitating the guilds: a reply*, 175-182; S. Ogilvie, *The Economics of Guilds*, 169-192.

у правом смислу те речи, често је зависио од територије односно традиције и места настанка, те политичких околности. Доста дуго у литератури су цехови посматрани кроз развој германских, те права и привилегија истих, или кроз призму организације комуна попут Фиренце. Заправо приликом разматрања занатских, па и професионалних савеза мора се, како се то у новије време истиче, па и у проучавањима Византије, повући важна дистинкција, између организације на нивоу државне, односно градске власти, те самосталног удруживања. Прве организације оснива господар, односно градска власт, и њима се регулише и производња и тржиште, друге су самоникле ради удруживања за различите потребе.⁴⁸⁷ Како то поједини примери показују, чак и самоникла удружења, морала су бити у случају да постају јавно правна лица и да буду од стране власти и потврђена. Изван те зоне потврђивања остају често само приватно удруживање, организовано ради личних циљева, најчешће профита. Коначно када се посматра средњи век мора се истаћи и да су у појединим случајевима цехови још тада укидани, или централизовани, како не би изазивали немире, а било какво неовлашћено окупљање, са циљем нарушавања постојећег реда је често и санкционисано, па и домаћим законодавством.⁴⁸⁸

Уопштено посматрано, у случају занатских цехова сматра се да је припадност еснафу била је обавезна за све који су желели да се баве занатом, а у немачком праву за еснафску принуду постоји и назив *Zunftzwang*. Као и свака друга организација и еснаф је имао прописана правила о пословном, производном и радном процесу, од куповине сировина, преко врсте алата и квалитета материјала и производа, па до броја радних часова (забрана ноћног рада, одређене тарифе за рад празником или нерадним даном), или забране позивања купаца. Имао је и свој суд, скупштине и свог изборног старешину који је обично носио титулу *magister*. Истовремено цех је представљао и организацију узајамне помоћи, са заједничком касом, у коју су периодично вршене уплате чланова. Имао је и верску функцију, свог свеца као и цркву, капелу или олтар, а у религиозним литијама наступао је као посебна јединица, а по истим узору, сматра се да је бар у

---

⁴⁸⁷ G. C. Maniatis, *The Domain of Private Guilds*, 339-369.

⁴⁸⁸ Н. Jireček, *Codex juris Bohemici I*, 310-311, XVI-9; J. Bílek, *Ius regale montanorum*, 35-36 (XII-9); V. Hoffiller, *Prilog poznavanju obrtničkih cehova*, 108-110. ДЗ бележи казну за окупљање збора себрова уопште. ДЗ, 56 чл. 69.

делу средњег века вршио и војну функцију. У оквиру трговачких услова, обично је сваки цех успостављао цену свог производа, углавном минималну, а додатно за неке цехове биле су од стране јавне власти и цене појединих производа и услуга, па и занатских и максимизирание.⁴⁸⁹

Да би неко постао члан еснафа морао је да прође одређени ученички стаж као помоћник (шегрт) и научник (калфа). Број научника обично је био ограничен често на једног или двојицу, а време учења зависило је како од заната, тако и од земље. Осим дуготрајног школовања, средњовековне занатлије биле су суочене и са дугим радним временом, често и више од 10 сати. У последњој фази учења примао је обично плату, по дану или комаду, која није смела да се прекорачи. Услови за примање у цех групишу се углавном у три категорије: прву која обухвата порекло и морални карактер (да ли је странац, да ли је рођен у светој брачној заједници или не...), другу техничког карактера (да прво изучи занат, затим да пропутује (*Wanderzeit*) и доучи се, те да изради мајсторско дело) и трећу материјалну (приступнина, мајсторски ручак...). Између осталих поједини прописи наводе као услов и да нови члан најпре потврди свој слободан статус, те се помиње и рок у вези слободе од *годину и један дан*. Мајсторско дело (*Meisterwerk*, *Maisterstück*, *chef d'oeuvre*, *essay*) захтевано је већ у другој половини 14. века у скоро свим земљама на германском тлу, као и у градовима Енглеске и Италије, па и од зидара у Риму 1397, а у Фиренци и Венецији такође у истом веку и од оружара између осталих занимања. Истовремено у 14. и 15. веку долази до унутрашњег раслојавања ових организација, при чему се у посебан слој издвајају стари мајстори. У приближно исто време јављају се и обавезне приступнине, те ограничење броја мајстора у датом цеху, а у циљу затварања занатлијског слоја у урбаним центрима, захтеви стављени пред ученике расту. Наследност заната налази се и у најстаријим цеховским прописима почевши од 10. века у Равени (рибарски цех), а неки од ковачких цехова примали су нове чланове само ако неко од њих стекне кућу са ковачком повластицом (поткивачи, лончари, котлари и

---

⁴⁸⁹ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica*, 48; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, Београд 1950, 183-184; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 196-200, 213-215; F. Franceschi, *The Rituals of the Guilds*, 65-92. Видети и ниже. У појединим случајевима организације се јављају и као и наручиоци витража, са представама сопствених заната, односно занатлија током рада. S. Whatling, *The Corpus, Chartres Cathedral*, passim.

обрађивачи мједи у Нирнбергу 1399), односно тзв. брачну ковачницу, пошто је до тога обично долазило путем брака. На тај начин мајсторски помоћници прибављали су себи мајсторско господарство браком са мајсторском кћери или удовицом. Док се раније звање мајстора и алат стичу са завршетком школовања, сада исто добијају најпре само синови и зетови мајстора, док остали овај назив стичу новчаном надокнадом и израдом мајсторског дела. На крају треба споменути и да су цеховски прописи били делом ако не и у потпуности записане норме обичајног права, које су могле постојати и дужи временски период, а да не буду писмено фиксиране.⁴⁹⁰ Како је сваки еснаф подразумевао савез ситних занатлија једне професије, а даље усавршавање технике рада доводило до диференцијације у оквиру датог заната и радионице, број професија и еснафа временом је растао, пратећи развој инфраструктуре појединог заната, што се посебно опажа у производњи тканина. Тако се широм Европе јављају и цехови дрндара, прелаца, ткача, односно свих оних који учествују у процесу настајања готових и обојених ткања.⁴⁹¹

Да су извесни облици организације постојали и у Византији или бар у Цариграду у раном средњем веку сведочи и *Књига епарха*, зборник устава цариградских цехова, који садржи бројна правила, а сем појединих занатских, као цехове такође реферише и друге професије. Најчешће у литератури се указује на разлике између истих и западноевропских, а посебно у сфери самосталности односно њиховог односа према градским властима и владару. Ипак и у цариградским цеховима присутне су оба подразумевана елемента: хијерархија и цеховски прописи, а приступање градским цеховима повезано са формалностима, нашло је одраз у терминологији. Тако се занатлија *примао* а не *ступао* у цех, а јављају се и провера знања, те уплата приступнице. Била је потребна и препорука, а препоручилац је уједно и гарант погодности кандидата. Такође говори се и о квалитету, производњи. Да ли су еснафи у Византији нестали или се

---

⁴⁹⁰ R. C. Cave, H. H. Coulson, *A source book*, 246-247, 248, 250; А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 187; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 201-202, 204-207, 208-209.

⁴⁹¹ Има мишљења и да је окоштавање еснафа који теже да очувају свој поредак, па самим тим и ситну производњу, кочило даљи технолошки напредак, пошто се технолошки проналасци чувају у оквиру радионице. А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 183 - 184. Нови технолошки проналасци се тако чувају у оквиру радионице. J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 177, 185. За супротно мишљење литературу видети изнад н. 486.

дезинтегрисали и до ког нивоа, дискутабилно је питање, још увек нерешено до краја у византологији. Неке организације чије је постојање идентификовано у време Палеолога, биле су сличне удружењима западног типа, а помени појединих квартава или улица, изузев *кварта чизмара* везују се за утицај са Запада, те се помишља да су у питању и места рада макар првобитно страних занатлија.⁴⁹²

У оквирима разматрања организације еснафа додатно се интерпретирају звања мајстора и протомајстора, у оквиру стратификације, при чему се истиче да се назив протомајстор користи да укаже на старешину цеха, односно радионице. Као и у случају градитељства и одбране и ове титуле ознака су локалне варијанте, настале под мешовитим утицајима. Још приликом разматрања истих у оквиру градитељства, истиче се да се назив протомајстор – главни градитељ, може односити на мајстора-градитеља пројектанта, на комуналну функцију – надзорник, проценитељ, главно лице у градитељским споровима, на главног мајстор појединог објекта, предводника дружине мајстора и на широј територији, односно промајстора града или господара, који му исту и додељује. Приликом проучавања византијске организације градских занатлија указано је да у појединим случајевима исте имају како своје изабрано лице, тако и надзорника, представника централне власти. Такође скренута је пажња и на податак да префикс прото, у ранијем периоду може да укаже на службено лице, али да са дезинтеграцијом може да упути и на предводника групе или организације, те стручно лице.⁴⁹³ Према наведеним подацима, као главне карактеристике занатских корпорација, у смислу јавноправних организација, сем обавезе припадности цеху, која је изгледа и кршена у зависности од околности и улоге односно права цехова на датој територији и неког вида потврде да је у питању слободно лице, које има право боравка у граду, или грађанство као остали важнији лејери могу се издвојити: прописан процес производње, стандардизација алата, мера и производа, систем примања и опорезивања чланова, постојање

---

⁴⁹² А. П. Каждан, *Деревња и город*, 304-355; Р. А. Наследова, *Города, ремесло и торговля*, 109-122; Љ. Максимовић, *Карактер друштвене и економске структуре*, 45-48; Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији*, 112-113; G.C. Maniatis, *The Domain of Private Guilds*, 339-369; G. Dagron, *The Urban Economy*, 405-410, 417; K-P. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy*, 471-474, 493-494.

⁴⁹³ Звање протомајстора познато је и међу уметничким занимањима. Видети изнад под *Градитељска струка*, као и н. 285, 487 и 492.

титуле мајстора или протомајстора и ван градитељске делатности, установљење микролокације унутар града везане за поједину професију. Додатно међу опште цеховске прописе, па и занатске спадају и религиозни и друштвено социјални елементи, установљење или постојање сопствених печата, амблема или грбова, прописивање радног времена.⁴⁹⁴ Стога је приликом истраживања постојања ових организација, потребно установити и постојање појединих наведених чинилаца.

На постојање овог типа удруживања занатлија на територији од интереса податке углавном пружају архиве приморских градова, које неоспорно указују на организацију унутар истих, те постојање занатских братовштина, базираних на античким или византијским традицијама, које се даље развијају под латинским утицајем који се шири јадранском обалом. Термин братовштина, могао се односити како на верске тако и на занатске организације. У Дубровнику првом занатском се сматра обућарска (пре 1299), а има мишљења да су је пратиле златарска и дрводељска, а њихов број већ у следећем веку расте, а развој братовштина запажа се и у другим бројним градовима, далматинске обале. У Котору су потврђене оне обућара (пре 1335), те касније кројача и кожара, а појединим случајевима занатлије се такође јављају и у мешовитим братовштинама попут Св. Крста, у истом граду, којој првобитно припадају и бродоградитељи и имућније дрводеље, или Св. Духа (1350), међу чијим члановима се у 14. и 15. веку, јављају припадници чак деветнаест различитих занатских специјализација, те девет припадника осталих занимања, а међу њима се налазио и помињани *Новак ковач*. И у појединим другим градовима у приморију од интереса за тему такође се помињу братовштине, али без додатних података, не може се потврдити да ли су у питању професионалне или искључиво религијске организације.⁴⁹⁵

---

⁴⁹⁴ E. Staley, *The Guilds of Florence*, passim; *Guild Emblems*, 426-464; E. Chance, C. Colvin, J. Cooper, C. J. Day, T. G. Hassall, M. Jessup, N. Selwyn, 'Craft Guilds', Weavers and fullers n. 97 (html); A. Mänd, *On two medieval seal matrices*, 117-138. Видети и изнад.

⁴⁹⁵ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 220; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 173-280; J. Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora: Братовштине Св. Духа, Обућара, Кожара, Кројача*, за остале струке, passim; М. Антоновић, *Град и жупа*, 104-105. Како то указују нова истраживања, у приморским градовима попут Сплита бележе се различите братовштине, како мешовите, тако и занатске, а изгледа да је у зависности од потребе, исти занатлија могао бити члан и неколико братовштина различите намене. Т. Andrić, *Socijalna osjetljivost*, 15-16.

Мада о истим скоро да нема речи у унутрашњости неколико штурих података у прилог постојања јавноправних организација у градовима, паралелно са друштвима, сачувано је у домаћим изворима (*СХ, Законик Новог Брда*), као и латинској грађи домаће провинцијенце – књизи Лукаревића. У домаћим актима, сачуван је тако спомен промајстора ц'нгара Рајка у СХ, а у књизи Лукаревића, помени протомајстора дрводеље Брајана, као и једног протомајстора непознатог занимања, таста Николе клобучара. Први случај забележен је у Призрену, друга два у Новом Брду, што указује да се ова титула, јавља у градовима различите генезе и локације (међусобно удаљеним око 100км) и у различито време (преко 50 година), а оба представљају високо урбанизоване средине свог времена. Додатно Рајко из Призрена, подложен је манастиру, те исти у контексту представља владаревог, односно након подлагања и манастирског човека у граду. У другом случају у питању су помени лица, која слободно раде и тргују, познатих становника Новог Брда, а о њиховој евентуалној припадности нема података, те би се могли класификовати и као слободни становници града. Коначно у првом случају у питању је занат производње свакодневног потребног предмета обуће, у другом обраде дрвета, у трећем у непознате делатности.⁴⁹⁶

Рајково подлагање манастиру св. Арханђела, свакако да је означавало подлагање његовог рада, а посебно ако се исти сматра делом аранжамана професионалних специјализованих занатлија из самог града Призрена. Овим актом, Рајко је подложен светом господару, заједно са још пет обућара, ц'нгара. Да ли су исти били део владарске или градске радионице у Призрену, која је производила и обућу високог квалитета, за дворске потребе па је рад дела истих преусмерен у корист нове задужбине нема података. Стога у датом случају назив протомајстора може бити и тумачен као назив за начелника обућара радионице, такође обућара. Ипак већ подређивање још петорице обућара са све протомајстором указује на постојање јаке обједињене радионице чији представници раде у производњи под надзором протомајстора, који за њихов рад, као и сопствени вероватно и одговара. Свакако да је у граду сем истих морао да преостане и изван број обућара за потребе осталих, што указује да је вероватно

---

⁴⁹⁶ СХ, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 40, 48, 62, 66, 69, 70; *Лексикон градова и тргова*, 198-202 (А. Фостиков, *Ново Брдо*), 218-222 (С. Мишић, *Призрен*); С. Мишић, *Друштвена структура Призрена*, 319-326. Видети изнад н. 374, 376, 492.

првобитна радионица цнгара и подељена, према радним улогама на манастирске људе и остале, те да је првобитно и број обућара под протомајстором морао бити и већи. Стога се мора извести и закључак да је нека организација цангара у Призрену већ и успостављена, било од стране владара или града, а да се на челу исте налази по вокацији такође цнгар са звањем протомајстора, кога је неко морао да и именује, а затим и да потврди. Такође у истом граду налазила се и кућа воштана, на чијем челу би се по правилу налазио по приморском узору и протомајстор, као и још једна у датом случају просторно структурисана радионица - ковница, које такође подразумева и висок надзор и начелника.⁴⁹⁷

Остали помени протомајстора, као и други подаци већином, припадају бројној скупини информација о Новом Брду, централном насељу рударског типа, устројеном под јаким утицајем саских правица, такође са ковницом.⁴⁹⁸ Ту се помиње и именовани протомајстор дрводеља. Како му ужа струка није одређена, сама конструкција могла би да указује или на старешину градитеља дрветом, или на начелника свих оних што како је изнад напоменуто раде *пилом и блањом*. Ипак како је обрада дрвета, била неопходна како за подземну грађевинску делатност тако и за израду различитих дрвених справа и преносних средстава, као и делова алата, а продаја дрвета и угља у оквиру новобрдског трга и контролисана, и обрађивачи дрвета унутар града морали су да имају организовану и стандардну производњу на неки начин и уређену. Додатно већ уредно бележење протомајсторске титуле у једној трговачкој књизи поред опште вокације, указује и на значај истих назива те разлику у статусу.⁴⁹⁹

У истом граду, као и књизи јавља се и више пута помињана, а у литератури давно истакнута *Каница шустера*, као микропоним унутар града, који се судећи по подацима да поједина лица, па и шустери ту и бораве, односио вероватно и на кварт око ове порте. Да ли је до таквог позиционирања дошло услед традиције или доделе места од стране управе није сигурно, пошто први помен исте налазимо скоро две и нешто деценије након доношења деспотовог Законика. Према

---

⁴⁹⁷ СХ, 143; ЛССВ, 104-106 (Ћ. Бубало, *Кућа воштана*); В. Иванишевић, *Новчарство*, 67

⁴⁹⁸ В. Иванишевић, *Новчарство*, 64; В. Петровић, *Друштвена и просторна структура*, 254-265; В. Петровић, *Друштвено раслојавање*, 9-17 са ст. литературом.

⁴⁹⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13,14, 20, 21 чл. 2, 5, 52, VI; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 40, 48, 66.

појединим штурим подацима, и у оквиру српских средњовековних центара долази до груписања појединих занатских струка, на ужој локацији унутар територије градског насеља, што доводи до стварања микротопонима попут капије шустера. Такво микро груписање познато је и другим средњовековним градовима, а има мишљења да се може довести и у везу са организацијом занатлија односно додељивањем физичке локације за пословање представницима истог, мада како је то указано и изнад, исто би могло да се доведе и у везу са местом првобитног окупљања.⁵⁰⁰ Ипак пословање више шустера унутар микротериторије, морало је да буде организовано, а према законнику и рад обућара је контролисан ценовником, који упућује на стандаризацију. Око порекла такве корпорације не вреди расправљати, пошто већ значај обуће доводи до посебног третирања ових мајстора, а посебно унутар урбаног простора, о чему податке пружају и одлуке власти о овим делатницима у бројним градовима и на страним територијама, па и у Цариграду. Потребне рудара за обућом могле су се мерити са војним, а увођење комбинације са називом шустер упућује и на утицај саског наслеђа.⁵⁰¹

Законик деспота Стефана указује на контролу трга, мера, максимизирање цена, нормирање производа, па и алата, а сем права првокупа у корист рударства, успоставља и право прекупа ради истог. Сем контроле промета дрвета и ковнице, уводи се и строга контрола промета потребштине неопходних за функционисање рудника. Тако су искључиво они који су имали делове рупа смели да купе цауг рупни (сировина, грађа, алат, прибор), гвожђе, лој, ужад или коже. Право прекупа било је забрањено и ако би то неко прекршио роба му се одузимала без накнаде. Изношење лоја и кожа ван града од стране грађана се санкционише као кљумчарење, а прописане су цене производа и рада кожухара, шнајдера и ковача, те помињаних шустера. На постојање и корпорације, односно организације унутар

---

⁵⁰⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 62, 69, 70. Видети и изнад. Касније се јавља махала Ђуре шустера. S. M. Filipović, *Baština srednjovekovnih rudara Sasa u južnoslovenskim zemljama*, 7. Треба приметити да се у Загребу једна улица тако називала и немачком или обућарском (vicus Theutonicorum seu sutorum), пошто су ту боравиле немачке занатлије, међу којима и шустери. I. K. Tkalčić, *Monumenta historica*, XI. У Дубровнику *Улица обућара* име је понела по месту пословања истих, иако су у истој са „обе стране живи властела и трговци“. Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 51.

⁵⁰¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 62, 69, 70. Тако међу осталима и Фиренца, Загреб, Дубровник, Котор. I. K. Tkalčić, *Monumenta historica*, 48-49; L. Thaller, *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, 105; E. Staley, *The Guilds of Florence*, 279-281, 315-319. Видети и изнад. За квартал и капију чизмара у Цариграду: K-P. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy*, 471

радионице у ширем смислу речи додатно упућују и дажбине занатлија у производима. Док кожухари дају једном годишње рукавице, а шустери цревље, ковачи два пута годишње дају коњске плоче, а снајдери свите. И управо одредба о снајдерима доноси и додатну потврду, у прилог тврдњи да су исте и удружене: *а војводи закон – снајдери да му сашију о Божићу једну свиту, а другу о Васкрсењу без плате*. За разлику од осталих поменутих чланова, овај се разликује у две ствари. У овом случају део *по (једну)* је изостао, а додатно је за исти везан и додаток *без плате*, који се након тога не понавља, пошто се надаље вероватно подразумева. Ипак такве две измене унутар истог члана, уједно и првог у низу постају логичне ако се свита тумачи као цело свитно одело. Свита за војводу, морала би да буде рађена и украшена према стандардима, а за израду да се користе и бољи материјали. Сам процес израде свите у датом случају био би скуп и дуготрајан, те је захтевао сарадњу од улагања до производње. Стога израду исте треба схватити и као заједнички продукт више кројача унутар радионице, односно врсте организације.⁵⁰² Еснаф српских ткача, забележен је у дефтеру из 15. века у Новом Пазару, али није познато да ли је њихова унутрашња организација почивала на старим или новим прописима.⁵⁰³

Као посебан слој у прилог постојања и унутрашње организације издваја се и учење. Док се у приморске градове стижу ученици из залеђа и околине, који пролазе карактеристичан пут од ученика, преко шегрта до мајстора, такав прилив није забележен и из унутрашњости, што допушта да се закључи да се подмалдак школује и у градовима унутар дате територије. Постојање типичног путовања од тек пристиглог ученика до мајстора заната, свакако да успоставља и постојање извесних правила о усавршавању *вештине*, које су морала да буду испоштована.⁵⁰⁴

Сем писаних извора, и материјални налази указују и на стилове и на организацију домаћих радионица, односно у појединим случајевима и на такорећи типску производњу високог нивоа. Мада недостатак писане грађе за сада

---

⁵⁰² Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 20, 21, 22, 23, 40-41 чл. 30, 52, VII, XI, XIII, XV, XVI, XIX, XXIII; *ЛССВ*, 657-658 (Д. Динић-Кнежевић, *Свита*) и даље. Слична права имали су и рудари у целој Европи. *Ново Брдо*, 44-46 (В. С. Јовановић).

⁵⁰³ Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, 31.

⁵⁰⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 75; Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање*, 27.

онемогућава идентификацију тих радионица у датом контексту са организацијом у виду корпорације, мора се констатовати и следеће. У ужем центру урбанизоване насеобине, односно у склопу физичке конструкције центра, и на другим територијама, па и у домаћим насељима постоје од физички обједињених простора, а посебно од оних везаних за коришћење огњишта (ковачница, ковница, грнчарске пећи), најчешће по једна структурирана радионица, у којој ради неколико мајстора и подмладак чиме се већ потврђује и организација унутар поимања радионице. Остале занатлије углавном раде у својим или туђим кућама, у радионицама мањег обима или на покретним тезгама. Ипак и у тим случајевима често се користи појам радионице због стилских и типолошких карактеристика, а обједињеност показује и наведени пример шиваца. Коначно када се говори било о груписању унутар радионице или о постојању амблема, мора се истаћи и поменути налаз довратника из Смедерева, са уклесаним представама оружја, који би указивао и на груписање оружара у оквиру радионице, односно микролокације, али и на постојање такве врсте грбова у домаћим градовима.⁵⁰⁵

У опште цеховске прописе, па и занатске како је споменуто спада и извесна потврда слободе, која судећи по пословању бар идентификованих урбаних занатлија није спорна. Мада религиозни елемент није познат већ традиција самог средњег века и паралеле говоре у прилог истих. Наследност заната по природи ствари такође је још раније већ у оквиру мајсторија потврђена, као и повезивање на линији таст-зет, а исти процеси видљиви су и у урбаним срединама, те се можда и у домаћем случају може и на нивоу града говорити о примени обичајног права, те евентуално почетку затварању вишег занатског слоја, у последњим данима државности.⁵⁰⁶ Иако о прописивању радног времена занатлија нема пуно података, новобрдски трг одржаван је у недељу, што значи да су занатлије радиле и тог дана бар у радно време трга. Сем тога обрађивачи метала, у статусу колских радника били су дужни да раде и недељом, као и само коло – како господска работа не би стајала.⁵⁰⁷

---

⁵⁰⁵ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 88. Видети и изнад *Поглавље II*, *passim*.

⁵⁰⁶ Видети изнад н. 120, као о мобилности ниже.

⁵⁰⁷ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, 21 чл. 51, VI, IX; С. Бојанин, *Недеља*, 323-325, 330, 331. Према другим рударским законима, прописано је да они који раде са металом такође раде 2 шихте. Н. Јигећек, *Codex juris Bohemici I*, 315 XIX- 4; J. Bílek, *Ius regale montanorum*, 38 XV 4.

Од чиниоца показатеља успостављања јавноправних организација, укључујући и последње поменуте, као и процесе учења, унутрашњу организацију и постојање амблема радионице, наведени подаци потврђују коришћење титуле протомајстора, стандардизацију алата, мера и производа, максимирање цена, надзор појединих струка, давање пореза у виду дара представнику господара, установљење микролокације унутар града и породичне везе унутар занатског слоја у оквиру бар високо урбанизованих целина. Законодавство деспота Стефана реферише о постојању надзора над занатом ковача, ковничара, дрводеља, кожара, кожухара, шустера, шнајдера, што свакако указује како на стандардизацију, тако и на организацију тих заната у урбаним центрима, а контролу златара уводи још Стефан Душан својим Закоником. Све то указује и да систем поједине струке унутар града третира као јавноправне организације. Слични закони највероватније да су постојали и за друге рударске центре, али и остала урбана насеља вишег ранга, те би се могло рећи да су исте постојале бар у оквиру извесних струка унутар градова.⁵⁰⁸

Не улазећи овде у полемику првобитног настанка таквих организација, пошто је развој истих сем обичаја свакако био пресудан и страни утицај, најпрерани из Византије, а затим латински, те посебно саски у позном средњем веку. На таквим основама јавноправне градске организације занатлија најпре су свакако организоване од стране градских власти, односно владара бар у случају првобитних урбаних радионица, а титула протомајстора свакако да је успостављена најпре у оквиру владарске односно властелске радионице. На даљи развој занатства, непосредно утиче и успон рударства, односно ширење саских правиха, на којима се заснива и устројство рударских градова. Већ германски називи заната коришћени у Законнику Новог Брда, шнајдери и шустери, те назив порта шустера, указују и на преношење саских традиција на не само рударска већ и на урбана занатска занимања. Преклапања и утицаји на обичаје морали су да се одразе и на организацију појединих преко потребних занатских струка једном рударском централном насељу, те и на успостављање надзора над истим.

---

⁵⁰⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 60-61. За закон Крушевца, закон Сребренице видети и н. 40, 41, за ДЗ и деспотов законик, видети и изнад.

Мада у склопу јаке централизоване територије, исте можда не стижу да доживе процват самосталности попут западноевропских, па као византијске остају подређене градским властима или владару, оне су непобитно постојале. Подаци о удруживању и сарадњи урбаних занатлија те њиховом учешћу у занатско трговачким друштвима, и на територији српских средњовековних земаља, такође би говорио у прилог извесне дезинтеграције првобитног цеховског система, те померању префикса прото на мајсторско лице, као и постојању јавних организација најпре у функцији надзора, у урбаним центрима са јаком економском функцијом, где се уводе и пословна и тржишна правила у односу на потребе и обичаје. Други талас реорганизације или окоштавање ових организација, и њихово прерастање у јавно приватне организације, са низом права које утичу на пословање, па и политички живот урбаног центра, српске земље нису вероватно доживеле у пуном обиму услед престанка државности.

Кућна производња и обрада: између могућности и потреба*

Појам кућне производње је усред различитих схватања, често и коришћен у потпуно другачијем смислу, од оног основног који подразумева рад у оквиру куће, домаћински, за сопствене породичне потребе, преко оног који кућу, односно породицу третира као производну јединицу, до рада појединог лица из домаћинства, у оквиру дома, за надокнаду од послодавца. Проблематику компликује и паралелно коришћење назива домаћа/кућна радиност/делатност, који се често користе не само као синоними, већ и да се означи продукт *традицијских* радних улога, занимања и заната, те појава дугог тока које се развијају и опстају најпре у руралној средини, али чији се оквири преносе у оквиру постојећих односа полова и на урбану средину. Додатно наведени термини истовремено мењају смисао у складу са временом, а истим се често у оквиру дефинисања нивоа производње прикључује и вишезначни појам кућна индустрија, посебно у вези текстилне производње, а место уз исте налази теорија о

---

* Ово поглавље представља само прелиминарни преглед схватања терминологије везане за истраживање кућне радиности и развоја исте у средњем веку, пошто би већ сама тематика, због бројних углова истраживања могла да представља и основу посебног рада.

протоиндустријализацији.⁵⁰⁹ Стога треба дефинисати и размотрити и појам и улогу кућне делатности, те евентуалну диференцијацију улоге унутар исте, а у задатим оквирима теме.

Питање кућне радиности у средњем веку и подела улога унутар исте почињу најпре да се разматрају у економском контексту повезивања кућне производње и раних облика кућне протоиндустрије. Сматра се да тај тип производње успон доживљава услед нараслих потреба и урбанизације, да представља пут ка кућној индустрији коју карактерише и успостављање посредништва између нивоа обраде, те да се корени исте најпре могу запазити у текстилној струци. Стога је доста дуго изучавана из угла урбаног центра и везе истог са производњом текстила, односно припремом ткања, те развојем свиларског и вунарског заната, а у појединим ступњевима рада истиче се промет између села и града. Додатно женски рад се везује за домаћу радиност, мушки претежно за професионални, па се преље, али и ткаље сврставају у кућну делатност, док се ткачи везују за професионални занат и *градску* средину, иако су заправо у великом броју судећи према паралелама заправо доста дуго и ткаље чиниле знатан део ткача и у урбаним центрима, па и крајем средњег века. Ипак у појединим случајевима може се увидети да се чак и оквиру градова, поједина од тих *кућних занимања* или *фаза рада* касније сврставају у извесном смислу и у професионална, те да се чак законима и обједињују, услед стварања стабилног тока производње. Као најчешћа дистинкција између кућне делатности, простих радних улога и занатства, осим привређивања професијом за живот, јавља се питање учења, односно приучености. Тамо где је учење било потребно, радна улога стиче право да се зове занат, или да се сврста макар у фазу кућног

---

⁵⁰⁹ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 59; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 217-221; I. Šestan, *Tradicijski zanati*, 111-121. Померање фокуса истраживања на рурално занатство и отварање питања попут постојања протоиндустрије у средњем веку, омогућили су и разматрање кућне радиности из новог угла, па се може говорити и о кућним занатским занимањима и радним улогама унутар породице. R. Houston, K. D. M. Snell, *Proto-industrialization?*, 473-492, у *European Proto-Industrialization*, passim, са прегледом теорија; B. Van Bavel, *Early Proto-Industrialization in the Low Countries?*, 1115 и даље, са ст. литературом. Списак важнијих радова закључно са 2008: J. H. Munro, *The 'Proto-Industrialization' Debate*, 1-9.

занатства, у осталим случајевима издваја се као просто занимање или чак кућна делатност.⁵¹⁰

Кућни рад још у средњем веку, у оквиру властелинства, те регалног поседа чини главну карику производње у смислу примарне обраде сировина добијаних из биљног и животињског света, односно извесних продуката. Иако се из првобитне кућне делатности одвајају постепено поједина занимања, па и занати, чије издвајање диктирају свакодневница и технолошке промене, чак и након одвајања неаграрних радних улога у поједина занимања и даље је велики део макар првобитне производње и обраде сировина почивао на породицама подложника, као основној радној снази. Специфични развој усмерен потребама господара доводи и до успостављања инфраструктуре снабдевања било непрерађеним или делом обрађеним сировинама, полуготовим, или готовим производима. Исти производи након тога су по потреби дорађивани или у случају готових коришћени и за исплату у оквиру властелинства, или као артикли на трговима. Тако давања у природи бележе и бројна акта у оквиру опште познатог система основних дажбина. Ако се из истих и изузму продукти који су већ на следећем степену обрађивани од стране професионалних обучених занатлија, попут жрдова, кожа и кошница, у вези којих се стога рано јављају посебни називи заната и радних улога, јављају се и: *вуна и тежање вуне, покровци, клашње, дажбине ланене, ужад и оглави*, а у случајевима узгајање свилене бубе, и давање чаура или кокона, такође на годишњем нивоу,⁵¹¹ односно управо дажбине везане за конопац, односно конач и ткање, чија је припрема временски представљала и целогодишњи посао, те захтевала најпре ангажовање радне снаге на узгоју и примарној обради. Тако се истовремено из кућне делатности снабдевало и ланом и вуном, и вуном обрађеном у тканине, чија даља обрада спада у домен мајсторија или градских занатлија, до којих долази посредством господара. Такав развој одвијао се у оквиру манастирског, властеоског, односно регалног поседа, где се поједино лице попут *иконома* или неко од представника владара јављају у функцији посредника.

---

⁵¹⁰ J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 217-221; D. Roller, *Dubrovački zanati*, 51-55; I. Šestan, *Tradicijski zanati*, 115-116. О месту и улози жене у производњи видети и ниже.

⁵¹¹ CX, 140-141; Р. Михаљчић, *Закони*, 42, 64, 173, 174, 175, 177; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 211, 212, 217, 222-223, 227, 229-230, 233-234 н.121; М. Благојевић, *О аграрним односима*, 183-184, у оба случаја са изворима и ст. литературе. Видети и изнад н. 382.

Коначно и поред издвајања кудељника и ткача, па и сироте кудељнице, или ужара и даље исти порези и терете подложнике, који и сем давања, упоредно производе не само за сопствене потребе или господара, већ и за шире тржиште, а унутар домаћинства, па и властеоског женски чланови породице са послугом учествују у обради, довршавању и украшавању ткања.⁵¹²

Стога се мора закључити да се већ у средњовековним оквирима дате територије термин кућне радиности може различито тумачити. У оквиру исте се тако јавља бар три основна типа производње: први, која се најчешће своди на рад са доступним материјалом за потребе породице и израду свакодневних предмета, те други, који подразумева рад за господара. У оба случаја вероватно да долази и до поделе према половима у смислу припреме ткања, која се касније пресликава и на инфраструктуру градског снабдевања. Истовремено кућна делатност постаје и извор прихода. Вуну су власима као и земљорадницима на прераду давали и Дубровчани, а произведена тканина дељена је на пола између власника вуне и њеног прерађивача. Већ подаци да се производима од лана и вуне тргује и то у извесном обиму, те да се вуна и вунене тканине и извозе, указују не само на развијено вунарство, већ и на производњу готовог артикла одређених својстава, што је подразумевало више степена рада од примарне обраде и прераде, до готовог производа. Иако се финална обрада најчешће врши од стране стручног лица, иста је свакако одрађивана и за сопствене потребе унутар домаћинства.⁵¹³

Када се говори о производњи текстила, мора се поставити и питање организације влаха у производњи, о чијем учешћу у производњи и промету вуне и тканина говоре бројни изворни подаци од поменутих дажбинских до оних насталих у вези са трговином углавном на латинском, па је исто питање обрађивано и у литератури. Сиромашни власи вуну су тежили, они бољег статуса, давали су вуну и производе, у чијем бојењу су, очигледно и сами и учествовали, судећи према црном клашњу или црвеном покровцу, вероватно класичним биљним поступцима.⁵¹⁴ Ипак из угла теорије и њихов рад у производњи најчешће

---

⁵¹² ЛССВ, 252-253 (Р. Милошевић, *Иконом*). Видети и изнад *Поглавље II*, *passim*.

⁵¹³ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 11-15, О саставу куће у новије време: С. Мишић, *Српска породица*, 366-379, са изворима и ст. лит. Видети и изнад *Поглавље II*, *passim*.

⁵¹⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 11-12. Видети и изнад *passim*.

се своди на кућну делатност, пошто се давање везује за домаћинство као јединицу.

Судећи према доступним подацима кућни рад се одвија на три нивоа, успостављен је слој осиромашене радне снаге, јавна власт контролише производњу у складу са сопственим од првог ступња, кућне производње, преко мајсторија велепоседа, које према сопственом нахођењу и групише, до урбаног занатства, системом закона или посебних одредби, које у извесним случајевима доводе и до издвајања појединих занатских занимања из кућне сфере, попут више пута поменуте сироте кудељнице. На нивоу кућне производње развијане су и форсиране радне улоге базирани најпре на тадашњој улози мушкарца и жене у домаћинству, односно производњи ткања различитог састава и намене, упредању ужади, изради појединих појединих артикла, са очигледном трговачком вредношћу. Као посебан пример утицаја господара на усмеравање развоја кућне производње и установљење поједине кућне протоиндустрије везане за текстилну струку, може да послужити и свиларство. Свакако најпре имплементирано преко дворских радионица, као и остали новитети, судећи по приносима у виду чаура, исто се изгледа инкорпорира и у кућну радиност. Стога како већ овај кратки преглед указује, неопходно је у неким од будућих истраживања испочетка и размотрити бројне концепте коришћења терминологије везане за кућну производњу, као и исту детаљније.

IV Улога и друштвено социјални статус занатлија

Разматрање занатства, па и занатлије захтева и истраживање његове улоге, у свакодневном животу, као и његовог места у друштвено социјалним оквирима, колико је био цењен, на који начин је плаћан или награђиван, као и колико је био одиста *мобиљан*, те где се одиста могао наћи у оквиру стратификације самог занатског слоја. Такође нека од незаобилазних питања су и присуство жене у занатској професији или улога брачне везе и савеза. Извори мада штурни, допуњени методологијом у складу са постојећим подацима и паралелама, ипак делимично осветљавају и поменута питања.

У миру и у рату – цивилна и војна служба занатлија*

Значај занатлије датог доба, почивао је на функцији произвођача, који је намиривао различите потребе господара или тржишта. У свакодневном животу, баве се занатом, и извршавањем одређених обавеза, у складу са центром припадности. Међутим у случају рата, похода, приликом опсаде или одбране града, занатлије су, према правилу, добијале додатну – војну функцију, било у виду помоћних одреда војске, господара или у одбрани свог боравишта.⁵¹⁵

Прве податке о словенским занатлијама као пратиоцима војске, бележе византијски извори, који их углавном помињу као техничку испомоћ у аварско-словенским походима, заслужну за прелазак воде. Из тог раног периода, сачуван је и помен словенског израђивача ратних справа испред опседнутог Солуна, у другој књизи Чуда Св. Димитрија.⁵¹⁶ У складу са развојем технологије и ратне технике, у феудалној војсци, па и у српској занатлије су чиниле посебан одред неборбених јединица, које су се попут коморе кретале, као део помоћних трупа – лако наоружане пешадије и стрелаца, по правилу иза пешадије и коњице. Типичан занатски одред чинили су припадници разних струка, а посебно грађевинске и

---

* За ово потпоглавље је делимично коришћен рад: А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 59–69.

⁵¹⁵ М. Спремић, *Деспот Бугај*, 579. Видети и изнад.

⁵¹⁶ F. Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece*, 524. О другој књизи Чуда св. Димитрија, видети: Т. Вали, *Sv. Demetrije Solunski*, 151 и даље.

ковачке, неопходни ради форсирања терена, опсаде, израде или поправке оружја и коњске опреме, зидања, те других па и свакодневних потреба, а судећи према појединим описима међу истим налазиле су се како дрводеље, тако и зидари каменом, па чак и кречари, са свим потребним алатом. Такође, са успоном ратних справа и појавом ватреног оружја, поред пружања техничке испомоћи занатлије су, бар у почетку, и руковале појединим ратним оруђима.⁵¹⁷

По ком принципу су занатлије, осим према вештини, биране баш у инжењерију господара или владара није познато. Вероватно да су, бар у почетку, своје место у феудалној војсци и занатлије налазиле у складу са принципима феудалне мобилизације, да би касније, поједини мајстори можда били унајмљивани за одређени посао, исто онако према уговору, као и у свакодневници, у којој су позивани поводом одређеног посла, па и војних потребштина. Да су и заиста били изузетно вешти, податке даје и наведена хроника. Не само да су хваљени од Византинаца, већ су појединци међу њима, због знања, задржани и трајно у заробљеништву Тимурових наследника.⁵¹⁸ Делимичан увид у разноликост струка, и вештину једног таквог занатског одреда, допушта и опис инжењерије Стефана Лазаревића, сачуван у позном препису хронике династије Тимур Ленка. Након Ангоре Тимур је тако, према подацима из поменутог текста, у заробљеништво повео и *седамдесет неимара и мајстора друге руке*, од којих К. Мандић бележи имена двадесет шесторице из 19 различитих насеља, као и екскурсе који се односе на два врсна *неимара*, као и двојицу израђивача коване коњске опреме.⁵¹⁹

---

⁵¹⁷ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 116-117; А. Veselinović, *Vojska*, 389; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 156, 161-162; J.D. Lepage, *Medieval Armies*, 121, 131. Видети и изнад.

⁵¹⁸ К.Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 402. За унајмљивање страних занатлија вештих изради оружја, видети изнад, *passim*. Није познато да ли су након војних реформи деспота Стефана установљена и нека правила мобилизације занатлија.

⁵¹⁹ Чиниле су га занатлије из Новог брда (2), Србања (1), Бориковца на Ибру (1), Призрена (1), Топлице (1), Дебра (1), Скадра (2), Гостиња (2 - два брата), Лимског градца (2 - мајстор и синовац), Крушевца (1), Зетског градца (1), Голубика (1), Лесковца (1), Плава (1), Скопља (2), Бобовца (1), Слатине (1), Старог селишта (1), Гостивар (2 - мајстор и пасторак). К.Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 401-402; М.Грковић, *Имена заробљених ратника*, 95-96; R. Nikolić, *Da su Srbi vešti kao i majstori iz Venecije*, 27-28; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 52. Видети и изнад н. 262. Веште занатлије као и сви они вешти неком послу, попут људи од пера су у складу са Тимуровом политиком задржавани у заробљеништву. W. J. Fischel, *Ibn Khaldūn and Tamerlane*, 102.

Осим као пратиоце војске у покрету, у рату или као део опсадника града, занатлије налазимо и као важан чинилац и при одбрани утврђених насеља, а најпре у функцији техничке испомоћи, попут поправке оружја. Тако још стари византијски приручник за опсаде саветује окупљање истих и ради одбране града, а према Филипу де Диверсису у случају ванредних ситуација, чување градских врата и њихова управа препуштани су пучанима занатлијама. Исти аутор истиче и да су „занатлије, особито богатије“ биле потребне да ради рата „подмирују потребе бораца и бранилаца града“. Описујући њихово место у процесији св. Влаха, каже и да исти наступају иза сељака и морнара као они „који ће бдјети над чувањем града“.⁵²⁰ Додатно, значај и улога занатлије током одбране, зависили су од места рада, али и структуре ограђеног насеља. Тако, у једном тренутку, и занатлија, као грађанин, добија улогу браниоца сопственог насеља приликом опште мобилизације услед ванредног стања или опсаде града. У Дубровнику у оквиру пучких децена организовани су припадници заната, а на челу четири од поменутих, 1359, налазиле су се и занатлије Живко ковач, Радоје златар, Русин pelliparius и Цветко кројач. У унутрашњости српских земаља, занатлије су свакако учествовале као и остали становници града, како у *градобљуденију*, тако и у *градозиданију*, а у литератури је већ указано и на могућу везу организације и успостављања помињане порте шустера и са поделом на квартове у систему контроле и одбране града, познате и у градовима западне Европе.⁵²¹

Мобилност занатлија

Питање мобилности не само занатлија, већ ни у средњем веку уопште није детаљније разматрано у литератури, практично све до новијег времена, у ком не само економска, већ и социјална историја добијају на значају. Стога је важно истаћи да подаци указују на постојање различитих типова покретљивости, па се тако може говорити о хоризонталној, вертикалној, и просторној, као основним, те о унутар- генерацијској и међу-генерацијској, при чему се мора имати у виду и да

---

⁵²⁰ Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 40, 47, 49, 59; E. McGeer, *Byzantine Siege*, 126.

⁵²¹ *Monumenta Ragusina* II, 265; А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија*, 61-63, са изворима и ст. литературом (грешком Живко кројач). За pelliparius: видети и изнад н. 421.

једна другу не искључују. На исте у датом периоду утичу најпре законодавство, урбанизација, ниво вештине и знања и брачни савези, те микро и макро миграције, па чак и циркулација становништва, које уједно исте делимично расветљавају, заједно са другим појединим подацима, попут презимена. Такође важно је истаћи и да се покретљивост једне групе и појединаца унутар исте може разматрати како из угла друштвене мобилности у оквиру постојеће стратификације, тако и просторне са аспекта друштвене географије.⁵²²

Иако је хоризонтална мобилност уско дефинисана као покретљивост која подразумева прелазак са једне на другу позицију, а без значајне промене у статусу, треба истаћи да исту у дато доба заправо најчешће прате и просторна, али и вертикална кретања, која утичу и на раслојавање занатлија. Чак и сама промена господара, у случају подложних мајсторија, или њихово пресељење, како добровољно тако и насилно одлуком владара утицали су и на ниво привилегија, које често дефинише место радње. Тако већ сам закон мајсторија, иако делатнике сврстава у владеоске подложнике, указује на могућа померања како у оквиру, тако и међу генерацијама, што доводи и до условног раздвајања међу браћом, која се тако могу наћи међу мајсторијама, меропсима, те сокалницима, а како је указано посредно вероватно и међу поповима. Истовремено и поред условног затварања слоја мајсторија унутар поседа, одвија се и преношење знања и занатског статуса са оца мајстора на сина, односно одабраног наследника заната: пасторка, ћерку, односно зета, преко брачних савеза, али и ширење вештина и знања у оквиру куће, у ком се и остала деца истом приучавају, што доводи и до појаве да се и већи број чланова исте фамилије, попут браће, јавља и са истом професијом. Тако се оквиру урбаних конструкта и њима оријентисаног руралног залеђа, заправо јављају и бројни сродници у истим радним улогама, па се ковачким, па и градитељским занатом бавило и више чланова исте породице, а међу осталима сусрећу се и три брата кројача у селу градског атара, те мајстор и пасторак, мајстор и синовац, као и браћа мајстори непознате професије у одреду

---

⁵²² Поједине констатације изнете одавде на даље засноване су на подацима изнетим у претходним поглављима. О типовима мобилности детаљније: P. Sorokin, *Social mobility*, passim. За концепте, постојеће тезе и могућности истраживања и са ст. литературом: J. Padgett, *Open Elite?*, 357-411; S. Carocci, *Social Mobility and the Middle Ages*, 367-404.; M. E. Smith, *Peasant mobility*, 516-533; Clark G., Cummins N., Hao Y., Vidal D. D., *Surnames*, 3-24. Детаљније и ниже.

деспота 1402. Истовремено судећи бар према антонимима везаним за занатска занимања, чија основна теза полази од могућности и да је у питању ознака за наследност сина - шегрта, или пак да се заснива на занимању важног претка, често оца, опажа се и мобилност између генерација, која указује да долази и до промене основног заната, па се и Бојко Златаревић бележи међу цнгарима Призрена.⁵²³

Додатно просторна мобилност константно траје, било у смислу наређених или самосталних миграција, на релацији стари – нови центар, те између руралне и урбане средине, али и вангранична, како ради учења, тако и ради самог практиковања вештине, те стицања бољег материјалног статуса. Овај последњи случај запажен уопште у европском ширењу поједине вештине доласком зналаца, најчешће на позив владара или важног лица. Међу страним миграцијама а од утицаја на развој заната, истиче се већ више пута поменути саска, а запажена је и она добро позната приморских, посебно дубровачких трговаца и људи од профита, који у појединим случајевима не само да остају деценијама, већ се у домаћим урбаним центрима и одомаћују те остају генерацијама. Ипак како се то у новијој историографији и указује, присуство страних занатлија јаче је само у случају евентуалне новине, или тамо где је занатлија странац, али и трговац, а у случају останка истих и по неколико деценија, те стварања нових породица, свакако да је долазило до асимилације, те се након неколико генерација тешко да се може говорити о датом лицу као страном елементу, изузев у правно судском смислу, који је очигледно коришћен и као изговор за умањење дажбина и изговора. Заправо судећи према примеру седлара Милете Великшалића, и домаћи становник, могао се због трговачких несугласица са Дубровчанима, наћи под општинском јурисдикцијом.⁵²⁴

Истовремено од значаја су и релокације потребних занатлија од стране владара, о чему говоре и ДХ II-III, те СХ, посебно градитеља, било поводом одређеног посла или трајним пресељењем по налогу господара. Како је ова струка

---

⁵²³ СХ, 113, 143; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 372. Видети и изнад н. 120, 312, 376, 456, 519.

⁵²⁴ Како је већина познатих занатлија по имену забележена у латинској грађи, посебно у Одлукама Малога већа у вези суђења која су одржана на територији српске Деспотовине, или дужничким књигама и тестаментима, треба указати да су бар делом у питању домаћи становници, како то и случај Милете и указује. Видети изнад *passim*, као и н. 377, 480.

сама по себи претпостављала промену места боравка, исти су често били и чланови путујућих дружина. Такође запажа се и циркулација мајстора на широј територији између појединих локација или унутар градског атара, између условно речено села и урбаног средишта, на шта недвосмислено указује и књига Лукаревића. Занатлије, са правом слободе кретања, мењале су место боравка, па тако у појединим, посебно урбаним економским центрима, бораве и произвођачи из других већих насеља и градова, док истовремено појединци одлазе и у иностране центре, а међу истим издвајају се они вештији, који су и тражени било попут ковничара новца, часовничара попут монаха Лазара, или пак појединог произвођача, звонара или кројача. Судећи према ретким вестима и занатлије из околних насеља долазиле су у град, из различитих потреба, па и ради кредитирања, а вероватно да су том приликом и продавале своје услуге и производе. Додатно у складу са померањем становништва у оквиру константног повлачења из поробљених делова, одвија се и миграција у приморске, али и нове центре у унутрашњости, а део занатлија, вероватно да се сели и на новодобијене деспотске поседе ван српске државе.⁵²⁵

Коначно ту је и она, можда најважнија мобилност у смислу бољег материјалног стања, односно социјалног и друштвеног статуса, која се може запазити у ретким сачуваним подацима, како унутар заната, тако и занатлија. Да се током развоја устројство првобитно организованог мајсторског сеоског слоја у оквиру властелинстава и мењало, те да је дати слој претрпео и извесни ниво унутрашње стратификације, потврђују и помени занатлија земљопоседника или

---

⁵²⁵ Тако између осталих и ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију, кројач Андрија у Кратово, златар Јован Прогоновић у Дубровник, златар Петар у Котор, кројач Радослав из Смедерева ради у Новом Брду. Веште ковничаре тражили су Дубровчани као закупци призренске царине и изгледа и ковнице, 1370. у Новом Брду, а велики број домаћих мајстора забележен је касније у Дубровнику, па тако и 1471. и Никола Србин bombardius. Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 379; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 76-79; В. Иванишевић, *Новчарство*, 55, 67; *Ново Брдо*, 48 (Јовановић, В. С.). Детаљније изнад *Поглавље II*, passim. Проучавања миграције домаћег становништва у Угарску, као и детаљнија проучавања поседа српских владара на тлу исте, па и уопште институција и функционисања администрације домачих господара у истој, тек су у новије време започета озбиљније, па тако посебна пажња није посвећена ни ни миграцији занатлија на угарске поседе, као ни у Угарску уопште, иако их је свакако било. У том смислу ће можда будућа истраживања довести до релевантних података. О раним миграцијама у Угарску, расељавању и функционисању двора у новије време и: С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, 37-46; А. Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини*, 165-194, са ст. литературом; А. Крстић, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, 237-252, такође са пописом ст. литературе.

оних са посебним повластицама. Најпре ту су занатлије које се јављају као подложници са земљом, затим ту су мајсторска насеља са селом, и коначно ту су и занатлије земљопоседници, који у посед добијају не само поједина села, већ и неколицину, а који се тим путем уздижу у ред ситније властеле. Један мајстор, већ поприлично оптерећен обавезама и давањима, а посебно када је поседовао и сопствено имање, или село, попут чувеног протомајстора Георгија, морао је по природи ствари да приушти додатне раднике, како би сопствено време могао да посвети свом занату. Мобилност мајстора у оквиру друштвене стратификације, као и појава оних који имали не само своју земљу, већ и раднике, говори нам да је постојало раслојавање не само међу сеоским становништвом, него и у оквиру категорије мајсторија. Судаћи према анализираним подацима већ у време Стефана Дечанског награђивање занатлија земљом није било неуобичајно. Ту је ковач Рудал, чија се земља добијена од претходника Стефана Душана налазила на Трстеној, и ковач (вигањ) Његоје, који се јавља са својом земљом и правом да држи део Блата. Све ове занатлије су до својих поседа долазиле поклоном, а вероватно и откупом (*купљеница*) као и други становници. О једном таквом процесу добијања баштине, обавештавају нас примери споменутог Георгија, као и зидара из Пнуће. Према ДХ II-III Георгије је са браћом село Манастирац добио у баштину, од Стефана Дечанског као награду рад и украшавање бројних цркви на српској земљи. То им је потврдио потом и цар Душан, наводећи да су радили на многим црквама у *граду и околи*, као и на зидању дечанске трпезарије и пирга над портотом. Да су занатлије поседовале своја села и у оквиру световних поседа, илуструје и повеља, из нешто каснијег времена, 1363. године. Поседовање земље, а посебно села у виду својине или баштине, доказује су да већ средином 14. века, а вероватно и раније, део мајсторија улази у слој властеличића, на шта је својевремено указао још А. Соловјев.⁵²⁶

---

⁵²⁶ Тако се јављају и ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који исте узимају закуп. Како је текст у ДХ III знатно оштећен, не можемо са сигурношћу да тврдимо, али према сачуваним словима (*гв... .. ѿмъ*), и речима да су за свој рад у *манастиру и у граду*, исти награђени од цара Душана селом Влахињом, као и чињеницом да је овај текст дописан одмах иза података о Георгију и браћи и пописивања међа Манастирца, сматрамо да је могуће да су за свој рад Георгије и браћа додатно даровани селом Влахињом. Вероватно да је Душан наградио ову породицу додатним поседом за рад на изградњи трпезарије и пирга. ДХ II 58-59 ф.62; ДХ III, 120 ф 59, 128 ф 67; ДХ III а, 262; СХ, 138-139, 140; А. Соловјев, *Једна српска жупа*,

У урбаним центрима, оне бољег статуса заједно са домаћим трговцима постају и основа развоја српског грађанског слоја, а попут крупних трговаца и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине у граду, или чак у више градова. О угледу појединаца и њиховом статусу било у свету приморских градова, попут Дубровника, али и једног урбаног центра попут Призрена, говоре и подаци о појави занатлија тог града, као сведока на разрешници Балишића Дубровчанима, за призренску царину 1374, а од значаја је и податак да се још писму челника Милоша Повића Општини, јавља такође сведок златар, Радоје Дубровчанин. Коначно и већ поменуто учешће једног Ташнаревића, у настанку законика, указује на могуће место, ако не самог занатлије, онда његовог изданка. Прем имовинском статусу, занатлије Новог Брда се нису разликовале од стручњака запослених у рударству, а њихова задужења су и сличне висине. Такође увиђа се и покретљивост унутар истог смера, па се према нивоу знања те вештине издвајају поименице оне познате занатлије, поједини златари, оружари, али и кројачи, бомбардијери, а неке од њих и усмена традиција памти.⁵²⁷

Подаци о удруживању и сарадњи занатлија, како градитеља, тако и осталих, па и унутар домаћих центара познати су у великом броју преко латинске, посебно дубровачке грађе, која указује и на сарадњу свакако и домаћих произвођача међусобно, али и са Дубровчанима и осталим странцима, ради профита, те вероватно у бар појединим случајевима, и ради стварања трговачког артикла, па се између осталих примера јавља и сарадња неколицине шустера, или пак једног седлара и представника кожарске струке, о којој се може наслутити на основу података о међусобном гарантовању истих лица. Такође, на основу књиге Лукаревића може се запазити и орођавање између мајсторских кућа, па је тако и Никола клобучар, зет протомајстора, а на основу ширег опуса стране грађе учити и паралела о издвајању рудничких занатлија. Истовремено одвија се и стратификација заната, па припадници важнијих добијају на значају, попут управо златара, или мачара, а покретљивост појединог заната, у оквиру

34-35; М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 146, 150, 154-155; А. Фостиков, *Занатство*, 57. Детаљније и изнад *Поглавље II*, *passim*. О властеличићима: *ЛССВ*, 91-92 (Р. Михаљчић, *Властеличићи*).

⁵²⁷ М. Пуцић, *Споменици србски II*, 26, 27 бр. 32-33. *ССПП I*, 108 бр. 110 (1374). Видети и изнад н. 525, као и *Поглавље II*, *passim*.

производне делатности зависи како од нивоа технологије, тако и од потреба и утицаја свакодневнице.⁵²⁸

Ипак док део занатлија формира не само виши, него и нижи градски слој заједно са ситним трговцима, а представници појединих заната постају и сами не само грађани већ и трговци, свакако да долази и до пораста броја оних мање имућних, ситних произвођача, који директно раде не само за господара, већ и за појединог мајстора, као испомоћ у радионици. Додатно треба имати у виду и да се обрађивачи влакна генерално сврставају у инфраструктуру радника у градовима, који се практично најмање плаћају, а међу њима и ткачи, иза којих се према сиромаштву бар у Западној Европи налазе само надничари и самостално уполшене жене, без посебног знања. Ипак док су поједине побуне масовне занатске радне снаге или покушаји да се у радним законима нешто промени бележе у страним изворима, а посебно у центрима где је производња изузетно развијена, домаћи извори сем поменуте, а дискутабилне побуне среброделача, не помињу друге изгреде, нити доносе податке, који би указали на детаљнију стратификацију занатлија, а посебно у улози помоћника или шегрта.⁵²⁹

Коначно при оцени улоге и друштвено социјалног положаја занатлије мора се увек имати и у виду да је *homo faber*, а посебно *мајстор свог заната*, и главни чинилац економије, датог доба, које заправо обилује како проналасцима тако и ширењем вештина и знања, односно важан елемент технолошког напретка, иако се његов посао најчешће своди на ручни производни рад, чак и у случају оног мањег процента вештих зналаца, који се по свом умећу препознају и истичу.

Место и улога жене у кућној и занатској производњи

---

⁵²⁸ Удруживања је било и међу рударима као и трговцима, који су често ступали у разне врсте друштва, те занатлијама, које у урбаним центрима сем међусобно у појединим случајевима сарађују свакако на трговачким основама и са другим професијама. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће*, 386; Ј. Kulischer, *Орца економска повјест*, 224-227, 288-291. Видети *Поглавље II*, и даље *passim*.

⁵²⁹ Лоше материјално стање и тешки услови рада доводе до покрета помоћника против мајстора, који се шире по градовима 14. века, али се сукоби јављају и раније. Тако су још 1280. сукнарски помоћници у Провинсу, Француска, организовали немире у којима је убијен градоначелник. Ј. Kulischer, *Орца економска повјест*, 181, 215-217. О лошем положају радника на дну инфраструктуре сукнарства у Дубровнику: Lučić J., *Gospodarsko-drustveni odnosi*, 105-106.

О месту и улози жене у занатској делатности једва да има релевантних података, пошто се њихов рад често наспрам мушког у складу са временом и статусом исте третира као споредан, односно непрофесионалан, те се жена везује за кућу и обитељ. Као једина званична занимања жене у домаћим законодавним изворима јављају се свега два, једно услужно - посао франгарице и једно које се дефинише као занатско – делатност кудељнице. Према установљеним правилима чак ни у тим радним улогама није могла да се нађе свака, већ само *удовица* и *сирота*. Да заправо у стварности и није било баш тако током целог средњег века, те да се исте одредбе могу и интерпретирати преко страних утицаја и практично времена у коме настају упућују подаци из других врста извора, како домаћих тако и страних. Од словенске жене која се налази у ратном походу до Еве хришћанке, прошло је доста времена. Тако рани професионални статус жене-занатлије, познаје и Правда Руска, која посебно издваја ремственицу насупрот ремственика, а казна за смрт оба пола је истоветна.⁵³⁰

У оквиру властелинства и кућне производње, женама је према додељеним радним улогама припала и обрада и прерада биљног и животињског влакна, а сем предења и ткања за потребе дома или господара, исто су радиле и за продају. Женски рад на преобраћању влакна, посебно ланеног у одевне предмете, познат је и у Византији. Такву улогу жене велича и хришћанство у ком се Богородица приказује са вретеном, преслицом или штрикаћим иглама у руци, односно како преде и плете, док се у књигама занимања и осталим ликовним представама везаним за производно занатство углавном јавља слика мушког представника заната, како ткача, тако чак и штрикача, и то све чешће како време одмиче у складу са сужавањем поља женског рада. Ипак у склопу традиционе улоге, у функцији испомоћи супругу, јавља се Ева веома рано чак и у ковачкој радионици, а ретке представе и извори стране провинцијенце указују и на женски рад, чак и у грађевинској делатности.⁵³¹

---

⁵³⁰ Правда Русская II, 317-318, 604 чл. 15; А. Фостиков, *Жена*, passim, посебно 330 н. 224; Т. Катић, "Сироте кудељнице", 217-218, 225. И у енглеском је један од назива за уседелицу, неудару жену која се издржава својим радом истовремено и име њеног заната - преља, односно spin(n)s(t)er. М. Л. Кинг, *Жена ренесансе*, 277.

⁵³¹ I. Turnau, *Knitting Craft in Europe*, 20-22, 32; А. Е. Laiou, *Economic and Noneconomic Exchange*, 777; А. Фостиков, *Жена*, passim, са изворима и ст. литературом; М. Л. Кинг, *Жена ренесансе*, 273-

Бар према доступној грађи, жене су у урбаној средини биле и директно укључене и у производњу или трговину текстилом, али и у друге делатности. Са успоном свиларства и оне се у исто укључују, па се у њиховим рукама налази процес од узгоја свилене бубе, преко намотавња нити до ткања, мада су и ти послови били су лоше плаћени. Ипак ограничавање сфере женског рада утицало је и на њихов статус у јавно правним организацијама које им не само често оспоравају припадност оним важнијим, већ и условљавају додатно и право пословања сваке оне жене која није члан породице, удовица или сирота, при чему временом долази и до ограничавања појединог дела радног процеса. Тако су у Фиренци могле да ступе у мање важне попут *Linaiuoli*, али не и у веће као што је *Arte di Calimala*, у Паризу женама прељама свиле, било је чак дозвољено и да надзиру шегрте, али у ограниченом броју, а удовице стаклорезаца и драгуљара смеле су да наставе посао мужева, али не и да узимају шегрте, пошто су дате вештине сматране превише важним да би их и подучавале жене. Средином 15. века у Стразбуру се бележе и са занимањима: ковач, златар, кројач, бачвар. Истовремено жене из виших слојева окрећу се и уметничким занимањима, а посебно уметничком везу.⁵³²

Из домаћих извора ипак долазе оскудни подаци, наравно најпре у складу са идејом Богородице, те места жене. Тако је ручном раду -„ручном делању“ „који приличи за женски пол“ подучавала девојке на свом двору још краљица Јелена, а вештином вежења истичу се и монахиња Јефимија, жена деспота Угљеше, Кантакузина (Катарина), удовица Улриха II Целског, царица Мара, а ручни рад негован је вероватно и у женским манастирима. Да жене налазе посао и као преље свиле, у ткачкој инфраструктури обавештења доносе и турски пописи. Коначно већ сам члан о сиротој кудељници указује на право сироте, да се и јавно бави одређеним занатским занимањем, уједно традиционално женским, али и

274; G. A. Lambert, *The Taxonomy of Sweater Structures*, 6; D. Kooler, *Encyclopedia of Knitting*, 13. Видети и изнад н. 84 и даље на више места.

⁵³² Тако према закону из 1461, донесеног у Бристолу (Енглеска) жене нису више смеле ни да се запошљавају као ткаље у сопственом дому, како би се спречила незапосленост мушкараца, а одредба се односила на жене, ћерке и послугу ткача. Од истог закона изузете су оне које већ раде уз своје мужеве. М. Л. Кинг, *Жена ренесансе*, 274-276; Р. Fleming, *Women in Bristol*, 22-23. Примери појединих жена занатлија су бројни широм средњовековне Европе, али је проценат истих скоро занемарљив, у односу на укупан проценат занатлија.

потребним текстилној индустрији.⁵³³ Додатно бар у функцији удовице, жена вероватно да је као и у другим државама и центрима, као макар привремено правно лице и челна личност породице, могла да настави рад у породичној радионици, где претходно ради као испомоћ, а судећи по ретким вестима попут оне из Сребренице, иста је могла и да упосли мајстора поједине струке и да ради у радионици, те да јој исплаћује део зараде и да уједно подучава њеног сина. Посебну улогу жена као и у другим питањима, и у занатству налази у брачном повезивању, било као девојка, удовица, или ћерка, а изгледа да су на тај начин повезиване и занатске куће међусобно најкасније почетком 15 века, па и различитих струка, а путем брака долазило се и до куће са занатском повластицом.⁵³⁴

Како се и у Котору сем свилопреле изричито помињу и занимања, лојанице, опанчарице, па чак и оклопарке, нема разлога да се сумња, да су се и у унутрашњости жене бавиле појединим занатом, па и оним који није приличио женском роду, исто онако како се баве и другим занимањима. Коначно већ појава поменутих законских решења, које ограничавају женски рад на посао кудељнице или скоро седам деценија касније и франгарице, указују да су жене присутне и у другим професијама сем родно дефинисаних у датом времену, мада вероватно у далеко мањем проценту од мушкараца, чак и у поједином занату. Исте се јављају се и као испомоћ мушкарцима, не само у радионици, већ вероватно и приликом градозиданија, или појединих градитељских подухвата, па и у улози ношења камена, мешања блата, или мешања смоле, односно нижих помоћних послова.⁵³⁵

Учење, плаћање и награђивање

---

⁵³³ Могуће да је исти женски кружок прилагођавао и украшавао део тканина. *Животи краљева и архиепископа*, 68-69 н.3; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 243-245 бр. CCXXX- CCXXXI; Д. Павловић, Р. Маринковић, *Јефимијина похвала кнезу Лазару*, 43-45; С. Ћирковић, *Писменост и образовање*, 410. Видети и изнад н. 530.

⁵³⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 66; К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје*, 401-402; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 60.

⁵³⁵ *Апокрифи старозаветни*, 118, 127; А. Фостиков, *Жена*, 329-330 и даље.

Иако о самом процесу учења заната, сем оног познатог најпре из приморских градова, а затим и са других ширих територија, и то углавном из закона или уговора, директних података за унутрашњост нема, судећи да је ниво технологије рада релативно био на истом нивоу, изузев појединих тајни заната, може се претпоставити да су учење, па и време потребно за исто, као и мобилност унутар радионице пратили слични процеси и појаве, од тешког рада до стицања алата, преко евентуалног напредовања, које такође временом постаје отежано. Ипак већ само упућивање деце на занатско школовање у поједину радионицу, указују и да се тим путем могло не само прехранити него и зарадити. И док на основу ретких података, који указују на рад према уговору, проценат зараде ковача, или поједине уговорене цене рада, или пак на основу закона или давања пореза у производима, задужења или судских исписа, или поређења, може да се оквирно одређује имућност, или да се говори уопштено о бољестојећим занатима или занатлијама, награђивање оних вештих и прослављених, и окупљање најдаровитијих са једне, те дарежљивост господара са друге стране за поједине послове бележе и домаћи извори, а посебно житија и даровнице.⁵³⁶

Још у биографији краљице Јелене, каже се, како је и поменуто да краљица приликом изградње Градца није штедела злата да исплати рад работника, а и мајстори Десин и син му Блаж били су плаћени за изградњу Давидовице. У неким случајевима градитељи су плаћани у натури. У храни и пићу давано је издржавање током изградње Богородице Љевишке протомајсторима градитеља Николи и сликару Астрапу, а мера давана њима позната је и као мера Николе и Астрапа. Да ли су и колико додатно награђени, у новцу или на неки други начин није познато.⁵³⁷ Неки пут мајстори су награђивани и земљом, о чему говори и поменути дарови протомајстору Георгију и браћи. И зидари задужбине кнеза Лазара, према народној традицији богато су награђени за свој рад, а о тражењу најдаровитијих, па и сликара, за рад на Манасији деспота Стефана, говоре речи Константина Филозофа.⁵³⁸ Да су и за израду појединих предмета, попут

---

⁵³⁶ Видети изнад на више места.

⁵³⁷ С. М. Ненадовић, *Грађевинска техника*, 22-23. Видети и изнад н. 285.

⁵³⁸ Р. Мihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 196; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, 359-363. Видети изнад н. 526. Интересантно је да иста песма о зидању Раванице сем богатог даривања, памти и да су *надзорници градње Југовићи*, закидали мајсторе на обећаној надокнади, уп. Д. Лапчевић, *Селски занати*, 24-25

скупоцених кандила, вероватно бирани и плаћани одређени мајстори, обавештава нас и податак из БХ, који нам саопштава да је краљ Милутин, приликом издања ове повеље доделио и новчани прилог епископу рашком – чак 600 перпера *да скује кандило* цркви св Апостола, а са обзиром на цену свакако да је истим послом руководило и мајсторско лице. Када су вешти мајстори у питању пракса је била и да се прибележе, ради даље сарадње.⁵³⁹

---

⁵³⁹ БХ, 200; А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана*, 207-208. О свећњацима: V. Bikić, *Višeći svećnjaci*, 361–368.

V Значај и домет занатске привреде

Значај и домет занатске привреде сем на основу похвала вештим рукоделцима од стране савременика, описа раскошних дарова, потражње појединих мајстора у другим центрима или државама, појединих писаних извора или преосталих материјалних налаза, делимично је могуће извршити и евалуацијом броја заната и постојеће диференцијације унутар појединих грана, имајући у виду и ниво технологије те познавања појединих техника, управо на основу помена појединих назива и одређивања спектра рада, које дати покривају, те њиховим поређењем са оним пописаним у појединим страним изворима.

Техника, технологија и степен поделе рада

Када се говори о технологији средњег века треба имати у виду да је често везивање истог периода за мрачно доба, у ранијој историографији условило извесне предрасуде, везане за заостајање како у односу на *старо доба*, тако и ново у смислу хуманизма и ренесансе, при чему се често губило из вида да исто време представља и нов успон ка индустријској будућности, те да су управо бројна средњовековна решења и поставке, и довеле до ширења нових проналазака и идеја. Не одлазећи даље од ширења знања и бројних прожимања још током раног средњег века, или већ помињаних примера, треба истаћи да материјални остаци, као и поједине сачуване скице и описи указују на производњу и коришћење бројних справа и направа, постојање компликованих и дугих ровова у рударству, система водовода и система осветљења, као и постројења за обраду различитих материјала, а посебно руде, која иако су радила на снагу воде, ватре или животиња, па и људи, су увелико омогућила напредак и даљи развој ка данашњици. За разлику од првих поставки *artes mechanicae*, из 12. века, средином 15, као посебне вештине, које Висарион велича, издвајају се *механика*, производња гвожђа и оружија, те бродоградња, од којих су прве три биле изузетно развијене на датој територији. Технолошки успон, неоспорно је утицао на развој

занатства, у ком је најчешће и сам занатлија не само произвођач, већ и проналазач.⁵⁴⁰

Доба алата у датом случају како је и поменуто у основи карактеришу три фазе развоја, уз извесне допуне. Прва, време досељавања, друга која приближно одговара раном средњем веку века, и трећа позно доба. Уједно у првом случају може да се говори о првобитној традицији и утицајима како народа са којима се мимоилазе Словени који долазе, или са којима дуже бораве, као и о импакту староседеоца. Исти памте топоними, те старији слој језика. У другој фази долази до успостављања властелинских и господарских занатлија, на нивоу земљопоседа у смислу властелинства, али и до установљења и устаљивања појединих центара, који уједно окупљају већи број становника, а посебно у случају првобитне територијалне организације жупа и формирања централних места, уједно и макар привремених дворова, коју већ крајем 9. века изгледа прати и бар делимично преузимање старих и напуштених градова или утврђења. Други период нешто је боље расветљен, а поједини ретки извори, доносе спорадичне податке, и о занатлијама или производима, да би већ прве сачуване повеље владара и писани извори, указивали да се исто у међувремену усагласило са одређеним нормама, најпре путем византијских и приморских утицаја, те да је извршена делимична еволуција, па са тим и макар делимично гранање или преобликовање постојећих заната.⁵⁴¹

Почетком 12. века, већ се увиђа уређен систем заната у оквиру појединог поседа, као и постојање и дворских односно манастирских радионица и мајсторских насеља. Успон градова у следећем столећу, заједно са познатим доласком Саса и њиховим импактом на рударство, главна су ознака треће фазе. Процес диференцијације унутар гране заната се убрзава, најпре металуршке, а

---

⁵⁴⁰ У такву механику спадају и направе за дробљење, мехови који раде без људске снаге, направе за аутоматско резање дасака, брзи млинови, па и справе за пречишћавање метала, па и сребра, које су коришћене и у Приштини још 1418. С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 72-78, са изворима и ст. литетратуром о технолошком напредку; Д. Ковачевић-Којић, *О саставу и обради племенитих метала*, 854-855. Видети изнад, passim, као и н. 77. О механици и : М. Popplow, *Why draw pictures of machines?*, 17-48. О водоводним системима и почецима хидраулике детаљније: R. J. Magnusson, *Water Technology*, passim.

⁵⁴¹ О организацији власти и војним активностима у 9. веку, које су већ морале да подразумевају како успостављање извесних централних насеља, па и какву такву организацију заната, макар из група оружарства и кожарства, детаљније Т. Живковић, *Портрети*, passim; *The World of the Slavs*, passim; Д. Булић, *Земља Моравице*, 74, 80-85, са ст. литературом; Видети и изнад, passim. За жупу и *ЛССВ*, 195-198 (Г. Томовић, *Жупа, Жупан*) са ст. литературом.

затим и осталих пратећих, које форсира било рударство или густина насељености, са високом концентрацијом становника, који живе од свог професионалног рада, али и насељених господом са посебним прохтевима. Радне улоге се умножавају, а они вешти и посебно истичу. Уједно нова оружја, па и реформе војске, морале су по природи ствари да утичу и на даљи развој интересне производње. Великим делом нова знања, судећи бар по познатим изворима, имплементирана су и у домаћу производњу, у појединим случајевима можда и са кашњењем од неколико деценија, али само када се гледа из угла центра из ког се дата вештина првобитно шири, или када се посматрају новији проналасци, који се штите. И док се у почетку може говорити о успостављању подела на основу утицаја, у каснијем периоду може се расправљати о извозу зналаца. Већ за време деспота Стефана, инжињерски одред сматрана је веома вештим, па чак и ковачи коњске опреме се издвајају као важни, а оклопи *од црног гвожђа*, које је коњица код Ангоре поседовала, посебно се хвале.⁵⁴²

Поређење домаћих и страних података недвосмислено указују да се међу многим занимањима како у руралној тако и у урбаној средини могу успоставити и извесно поистовећивање или паралеле, бар када је у питању познати процес рада, а посебно у централним насељима првог реда, у којима су исти и најразноврснији, а хронолошки се могу испратити. Ипак наслеђене, па и локалне традиције под страним утицајима, у појединим случајевима мењали су смисао, што доноси и језичке новине, од нових речи, до новог смисла, па је некада и тешко установити тачну везу или разлику, попут оне између лончара и грнчара или бјелилника и назива *fullo*. Наравно мора се имати у виду и да услед новина, старији слој заната губи смисао, те нестаје у каснијем времену, те тако плетење лика или производња дрвених кијева, губе корак са новим процесима, у којим се уздижу јувелири, шустери, кројачи, или бомбардијери.

---

⁵⁴² С. Тирковић, *Производња, занат и техника*, О реформама војске детаљније: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 154-204 (на више места); М. Алексић, *Реформа српске војске*, 9-32. На развој заната морала су да утичу су и струјања из Угарске која у смислу привреде нису посебно истраживана, а свакако да се не могу порећи ни директни византисјки утицаји, не само путем верских веза или доласком појединих византијских мајстора, већ и путем новоосвојених територија. Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 80-81; Видети и изнад, *passim*, посебно и н. 106, 525, 527.

Међу занатлијама се тако у сфери обраде метала јављају: *ковач, гвоздар, плочар, часовничар*, на основу топонимије и: *иглар*, а мора се претпоставити и постојање *ножара, бравара, произвођача ексера*, у вези племенитих метала: *златар, ковничар, „јувелир“, среброделац, чистилац, златобијец/ковач злата*, а претпоставити и *израђивачи златне жице*, у вези обојених: *крчалија, кондирар, звонар*, а претпоставити *медник* или *котлар*, у сфери ливења и *ливци ситних предмета*, попут дугмади, у оружарству: *израђивачи кијева, мачар, сабљар, брњар, тулар, стрелар, лукар, копљар, штитар, бомбардијер, пушкар*, а морају се претпоставити и *оклопари пуних оклопа* и *шлемари*, као и израђивачи самострела, а можда и каснији *тоболчари*, у сфери коњске и теглеће опреме: *израђивачи коване коњске опреме, седлари* и *уздари*, можда касније и одвајање самарџија, у обради камена: *каменар, каменосечци, мраморник, жерносечци*, а претпоставити и *фини клесари*, у градитељству: *зидаца, техника-мајстора*, а претпоставити *вапнара*, и искусних зналаца обраде лукова или водоводних објеката и инсталација, у обради земље/глине: *грнчар, опекар*, а претпоставити и постојање *израђивача техничке керамике*, у обради дрвне сировине: *дрводеља, дрвар, столар, грађевински тесар, бачвар, колар, кошаранин, рогозник*, можда и *кутлар*, а претпоставити и *израђивача пловила, шкрињара, вештих резбара, ужара* и неке врсте *ситара/решетара*, у сфери обраде животињских продуката: *кождер, стргун, воскар/свећар*, а претпоставити и *сапунара* и *обрађивача кости и рога*, у сфери израде одевних и свакодневних предмета: *кудељин, ткач, подстригач, везиља, фарбари тканина и ваљачи сукна*, шивци, односно *кројачи, кожухари, израђивачи обуће од лика и коже*, од којих се и последњи изгледа делимично и диференцирају према предмету, *клобучари* и *торбари/ташнери*, а овима се морају изгледа и *кожари* у ужем смислу речи, па и *појасари*, а можда и *врећари*. Коначно листи се морају придодати и занати *млинара, конструктора, зналца градње мостова*, и *инжињера* - израђивача различитих одбрамбених и нападачких справа, зналаца фотификације, па и *поштељака*, а претпоставити и постојање *пећара, стаклара, пергаментарија*, или *књиговесца*, макар за потребе економског центра.

Податак да се на датој територији и у временском добу од значаја, може набројати преко шездесет уско диференцираних заната, не рачунајући оне, чије се

постојање претпоставља, на основу материјалних остатака и паралела, говори неоспорно у прилог не само развијености занатске делатности, већ и о нивоу мобилности и трансформацији истих, те да оновремена држава прати успостављени технички ниво. Заправо у складу са променом технике, откривања технологије или новитета у датим околностима, па и модних нижу се нови занати или се диференцирају стари, од нове полазне основе. Тако се у постојеће морају убројити и онај израђивача папира, опанчара или пак каснијег хухнара.⁵⁴³

Када се пореде доступни подаци, бар са оним познатим пописима или приказима у тзв. књигама занимања или другим страним изворима, сем квантификације мора се у обзир узети и да већ процес производње и вештине доводи до развијене инфраструктуре, макар и за привремене градитељске потребе, па се мора говорити и о подели улога на основу вештине. Од кудељника до свилопреле, преко ткача до шнајдера, од простог ковача до ковача мачева, од каменара који исеца блокове до мраморника, а о којој на основу искључиво домаћих писаних извора једва да може ишта да се наслути, па се чак ни у латинској грађи везаној за урбане и рударске центре, диференцијација између примарних обрађивача коже, оних коју исту штаве, до израђивача fine коже не може пропатити, иако се у датом случају све три врсте као посебни артикли бележе. Ипак бар у смислу поређења поменутих страних извора и домаћих пописа, те латинске грађе домаће провинцијенце, може се увидети да бар у урбаним срединама, једва да неки фали и то најпре у смислу појединог назива. Ипак материјални налази иако ретки, сведоци су не само диференцијације већ и производње појединог артикла, о чијим произвођачима нема никаквих података. У прилог високом нивоу гранања, посебно у густо насељеној средини, у прилог иде и поставка, да је без обзира на употребу појединих справа, у питању дуготрајни ручни рад, од сировог материјала до коначног објекта.⁵⁴⁴

---

⁵⁴³ Наравно како је још давно скренута пажња у историографији, ни овај списак не може се сматрати коначним, као ни претходни, уп. С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 72, 77-78. Видети изнад *passim*, посебно *Поглавље II*, за набројане занате.

⁵⁴⁴ *Die Hausbücher*, према регистру занимања, посебно прве верзије из 1427. Тако три типа коже бележи и попис радње у Фојници. Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 115. За материјалне налазе, видети изнад, *passim*.

Занатски производ, трговачки артикл

Без обзира на ниво обраде или део радног процеса у ком се налазе или пак чињеницу да ли су делатници производили за себе или свог феудалног господара, занатски производи представљали су и предмет натуралне исплате за услуге, и трговачки артикл. Пошто се подмире потребе властелинства, вишкови занатских производа су завршавали у трговачком промету, вероватно на сајмовима и трговима у близини самих манастира, па су попут вишкова са световних феудалних имања налазили свој пут до потрошача. На тај начин, као вероватно и продајом производа из кућне радиности, манастир је могао и да заради, а судећи по одредби Грачаничке повеље, на продају црквених производа није наплаћивана царина. Занатлије су такође продавале своје производе или их мењале за различите потрепштине на локалном нивоу, а у појединим случајевима извесни продукти место налазе и у извозној трговини.⁵⁴⁵

Према истраживањима средњовековне улоге занатлија указано је да исте најчешће саме продају свој производ, о чему сем извора стране провинцијенце, директно говоре и подаци из *Законика Новог Брда*. Податак да сам занатлија, свој производ и продаје, па и поправља, уједно и објашњава релативно ниски обим учешћа крупних трговаца у унутрашњој, а посебно локалној трговини унутар атара појединог важнијег насеља. У принципу, трговци макар по основној вокацији и занатског занимања, пажњу посвећују извозно увозној трговини, или трговини на дуже руте и траженим производима, али њихове локалне радње према појединим пописима и тестаментима представљају најчешће трговине широког асортимана, па свакодневно потребне робе, изузев ако су у питању судећи бар према паралелама, оне намењене луксузним артиклима и то у смислу квалитета, који се везују са увозом, па се јављају и свакако локални производи, бела раша, восак или полуге злата. Истовремено занатске радионице (ит. *botteghe*) заузимале су истакнуто и важно место у економским центрима, посебно оним урбаним позно средњовековне Европе, а прописивање цена за поједине артикле и услужне поправке бар делимично дозвољавају да се у ширим оквирима сагледа и

---

⁵⁴⁵ *Зборник 1*, 503; А. Фостиков, *Занатство*, 54. Детаљније о трговини: А. Веселиновић, *Трговина*, *passim*, такође и изнад *Поглавље II*.

место занатлије који је и трговац својим производима, па и трговина појединим од предмета.⁵⁴⁶

Паралелно бележење повезивања занатлија, како домаћих међусобно, тако и са страним трговцима и занатлијама, ради трговачког профита, указују на значај истих у животу средњовековног друштва. Без обзира да ли ради за себе, начелника радионице или директно господара, занатлија је често и *homo faber* – једини доступни произвођач трговачког артикла, али и трговац истим објектом. Стога управо бројни трговачки подаци, као и они о сарадњи сачувани широм латинске грађе, пружају и могућности за делимично праћење развоја домаћег занатства, а посебно оног чији производи налазе место у спољној трговини, попут коже, воска, племенитих и обојених метала, али и преко увоза, који указује и на недостатак појединих финих, цењених производа. У том смислу требало би у будућности бројне трговачке податке и резимирати.⁵⁴⁷

Замирање и промене

Како је скренута пажња на почетку рада, на питање како дефинисати горњу хронолошку границу није било тако лако одговорити. Пад српске државе 1459. под турску власт, означава и крај српске средњовековне државности, па и занатства, као привредне гране исте, а у оквиру нових прилика долази и до извесних измена. Ипак одређене процесе и измене, у појединим случајевима било је корисно макар укратко испратити и у оквиру нових прилика, најпре због ретких пописних података, а затим и због појединих закона, који иако индиректно, указују на развијеност занатства и одређене продукте производне делатности, а у извесним случајевима и потврђују степен диференцијације.

---

⁵⁴⁶ На страним сачуваним приказима градског живота виде се и покретне тезге. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, стр 22 чл. XIV-XVI; А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 174-175, 181-182; Д. Ковачевић - Којић, *Градски живот*, 115. А. Шастел, *Уметник*, 223. Дубровчани који су боравили на тлу Деспотовине, ради својих послова често су улазили у трговачка друштва. О дубровачким трговачким друштвима у Деспотовини: М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 205-225.

⁵⁴⁷ Тако 1417, деспот Стефан наређује сребреничким цариницима, да од царине исплате и дуг, за контуш и барчин, у висини од 50 литара сребра. А Веселиновић, *Царински систем*, 18. Већ сам обим трговине племенитим металима указују и да је у обради истих морао учествовати и велики број обрађивача метала. Видети и изнад, *passim*.

Први пописи и закони пружају чак и први писани помен присутности појединих заната, који су у претходном периоду свакако постојали, попут бравара, те чешљара, при чему у вези последњег остаје отворено и да ли је израђивао чешљеве за косу, или гребене, или је чешљао вуну. Исти доносе и бројне расуте податке, било о самоковима расутим по селима оријентисаним на обраду поједине руде, па и у влашком поседу, или помена трговачких артикала, попут кожа, гвоздених полуга, казана, дрвне грађе, коњске опреме, катрана. Такође од значаја су и топоними и антоними које баштине, а који или потврђују већ постојеће називе, попут Кладоруб, или су практично такође први помен локалног назива, у чијој основи се налази *nomina professionalia*, па нас и упознају са већ постојећим занимањима или спецификацијом предмета, па се бележе и Качар или Колари, а поименице се јавља и Никола Чабар. Рани пописи говоре и о успостављању нових заната, о којима у претходном периоду нема података, попут ширења специјализације за израду оријенталних облика одевних предмета, а који су можда и били нешто раније успостављени услед континуираног утицаја османске државе.

Ипак замах занатства, посебно у смислу урбаног контекста, прекинут је, као и успон рударства и урбанизације. Већ само освајање градова и територије водило је одвођену у робље или ка миграцији, а макар и привремена депопулација, и смени бар једног дела занатлија. Мада је исто вероватно релативно брзо реорганизовано у складу са правилима новог господара, при чему је у извесним случајевима коришћена изгледа и већ затечена организација посебно у случају рударства, па и оружарства, већ сам податак да се бројне познате и веште занатлије бележе као нови становници центара попут Дубровника, указује на трајну миграцију бар дела некадашњег занатског врха зналаца. Део вештих занатлија бар оних условно речено дворских или војних вероватно да је пратио и повлачење господара, судећи бар према пракси кретања војске и повлачења дела становништва, али и на основу ретких посведочених археолошких налаза, који говоре о непосредном утицају домаћих мајстора.⁵⁴⁸

---

⁵⁴⁸ Д. Војанић, *Turski zakoni*, 37-39, 48, 58; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 64- 65; . Петровић, *Дубровчани и турска обућа*, 9-32; Д. Булић, *Земља Моравице*, 152, 154. Видети и изнад, *passim*, посебно и н. 45, 119, 525. Већ називи Качар и Чабар, можда би могли да указују да долази

Истовремено долази и до континуираних језичких промена у називима занатских занимања, па и самог називу за *ручну вештину*, нови називи потискују делом домаће, а у појединим случајевима долази и до промена, које утичу и на данашње тумачење имена производних професија у османским пописима, на основу доста каснијих речника, који некада баштине и значење из локалне традиције позне историје новог века, на коју су сем баштине, утицале како смена становништва, тако и технолошке промене, које утичу бар на свакодневницу и поимање локалних назива. Тако се у тим новијим речницима бројни називи јављају и као нови синоними. У том контексту у будућим истраживањима било би важно и успоставити бар нешто поузданији однос између појединих назива, средњовековне основе и касније традиције, исто онако као што је то потребно извршити у случају других, па и старијег слоја словенског језика, или средњовековног латинитета, како то већ указују поједини коришћени примери.

На крају стога треба чисто ради почетног поређења, указати да се на основу превода међу занатлијама сем помињаних бравара, не обухватајући чак ни све називе, пошто би занатство као делатност тог првог доба турске власти, морало да буде детаљније и посебно разматрано, па и језички, а посебно у том раном периоду, већ само оне из 1455. за Браничевску област, тврђаве Сврљиг 1478-81, Нишки кадилук 1498, односно пописе за области Моравице (1476, 1528/30, 1536, 1560), који су већ детаљније проучени, јављају различити називи из делокруга занатске делатности. Тако се бележе и: израђивачи самострела, лукари, зенберкчије, пушкари, сабљари, стрелари, штитари, ковачи, златари, гвожђари, бравари, казанчије, седлари, уздари, самарчије, поткивачи, каменоресци и зидари, клесари, а посебно се јавља и назив *мајстор*, дрводеље, тесари, столари, дрвари, *кождери*, кожари, штавиоци коже, кожухари/крзнари, сарачи, дрндари, ткачи, шивци, шнајдери, сукнари који раде и капе и друге предмете (кечеџари), израђивачи простирки, кафтана, дугменчије, торбари, шустери, опанчари, папучари, чизмари, нанулчије, воденичари/млинари, јорганчије, костретари, воскари, свећари, стаклари, сапунчије, те грнчари, који се доиста као и ковачи бележе у завидном броју, па и сагракчије, за кога има мишљења да су исто што и

до разлике међу израђивачима дрвених буради према величини или намени. Ипак последњи би могао да буде схваћен и као надимак.

грнчари, мада можда исти назив указује и на неку специјализацију, као и чешљари, за које није сигурно, да ли раде чешљеве за косу, гребена за обраду влакна, или раде на чешљању влакна.⁵⁴⁹

---

⁵⁴⁹ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, passim; Д. Бојанић, *Фрагменти опишног пописа*, 118, 119; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадлука из 1498*, 99-100 и даље passim; Б. Ђурђев, О. Зиројевић, *Опишни дефтер Сегединског саџака*, passim; Н. Šabanović, *Krajište Isabega Ishakovića*, passim; Д. Булић, *Земља Моравице*, 154-155-156, 158-161. Приложени попис назива стога би требало и ревидирати, допунити и усагласити у наведеним параметрима, што би било и од интереса и за схватање затечене средњовековне структуре занатства.

Закључна разматрања

Према савременим тенденцијама истраживања, приказ једне привредне гране захтева и преглед свих основних чиниоца, међу којима се у датом случају морају као општи издвојити: радна снага, доступност ресурса, средства рада и технолошки напредак, а као они од изузетног утицаја и: специфичност територије, становништва, епохе, те економске и друштвено социјалне структуре. Истраживање теме стога је најпре посвећено развоју заната, занатлија и занатства, како би исти били паралелно и размотрени. Да би то и било поштована најпре су истражени појмови и термини, па и сам назив занат, непознат средњовековној Србији, а посебно је размотрена и терминологија појединих занатских грана, које су ради лакшег прегледа подељене према основном материјалу, односно у случају три класична случаја и кроз струке: оружарску, грађевинску и одевну, чији се развој базира према намени, а које се посебно издвајају због бројних специфичности и у изворном материјалу. Истовремено посебно су истражени диференцијација и стратификација, просторни размештај, типови и нивои занатске производње, као и организација занатлија, улога и друштвено социјални статус заната, односно делатника из сфере истих, а размотрен је ниво занатства, те место занатског артикла у трговачком промету. Приложени преглед занатства у средњовековној Србији, потребно је стога на неки начин и резимирати.

О важности занатства у средњем веку уопште, па и у оквиру привреде дате територије, довољно говори податак, већ истакнут у уводу, да то време припада *занатском*, односно *добу алата*, у ком једина постојећа производња и почива на ручном раду (физичка снага) и алату. Ради ограничења увезених појмова занат, занатлија, занатство, исти су везани за рукоделство, односно производни ручни рад, који подразумева процесе обраде и прераде природних материјала, помоћу алата, а производ се дефинише као покретни или непокретни објекат, односно трговачки артикл. Такође исте занатлије, производ не само да праве, већ често исти и услужно поправљају. Бављење занатом захтева извесну вештину, која се стиче учењем, било преношењем са колена на колена у породичној радионици или одласком ван куће на школовање.

У складу са развојем феудализма произвођач (*homo faber*), у најранијем периоду припада господару, односно властелинству, чиме практично дуго остаје везан за сектор прехране. Стога се дуго сматрало да је у аграрном добу, свега око пет посто популације у потпуности ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно ван производње хране, а да само део тих пет процената и чине професионалне занатлије, које привређују за животне потребе сопственим радом у оквиру дате професије, па се тако у исте убрајају и искључиво урбане. Тако у исти постотак заправо нису урачунате нити све занатлије, нити податак да је варијабла зависна од економске структуре којој појединац припада, као ни чињеница да и након одвајања занатства од производње хране, и даље најчешће макар породица занатлије производи између осталог и део прехране за сопствене потребе. Представници бројних заната били су неопходни, а њихови артикли, без обзира на фазу обраде или чињеницу да ли су производиле за себе или свог феудалног господара, завршавали су у трговачком промету.

О проблематици проучавања поједине занатске тематике, а посебно о првобитним поделама на основу сачуваних и преживелих ретких изворних података једва да се може ишта закључити, осим да је већ у раније време успостављена подела занатства и процеса рада према материјалу, намени и техници, па чак и према предмету рада, чему у прилог иде и сачувана топонимија, те извесни скуп речи, проистеклих из старијег слоја словенског језика. У новим условима, и при новим спољним утицајима, па и технолошким, диференцијација рада, па и занатског се наставља, а издвајају се и поједини производни центри, у складу са историјско географским условима. За нов талас специјализације од изузетног значаја су долазак Саса и процеси урбанизације. У првом случају у питању је директни трансфер технологије и нових техника, који утиче на развој рударства, па и металургије, што доводи најпре директно до даљег гранања у сфери обраде метала, али и до даљег усавршавања различитих заната, посредно преко стварања бољег и отпорнијег оруђа рада. Истовремено и рударство и урбанизација фаворизују себи потребне занате, па се тако у случају рударства, између осталих опажа и замах, на пример кожарског или дрводељског заната, док класична урбанизација фаворизује свакодневне потребштине, што погодује директно додатном успону одевне струке у ширим оквирима. Када се још истакну

потребе владара, од оружија до одеће, те општи технолошки успон који се опажа у позном средњем веку, увиђа се да су крајем временског периода од интереса, заправо развијени бројни занати, међу којима и поједини чији су називи често посведочени тек у наредном столећу, након краха српске државе.

Од радне улоге дрвосече, коју практично свако са кућном алатом - секиром може да обавља, преко тесара до израђивача шкриња, од узгајања биља и животиња, као основне привредне делатности, до кројача, обућара и крзнара, фарбара, од ковача, магичног бића, до поткивача, златара, ковничара, од свакодневне до трпезне керамике или керамичких украса, од зидара блатом и плетером до градитеља и конструктора, од лукара до пушкара, преко специјализације за коњску опрему, издвајају се нова знања и вештине, или концепције, које у појединим случајевима јаког културног утицаја носе и стране називе. Док неки од заната добијају на значају, важност других постаје минорна, често услед одвајања фаза рада, па и занатлија који сировину секундарно обрађују, или од исте производе финални артикл, од оних коју само примарне првенствено прерађују за даљу употребу. Све чешће финализација производа захтева сарадњу у процесима рада између неколико основних заната, или пак специјализацију познавања рада са више материјала. Када се говори о нивоу гранања, мора се указати и да је већина тада постојећих заната, регистрованих у појединим књигама занимања, актима и материјалним остацима стране провинцијенце, пре или касније, у већем или мањем обиму практикована и у домаћем занатству уз специфичности датих историјско географских околности.

Бројни подаци заправо указују на установљење више врста паралелне производње од кућне делатности до урбаних професионалних занатлија у складу са друштвеним и социјалним структурама, те властеоским и регалним поретком. Тако се као основни нивои производње опажају: кућни, рурални, урбани, а додатно се у позном средњем веку издваја се и *Montanindustrie*, коју у датим параметрима представљају рударски реони богати појединим металом, а обједињени основама рударског законодавства. Занатство се заправо паралелно развија и у оквиру села, које чини основу привреде самог властелинства, и у рударским и градским центрима, и у трговима и у њиховој околини, и у оквиру двора или манастира. Додатно у оквиру руралног занатства јавља се различита

концентрација занатлија, у зависности од места радње, односно припадности истог поједином економском центру, па се може говорити и о постојању занатства и њиховом развоју унутар различитих руралних или субурбаних структура, од којих се као примери за последње јављају и мајсторска села, али и насеља, која се према присутности различитих занатских делатности, могу окарактерисати и сама као занатски те економски центри у својој регији. Као главни центри властелинства истичу се двор и манастир, који у своју корист управљају производним процесом. Сходно наведеном те подацима сабраним из различитих извора, као посебни типови могу се издвојити радионице властеоске односно владарске, те монашке унутар манастира, па се може говорити и о владарским занатлијама, али и занатлијама монасима. Прикупљени подаци указују да је тип центра диктирао и развој појединих грана, те да концентрација и специјализација прате ниво економског центра као места радње.

Већ у првим сачуваним актима опажа се и издвајање занатског занимања, као карактеристике у односу на околину, што подразумева да иста група поседује и извесна знања, те да се вероватно у складу са тим и опорезује, а о таквом издвајању говори и коришћење ознаке *мајсторије*, те остаци *закона мајсторија* познатих из каснијих докумената владарске канцеларије. Развој занатства у оквиру велепоседа, али и самог центра, као и постојање уговорних занатлија, само су били увод у убрзани успон слободних занатлија у градовима, које привређују и за тржиште и које и саме постају све важнији елемент у развоју и функционисању градова. Судећи бар према изузетно ретким подацима те паралелама, урбанизација доводи и до успостављања јавноправних организација макар у функцији надзора, а титула протомајстора сем бројних ужих значења, задобија и значење начелника појединог цеха, односно јавне организације. У зависности од припадања врсти центра, занатлија је био дужан на одређене радне обавезе и давања, а посебну улогу задобија у ратним околностима, па док у миру чак и оружар ради у радионици, у немирно доба поједине занатлије јављају се у владарској, а вероватно и властеоској инжињерији, односно са функцијом у одбрани, обезбеђивању мобилности, хитној поправки.

Посматрано из угла оштих друштвено социјалних односа, увиђа се и постојање различитих врста мобилности у оквиру занатства, те раслојавање

занатлија. Најпре ту је она која се одвија у оквиру поједине породице, често заснована на директном преношењу знања са оца мајстора на сина, односно одабраног наследника заната: пасторка, ћерку, односно зета, преко брачних савеза – између две генерације, при чему се знање шири и хоризонтално у оквиру куће, па и остала деца се истом приучавају, што доводи до појаве да се и већи број чланова исте фамилије, јавља и са истом професијом. Истовремено судећи бар према антонимима везаним за занатска занимања, чија основна теза полази од могућности и да је у питању ознака за наследност сина - шегрта, или пак да се заснива на занимању важног претка, често оца, опажа се и мобилност унутар исте генерације када долази до промене основног заната, али не и директно правног статуса. Затим ту је она територијална – било у смислу наређених или самосталних миграција, на релацији стари – нови центар, ради расађивања, те између руралне и урбане средине, унутардржавна и вангранична, како ради учења, тако и ради самог практиковања вештине, те стицања бољег материјалног статуса. Овај последњи случај запажен уопште у европском ширењу знања доласком зналаца, најчешће на позив владара или важног лица, те између унутрашњости и приморских градова. Ипак присуство страних занатлија јаче је само у случају евентуалне новине или тамо где је страни трговац и сам познавалац појединог заната, а у случају останка истих и по неколико деценија, те стварања нових породица, свакако да је долазило до асимилације, те се након неколико генерација тешко да се може говорити о датом лицу као страном елементу.

Коначно ту је и она, можда најважнија мобилност у смислу бољег материјалног стања, односно социјалног и друштвеног статуса, која се може запазити у ретким сачуваним подацима. Најпре ту су занатлије које се јављају као подложници са земљом, затим ту су мајсторска насеља са селом, и коначно ту су и занатлије земљопоседници, који у посед добијају не само поједина села, већ и неколицину, а који се тим путем уздижу у ред ситније властеле. Истовремено у урбаним центрима, оне бољег статуса заједно са домаћим трговцима постају и основа развоја српског грађанског слоја, а попут крупних трговаца и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине у граду, или чак у више градова, а поједини добијају и грађанство страних центара, попут Дубровника. Ипак и ако и део занатлија формира не само виши, него и нижи

градски слој заједно са ситним трговцима, а представници појединих заната постају и сами трговци, процеси укључивања руралних занатлија у градско занатство, те осиромашених лица, свакако да доводе и до пораста броја оних мање имућних, ситних произвођача, који директно раде не само за господара, већ и за појединог мајстора, као испомоћ у радионици. Међу породицама занатског занимања осим удруживања, успостављају се и везе путем брачне ложнице. Мада се у појединим случајевима као произвођачи јављају и жене, њихова улога сем у производњи текстила, те кућној делатности, једва да се опажа, сем у изузетно ретким описима женског рада.

Од давних почетака, који остају великим делом магловити услед недостатка извора и дисконтинуитета насталог сеобама народа, производња, па и занатство као тада њен једини прави професионални представник, у новим условима прате сопствене традиције, али трпе и измене услед бројних страних утицаја било пресађивањем технологије или законских норми, који доводе до диференцијације и стратификације заната и занатлија у складу са новонасталим потребама и условима. Од првих промена све до новог прекида насталог коначним падом и губитком државности, занатство је на датом простору не само постигло извештан ниво, већ је у одређеним гранама сматрано и извршним, бар према ретким сачуваним писаним подацима о величању српских средњовековних мајстора, или и о њиховом новом статусу након расељавања, током и након измена насталих услед турског континуираног продора. Свакако да није без разлога јака народна традиција сачувала и помене *Радета неимара*, или *Новака ковача*. За то време занатство се развијало, а занати се гранали, према захтевима вештине, услова и потребе, а број уже стручних заната и синхроно растао. Посебност домаће обраде у појединим струкама огледа се у термину *на српски начин*, а по стилу и начину израде истичу се и разликују поједини центри. Крај српске државности означио је макар у почетку стагнирање производње, која се након тога одвија на датој територији под непосредним страним и наметнутим прописима, што временом доводи и до преузимања низа турских назива и појмова, који временом потискују домаће. Делом поједина знања и традиције вероватно да преживљавају кроз евентуални утицај емиграције, чије су занатлије саставни део.

На крају важно је истаћи да услед потребе пружања синтетичког приказа целокупног занатства у дугом времену трајања и на територији омеђеној једном регалном државом, није било могуће детаљно се посветити сваком поједином аспекту, па ни извору, па су бројна питања и теме само укратко анализирани или сумиране, а у обзир је узета само уско пробрана литература од већег значаја. Ипак, чак и тако уско разматрана, досадашња истраживања довела су до нових знања о занатлијама и процесу рада, те о свакодневном животу човека на овим просторима, а допринела су и делимичном расветљавању појединих назива занатских делатности. Стога иста треба и наставити како би се извршила и детаљнија реevaluација производње, делатника, те и самих економских центара, како на основу изворне грађе, тако и на основу мултидисциплинарности и компаративности, које су се показале од посебног значаја, посебно за истраживање појединих елемената и појава запажених у оквиру дате тезе. Од питања појединог заната, који се може разматрати засебно преко основне струке, преко даљег проучавања урбаног занатства, схватања технологије, или разрешења питања о формирању мајсторског дела послуге, можда баш преко учешћа у сокалничком слоју, до оног само начетог о распрострањању и месту заната међу најпре Власима или Сасима, а затим и сточарима и рударима, преко разматрања типова покретљивости, протоиндустријализације или места српског занатства у односу на производне структуре других држава, па и посебне анализе трговачких артикала и објекта, који се јављају у посебним категоријама извора, попут латинске грађе домаће провинцијенце или каснијих турских пописа, заправо се ређају могућности и правци даљег истраживања.

Спискови скраћеница

Часописи

- БИГ- *Београдски историјски гласник*, Одељење за историју, Филозофски факултет, Београд.
- Браничевски гласник - Браничевски гласник - Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине, Пожаревац.
- ГПБ- Грађа о прошлости Босне. Бања Лука
- Глас СКА – Гласник Српске краљевске академије.
- Гласник ДСС – Гласник Друштва српске словесности. Београд
- Гласник САД – Гласник Српског археолошког друштва, Београд.
- Гласник СУД - Гласник Српског ученог друштва.
- Zgodovinski časopis - glasilo Zveze Zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Ljubljana.
- Зограф- Зограф. Часопис за средњовековну уметност. Београд.
- ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института. Београд.
- ЗФФБ- Зборник Филозофског факултета у Београду. Београд.
- ИЧ – Историјски часопис. Београд.
- Истраживања- Истраживања, Нови Сад.
- Јужнословенски филолог- Јужнословенски филолог, Београд.
- Мешовита грађа- Мешовита грађа = Miscellanea. Београд.
- Милешевски записи- Милешевски записи, Музеј у Пријеполју.
- Naše starine - Naše starine, godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo.
- ОП - *Ономатолошки прилози*, САНУ, Одељење језика и књижевности – Одбор за ономастику.
- Povijesni prilozi- Povijesni prilozi. Zagreb.
- Прилози за КЈИФ- Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд
- Саопштења - Саопштења Републичког завода заштити споменика културе – Београд.
- Prilozi - Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu. Sarajevo.

- ССА - Стари српски архив, Београд
- Старинар – Старинар, Археолошки институт, Београд.
- Historijski zbornik- Historijski zbornik, Zagreb.

Остале скраћенице

- БХ - *Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, ур. Ђ. Трифуновић, Приштина: Музеј, Београд: Центар за очување Косова и Метохије, Mnemosyne: Службени гласник (Београд: Гласник), 2011.
- ДЗ - Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана, 1349-1354. године*, Београд: САНУ, 1960.
- ДХ I – Грковић М., *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Mnemosyne: Архив Србије; Дечани: Српски православни манастир Високи Дечани; Приштина: Музеј (Београд: Цицера), 2004, 64–81, 85–103.
- ДХ I а – Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976, 303–308.
- ДХ II – Милојевић С. М., *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68.
- ДХ III – Милојевић, С. М.: *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 69–142.
- ДХ III а – Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976, 143–286.
- Du Cange - *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Conditum a Carolo du Fresne, domino Du Cange, auctum a monachis ordinis S. Benedicti, cum supplementis integris D.P. Carpenterii, Adelungii, aliorum, susque digessit G.A.L. Henschel ; sequuntur Glossarium gallicum, Tabulae, Indices auctorum et rerum, Dissertationes. EDITIO NOVA aucta pluribus verbis aliormn scriptorum A. Leopold FAVRE Membre de la Societe de l'Histoire de France et correspondant de la Societe des Antiquaires de France. TOMUS SECUNDUS, NIORT L. FAVRE, IMPRIMEUR-EDITEJUR TOUS DROITS RESERVES, 1883; TOMUS QUINTUS, Paris, 1938².
- EMI - *English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products*, eds. J. Blair, N. Ramsay, Cambridge, 1991.
- ЕРСЈ - *Етимолошки речник српског језика 1-*, Београд 2003 - . ур. А. Лома, Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ.

- ЭССЯ - *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва 1974- и даље излази.
- ЕНВ - *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* I-III, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks 2002.
- Зборник 1 - *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186-1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик; ред. Д. Синдик, Београд 2011.
- ИСН - *Историја српског народа* I, II, III, Београд 1981, 1982, 1994².
- Книга епарха - *Византијска Книга епарха*. Вступ. статья, пер., комент. М.Я. Сюзюмова, Акад. наук СССР: Ин-т истории : Ин-т славяноведения, Москва : Изд-во Восточной литературы, Наука, 1962. Сайт "Восточная Литература": <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XIII/Registry/frametext1.htm> (25.03.2015)
- ЛССВ - *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Ново Брдо - Јовановић В., Ћирковић С., Зечевић Е., Иванишевић В., Радић В., *Ново Брдо*, Београд 2004.
- РВД – С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
- Регистры ремесел - *Регистры ремесел и торговли города Парижа*, пер. Л. И. Киселевой, под ред. и с предисл. А. Д. Люблинской, в сб.: Ср. века, в. 10-11, М., 1957-58.
- СС - *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Слав. ин-т Акад. наук Чеш. Респ., Ин-т славяноведения и балканистики Рос. АН ; [Э. Благова и др.] ; Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. - М. : Рус. яз., 1994.
- ССЗН - Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I-VI, Београд 1902-1926.
- ССПП I, II - Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма* I, II, Београд-Сремски Карловци, 1929, 1934.
- ССР - Ћирковић С., Ковачевић-Којић Д., Ћук Р., *Старо српско рударство*, Прометеј-Вукова задужбина, Београд-Нови Сад 2002.

- ССРЛ - Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XVI, Београд – Ср. Карловци, 1927.
- СРНГ– *Словарь русских народных говоров*, Наука, Москва – Ленинград, 1965- и даље излази.
- СХ - Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003.
- The World of the Slavs - Živković T., Crnčević D., Bulić D., Petrović V., Cvijanović I., Radovanović B., *The World of the Slavs : Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villasand Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, The Institute of History, Belgrade, 2013.
- Фасмер - Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Издание второе, стереотипное, Москва, 1986-1987.

Библиографија

Извори

- Amman J., Sachs H., *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, hoher und nidriger, geistlicher und weltlicher, aller Künsten, Handwercken und Händeln*. Durch d. weitberümpften Hans Sachsen gantz fleissig beschrieben u. in teutsche Reim en gefasset, Ständebuch von 1568 mit Holzschnitten von Jost Amman, Frankfurt am Mayn, 1568. http://www.digitalis.uni-koeln.de/Amman/amman_index.html (24.10.2015)
- Antoine de Pise, *L'art du vitrail vers 1400*. Corpus Vitrearum France, Études VIII, Paris: Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques 2008.
- Agricola G., *De re metallica* (1556). Translated from the first Latin ed. of 1556, with biographical introd., annotations, and appendices upon the development of mining methods, metallurgical processes, geology, mineralogy & mining law from the earliest times to the 16th century, by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover. Published 1950 by Dover Publications in New York.
- *Апокрифи старозаветни. Према српским преписима*, прир. и превео Т. Јовановић, СКЗ, Београд 2005.
- Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris II*, Paris-La Haye, 1964.
- Bílek J., *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kutná Hora : Kuttna, 2000.
- Biringuccio V., *De la pirotechnia*, Venetia, 1559. Bitte wenden Sie sich bei Fragen an Digitale.Bibliothek[at]bsb-muenchen.de .Signatur: 829310 Techn. 24 u 829310 Techn. 24 u Permalink: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10208728-8>
- Biringuccio V., *De la Pirotechnia*, Venetia, 1540. The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy, Translated and Edited by C. S. Smith and M. Teach Gnudi, Courier Dover Publications, New York, 1990,

http://books.google.rs/books?id=ruBbKRRKGeOwC&vq=faber&dq=pirotechnia&hl=sr&source=gbs_navlinks_s, (17. 03. 2015).

- Благојевић М., *Земљораднички закон-средњовековни рукопис*, САНУ, Београд, 2007.
- Бојанић Д., *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478-81. год.*, Мешовита грађа 2 (1973) 79-177.
- Војанић Д., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.
- Воссацио Г., *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées*, 1403, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Français 598, Identifiant : ark:/12148/btv1b84521932, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84521932> (26.02.2016.)
- Воссацио Г., *De claris mulieribus* in an anonymous French translation (Le livre de femmes nobles et renommées), c. 1440 France, N. (Rouen), The British Library, Royal 16 G V <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8359> (26.02.2016.)
- Бубало Ђ., *Почетак треће Дечанске хрисовуље*, ССА 6 (2007) 69–82.
- Васић М., Зиројевић О., Стојановски А., *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ СXXXI, Одељење историјских наука 7, Београд 1992, 97-220.
- Vasić M., *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1980)
- *Великия Минеи Четии собранныя российским митрополитом Макарием*, Вып.6. Октабрь, дни 19-31, СПб., 1880.
- Веселиновић А., *Дубровачко Мало Веће о Србији (1415-1460)*, Београд 1997.
- *Византијски извори за историју народа Југославије* I, VI, Београд, 1955, 1986.
- Вујошевић Ж., *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1, Београд, 2013, 241-254
- Вукомановић А., *Грађа за историју народа и књижевности српске: Повѣсть ѡ вѣтнїа и ѡ царствїхъ вѣсехъ родовъ*, Гласник ДСС 10 (1858) 211-277.
- Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod I. Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973.
- Даничић Ђ., *Свето писмо. Пет књига Мојсијевих*, Пешта, 1866.

- *Данилови настављачи*. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, прир. Г. М. Данијел. Данашња језичка верзија Лазар Мирковић, СКЗ, Београд, 1989.
- *Dean Forest (Mines) Act* 1838, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1838/43/pdfs/ukpga_18380043_en.pdf (11.02.2016.)
- Динић М., *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд 1957.
- Dinić M., *Građa za istoriju Beograda u srednjem veku II*, Beograd 1958.
- *Древнерусские берестяные грамоты*, Рукописные памятники Древней Руси (*Birchbark Literacy from Medieval Rus: Contents and Contexts*), 2004. http://gramoty.ru/?id=about_site (26.11.2015.)
- Ђурђевић Б., Зиројевић О., *Опширни дефтер Сегединског санџака*, Мешовита грађа 17-18 (1988) 7-79.
- Efendi Cafer, *Risāle-i Mi'māriyye. An early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*. Facsimile with translation and notes by Howard Crane, Leiden : E.J. Brill, 1987.
- *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866.
- *Ипатъевская летопись*, ПСРЛ. Т. 2, СПб., 1908, Стлб. 843. <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat37.htm> (25.07.2015.).
- Исаиловић Н., Фостиков А., *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)*, Мешовита грађа 33 (2012) 69-80.
- *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarvm sive originvm Libri XX*. Recognovit brevique adnotatione critica instrvxit. W. M. Lindsay in Vniversitate Andreana litterarvm hvmaniorvm professor, Tomvs II libros XI - XX continens, Oxonii : E typographeo Clarendoniano, 1911.
- *Јаничарове успомене или Турска хроника*. Превод и предговор Ђорђе Живановић, Београд, САНУ, 1959
- Jireček H., *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Praga, 1867
- *Крмчија морачка* : опис рукописа : Фотијеви предговори : градски закон. Описао и издао Н. Дучић, Гласник СУД 8 (1877)

- Крстић А., *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015), Центар за напредне средњовековне студије, Београд, 2015, 197-209.
- Leontios' von Neapolis, *Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, ed. H. Gelzer, J.C.B. Mohr (P. Siebeck), Freiburg i. B. Und Leipzig 1893.
- *Лицевой летописный свод XVI века*, кн. 12 (1411 - 1432 гг. от В. Х.), Москва 2012
- Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, одељење друштвених наука 24, Београд 1985.
- Master of Balaam, *St. Eligius in His Workshop*, (с.1450), Rijksmuseum, Amsterdam; Niklaus Manuel Deutsch, *Saint Eligius in His Workshop*, 1515, Kunstmuseum, Bern.
- *Master James of St George*, ексцерпт према: *The Castles of Wales Website*, <http://www.castlewales.com/jsgeorge.html> (23. 09. 2015.). Штампано издање: Т. Е. McNeill, *English Heritage Book of Castles*, В.Т. Batsford, 1992, 43, коришћено у ексцерптиме. Цело писмо доступно на: *Building Beaumaris Castle ... a rare surviving letter from 1296*, *The Castles of Wales Website*: <http://www.castlewales.com/beau3.html> (07.10.2015.)
- *Матије Властара Синтагмат : азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила : словенски превод времена Душанова*, издао Стојан Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа Београд : Штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1907.
- *Матије Властар, Синтагма*. Са старословенског превела Т. Суботин Голубовић, Београд 2013.
- Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хрџоника*, превод и приредио Ђ. Живановић, Београд 1986.
- Михаљчић Р., *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу* (мај 1356) , ССА 2 (2003)
- Михаљчић, Р. *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, САНУ, Београд, 2006.
- Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Graz, 1964, Београд 2006 (фототипско издање).

- Мишић С., *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.
- Младеновић А., *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Младеновић А., *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- *Monumenta Ragusina. Libri reformationum II*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIII, Zagrabiae, 1882.
- Novaković S., *Srpsko – slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića*, Starine JAZU 9 (1877) 1-47.
- Новаковић С., *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер*, О Балканском полуострву XIV и XV века, Годишњица Николе Чупића XIV (1894) 1-67.
- Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- *Област Бранковића опширни катастарски попис из 1455. године*, приредили Х. Хацибегић, А. Хамцић, Е. Ковачевић, Оријентални институт, Сарајево 1972.
- Петровић М.М., *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1, Епархија жичка – манастир Жича, Манастир Жича, 2004.
- Петровић М., Штавланин - Ђорђевић Љ., *Законоправило светога Саве I*, Београд, 2005.
- *Полное собрание русских летописей*, т. XVIII, Издание 2-е. Симеоновская летопись, Москва, 2007.
- *Правда Русская I - II*. Под общ. ред. акад. Б.Д. Грекова. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. I: Тексты. 1940 и Т. II: Комментарии. 1947.
- „*Πρόχειρος Νόμος*“ *Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*. codd. mss. ore nunc primum edidit, prolegomenis, annotationibus et indicibus instruxit С. Е. Zachariae, I. U. D. Heidelbergensis. Accedit commentatio de Bibliotheca Bodlejana ejusque codicibus ad jus græco romanum spectantibus, Heidelberg, 1837.
- Пуцић М., *Споменици србски I-II*, Београд 2007².
- Радојчић Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962
- *Роман о Троји и Роман о Александру Великом*, прир. Р. Маринковић, Београд 1986,
- Свети Сава, *Студенички типик*, у: Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ.2, СКЗ, Београд, 1986, 89-94.

- Соловјев А., *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд, 1926.
- Spaho F., *Turski rudarski zakoni*, GZM 1-2 (1913).
- *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272* (Liber Statutorum Civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII), prir. i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić; uvodnu studiju napisala N. Lonza), Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku 2002.
- Stojaković M., *Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Београд 1987.
- Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, Споменик Српске краљевске академије III, Београд, 1890.
- Теодосије, *Живот светог Саве*. Написао Доментијан (односно Теодосије), ед. Ђ. Даничић, Биоград 1860.
- Теодосије, *Житија*, прир.Д. Богдановић, СКЗ, Београд, 1988.
- Theophilus, *On divers arts: the foremost medieval treatise on painting, glassmaking, and metalwork*, translated from the Latin with introd. and notes by J. G. Hawthorne and C. S. Smith, New York : Dover Publications, 19792 (1st ed reprinted with new bibliography)
- Tkalčić I. K., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb, 1895
- Творогов О. В., *Материалы к истории русских хронографов Ч. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы»*, Труды Отдела древнерусской литературы, Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1983. Т. XXXVII, 188-221.
- Ћирковић С., *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића*. Увод, текст, превод и коментари, Београд 2005, САНУ, одељење друштвених наука, Извори српског права XI.
- Филозоф К., *Житије деспота Стефана Лазаревића (Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 11., Београд 1989.
- Фостиков А., *Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340 – 1342(?)) – друга половина XIV века*, ССА 13 (2014) 79-144.
- Фостиков А., *На светим водама Лима: истраживања Доњег Полимља 2014/2015*, Милешевски записи 11 (2016) (у штампи).

- Cave R. C., Coulson H. H., *A source book for medieval economic history*, Milwaukee: The Bruce Publishing Co., 1936; reprint ed., New York: Biblio & Tannen, 1965.
- Цамблак Г., *Књижевни рад у Србији*. Приредио Д. Петровић. На савремени језик превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић. Београд, Просвета, СКЗ, 1989.
- Cennino D' Andrea Cennini (14th century), *The Craftsman's Handbook*. The Italian "Il Libro dell' Arte." Translated by Daniel V. Thompson, Jr. New York: Dover Publications, Inc. 1933, by Yale University Press. <http://www.noteaccess.com/Texts/Cennini/> (24. 03. 2015.)
- Christus P., *A Goldsmith in his Shop*, 1449. The Metropolitan Museum of Art 1000 Fifth Avenue New York, New York 10028-0198. <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/459052?rpp=30&pg=1&ft=A+Goldsmith+in+his+Shop&pos=1> (24. 03. 2015)
- Cipriano Piccolpasso, *I tre libri dell' arte del vasajo, nei quali si tratta non solo la pratica, ma brevemente tutti i secreti di essa cosa che persino al di' d'oggi è stata sempre tenuta ascosta, Dallo Stabilimento tipografico*, 1857. https://books.google.rs/books?id=r2UGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (24.10.2015.)
- *Codex Ashmole 61: A Compilation of Popular Middle English Verse*, ed. G. Shuffelton, Medieval Institute Publications, Kalamazoo, Michigan, 2008. Robbins Library Digital Projects <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/shuffelton-codex-ashmole-61> (04.03.2016.)
- *Codex Manesse Heidelberger Liederhandschrift* (Cod. Pal. germ. 848), Universitätsbibliothek Heidelberg Mail. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848> (20.12.2015)
- *Codex Suprasliensis*. Project Codex Suprasliensis Inscribed on the International Register in 2007 Memory of the World. <http://csup.ilit.bas.bg/node/5> (22.07.2016)
- Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Шуица М., *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 144-155.

- Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 годов)*, т. 11, Москва, 2004.
- Whatling S., *The Corpus of Medieval Narrative Art (without date)*.
http://www.medievalart.org.uk/chartres/037_pages/Chartres_Bay037_key.htm и даље.
(17.12.2015).

Литература

- Abels R., "Trinoda Necessitas", Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England: Second Edition, ed. M. Lapidge, J. Blair, S. Keynes and D. Scragg, 2014. Blackwell ReferenceOnline:http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9780470656327_chunk_g978047065632721_ss1-28.
- Аверинцев С. С., *Золото в системе символов ранневизантийской культуры, Поэтика ранневизантийской литературы*. СПб.: Азбука-классика, 2004.
- Алексић В., *Сопоћански ужари*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш-Косовска Митровица 2007, Бањска –Косовска Митровица, 22-25 септембар 2005, 81-89.
- Алексић В. Г., *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, Београд, 2012. Докторска дисертација у рукопису, доступна на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6086/bdef:Content/get> (09.09.2015.).
- Алексић М., *Реформа српске војске у време Стефана Душана*, Војно историјски гласник 2, Београд, 2015, 9-32.
- Allen M., *Mints and Money in Medieval England*, Cambridge University Press, 2012.
- Amedoski D., Petrovic V., Garić Petrović, G., *The Koznik District (Nahiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics*, International Journal of Turkish Studies vol. 17, Nos.1&2, University of Wisconsin–Madison 2011, 1-19.
- Anzulović N., *Bibliografija Cvita Fiskovića*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006.
- Андрејић Љ., Костић С., *Прилог библиографији камен у животу, обичајима и веровањима нашег народа*, Гласник етнографског музеја, 69 (2005)

- Andrić T., *Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. Stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol.29 Prosinac 2011, 127 - 147.
- Andrić T., *Commoners' Ownership in Medieval Cities: Real- Estate Trading of Split's Craftsmen in the Mid- Fifteenth Century*, Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property, ur. I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014, 381-402.
- Andrić T., *Oprema stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku*, Spaltumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Basić, ur. I.Basić, M. Rimac, Split : Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu - Odsjek za povijest, 2014, 239-271.
- Andrić T., *Statutarna regulacija obrtničkog poslovanja u svjetlu mletačke ekonomske politike u Splitu sredinom 15. Stoljeća*, Splitski statut iz 1312. g., Povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu, ur.: Radić Ž., Trogrlić M., Meccarelli M., Steindorff L., Split : Književni krug Split ; Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu ; Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015, 471-488.
- Andrić T., *Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća*, Historijski zbornik 66-1 (Veljača 2015) 1-23.
- Анђелић П., *Преглед типологије средњовековног стаклау Босни и Херцеговини*, Средњовековно стакло на Балкану (V-XVвек). Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду, Балканолошки институт, Београд 1975, 167-176.
- Antić M., *Sociologija rada i profesionalna etika*, Građevinski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2009.
- Антоновић М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIVу XV веку*, Историјски институт, Београд 2003.
- Antović J., *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijskog arhiva Kotor, Kotor, 1993.
- Antonelli G., *Nuovo dizionario universale tecnologico o di arti e mestieri e della economia industriale e commerciante compilato dai Lenormand*, Payen [a.o.] Prima traduzione italiana, Том 2, 1833.

- Аранђеловић Лазивић Ј., *Народна ношња у Ресави*, Гласник Етнографског музеја у Београду 28-29 (1965-66) 125-152.
- Armitage D., Guldi J., *The Return of the Longue Durée: An Anglo-American Perspective*, Forthcoming (in French) in *Annales. Histoire, Sciences sociales* 69 (2014) http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/rld_annaes_revised_0.pdf.
- *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд 1980.
- Арциховский А. В., *Древнерусские миниатюры как исторический источник*, Изд-во МГУ, 1944,
- Afghah, S. M., *Economic and non-economic factors in economic development: the concepts and their differences*, Thesis Title (PhD): The Effect of non Economic Factors in Economic Development: Case Study of Iran. Thesis supervisor Barbara M. D. Smith, University of Birmingham; UK, April 1998. <http://www.pishgam.org/economics/Thesis/Chapt3.pdf>
- Аћимовић М., *О почетку српске филозофије*, Зборник МС за друштвене науке 136 (2011) 337-353.
- Бабић Г., *Друштвени положај ктитора у деспотовини*, Моравска школа и њено доба, 143-156.
- Бајаловић-Хаци-Пешић М., *Декорисана керамика Моравске Србије*, у: *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд 1980, 49-53.
- Bali T., *Sv. Demetrije Solunski i njegov kult: historiografska i naratološka analiza Čudesna sv. Demetrija*. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 44, Zagreb 2012, 143-174. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=142826 (15. 04. 2014).
- Benac A., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, 1966.
- Berk P., *Istorija i društvena teorija*, Београд 2002.
- Берк П., *Дворанин*, у: *Човек ренесансе*. Прир. Е. Гарин, Слио, Београд, 2005.
- Bezić-Božanić N., *Stanovništvo Splita u Marulićevo doba*, Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 15-1, Svibanj 1989, HAZU i Književni krug Split, 1989, 365-371.
- Bezić Božanić N., *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split, 1999.
- Bezljaj F., Snoj M., Furlan M.. *Etimološki slovar slovenskega jezika* III, p-s. Ljubljana: SAZU, Institut za slovenski jezik, 1995.

- Benyovsky I., *Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku*, Povijesni prilozi, 28 (Srpanj 2005) 23-44.
- Bešlagić Š., *Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004.
- Бикић В., *Средњовековна керамика Београда*, Археолошки институт, Београд 1994.
- Бикић В., Иванишевић В., *Словенска археологија у Србији: досадашњи резултати и правци даљих истраживања*, Works of the Sixth International Congress of Slavic Archaeology: *Problems of Slavic Archaeology*, Moscow, 1997, 166-172.
- Bikić V., *Viseći svećnjaci sa područja srednjovekovne Srbije*, Annales –Series Historia et Sociologia (Annales : anali za istrske in mediteranske študije = annali di Studi istriani e mediterranei = annals for Istrian and Mediterranean studies. Series historia et sociologia), 18 – 2, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 2008, 361–368.
<http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JNLE00Z5/5a681b60-45e6-48ad-9356-76d8ead4d83d/PDF> (01.08.2016).
- Бикић В., *Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана*, Старинар LXI (2011) 285–306.
- Bikić V., *Pottery manufacture in the Studenica Monastery: Preliminary considerations*, Старинар LXV (2015) 131-144.
- Birelli J., *Peasant Craftsmen in the Medieval Forest*, The Agricultural History Review 17 (1969)
- Birin A., *Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002)
- Бирташевић М., *Средњовековна керамика*, Београд 1970.
- Бјелетић М., *Падртине (творбени архаизам из Бучума)*, Годишњак за српски језик и књижевност 8, Ниш 2006, 39 – 43.
- Благојевић М., *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ XVI/XVII (1970) 79–86.
- Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- Благојевић М., „*Закон светога Симеона и светога Саве*“, Сава Немањић-Свети Сава, историја и предање, САНУ, Научни скупови 7, Председништво 1, Београд 1979, 129-166. Прештампано у: *Немањићи и Лазаревићи*, 191-246.

- Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура спрских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево 1992, 67-84.
- Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд : Службени лист СРЈ, 2001 (Краљево : Слово) 2001.
- Благојевић М., *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7-23 (Прештампано у: *Немањићи и Лазаревићи*, 175 -189).
- Благојевић М., *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
- Благојевић М., *Српска државност у средњем веку*, Београд, СКЗ, 2011.
- Благојевић М., *Манастирски поседи Крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Народни музеј Крушевац, Крушевац 1972, 25-48.
- Благојевић М., *Спорови око средњовековних међа*, Зборник за историју МС 71-72 (2005) 8- 28.
- Blažeka Đ., *Adaptacije germanizama u međimurskom dijalektu*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 54-1 (June 2009) 47–76.
- Blair J., Blair C., *Cooper Alloys*, ЕМI, 81-106.
- Blair J., *Purbeck Marble*, ЕМI, 41-56.
- Божанић С., *Заједничке међе и границе Дечанског и Бањског властелинства - историјско-географска анализа*, Споменица Историјског архива Срем 5 (2006) 136-150.
- Божанић С., *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007)
- Божанић С., *Обичаји и веровања Словена (V-VI век) на простору данашње Војводине*, Истраживања 18 (2007) 59-72.
- Божанић С., *Ороними у српским средњовековним повељама – њихов помен у функцији пограничног ентитета простора*, Истраживања 22 (2011) 117–130.
- Божанић С., *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива “Срем” 8 (2009) 117-127.
- Воџић-Буџанчић D., *О коџарском занату у Splitу и XVIII i почетком XIX st.*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21-1, Split, Prosinac 1980, 617-637.

- Бојанин С., *Крст у сеоском атару – сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, ИЧ 56 (2008) 311–352.
- Бојанин С., *Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд, 2011, 307-336.
- Bouras С., *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, ЕМІ II, 539-554.
- Voček V., *Praslovanština a jazykový kontakt*, Studia etymologica Brunensia 17, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- Бошковић Ђ., *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, у: Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 7-11.
- Brnardić V., *Naoružanje šibenske vojne posade sredinom 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanost Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti 26 (siječanj 2009) 59-70.
- Брмболић М., *Оруђа XIII-XVII века у средњем Поморављу*, Параћин, 1987
- Брмболић М., *Зидана пећ из манастира Намасија*, Зборник Народног музеја – серија: Археологија, вол. 17, бр. 1, Београд, 2001, 441–447.
- Бродел Ф., *Списи о историји*, Београд 1992.
- Brozović Rončević D., *What Do Names Tell Us About Our Former Occupations?*, Collegium Antropologicum 28-1 (2004) 161-170.
- Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд, 2004.
- Бубало Ђ., *Два прилога о Дечанским хрисовулама*, ССА 6 (2007) 221–231.
- Вујклић Ж., *Rimski koreni evropskog komunitarnog prava*, Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije, Knj. 1, prir. St. Lilić, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 2011, 143-155.
- Бубало Ђ., *Шта значи отрок у српским повељама?*, Зборник МС за историју 56 (1997) 19–58.
- Булић Д., Црнчевић Д., *Звук и грађење: примери акустичких судова из цркве манастира Давидовица*, ИЧ 59 (2010) 103-130.
- Булић Д., *Земља Моравице - насеља и становништво (XIV - почетак XVI века)*, Београд 2014 (докторска теза у рукопису). “E-theses“ https://phaidravg.bg.ac.rs/detail_object/o:9952?tab=0#mda (01.08.2016).

- Валов В., *Производња стакла у бугарској средњовековној престолници Велико Трново*, Средњовековно стакло на Балкану (V-XV век). Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду, Балканолошки институт, Београд 1975, 127-141.
- Van Bavel B., *Early Proto-Industrialization in the Low Countries? The Importance and Nature of Market-Oriented Non-Agricultural Activities on the Countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570*, *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 81 fasc. 4, 2003. *Histoire medievale, moderne et contemporaine - Middeleeuwse. moderne en hedendaagse geschiedenis*, 1109-1165.
http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_2003_num_81_4_4777 (17.04.2016).
- Вендина Т. И., *Средневековий человек в зеркале старославянского языка*, М.: Индрик, 2002.
- Веселиновић А., *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Филозофски факултет, Београд 1982 (магистарска теза у рукопису). Библиотека Одељења за историју, Филозофски факултет Београд: IS MR 123
- Веселиновић А., *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1—2 (1984) 7—38.
- Veselinović A., *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, *Vojno-istorijski glasnik* 1-2, Beograd 1994, 385-419.
- Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд, 1995.
- Vries J. D., *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, BRILL, 1987
- Vukanović T., *Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII-XVII v.*, Bor, 1998.
- Вуловић Б., *Лазарица. Црква св. Стефана у Крушевцу*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд, 1980, 31-42.
- Вуловић Б., *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII (1966).
- Вучо Н., *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.
- Вушковић М., *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, Браничевски гласник (2006) 51-56.

- S. Gacović, *Etimologija neslovenskih osnova u ojkonomiji Vidinskog Sandžaka XV i XVI veka*, Zaječar, 1993.
- Geddes J., *Iron*, EMI, 167-188.
- McGeer E., *Byzantine Siege. Warfare in Theory and Practice*. In: *The Medieval City Under Siege*, ed. Ivy A. Corfis, Michael Wolfe, Boydell & Brewer, 1999, 123-131.
- *Географска енциклопедија насеља Србије*, ур. С. Ђ. Стаменковић, I-IV, Београд, 2001.
- Геофизика: GEOFIZIKA-ING d.o.o: <http://www.geofizika-ing.co.rs/Galery.htm> (06.07.2015.)
- Gimpel J., *Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*, Reprint of the 1976 ed. published by Holt, Rinehart and Winston, New York, Penguin Books, 1977.
- Глигоријевић З., *Пронађена пећ из 15. века. Локалитет „Ђеране” у јагодинском селу Милошеву важно археолошко налазиште*, Политика новине и Магазини д.о.о – Београд, Политика on line, објављено: 23.06.2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Pronadjena-pec-iz-15-veka.sr.html> (23.10.215)
- Goss V.P., *A Reemerging World – Prolegomena to an Introduction to Earlier Medieval Art Between the Sava and the Drava Rivers*, *Starohrvatska prosvjeta* III/32 (2006) 91-112.
- Le Goff J., *Time, work & culture in the Middle Ages*, Translation of *Pour un autre Moyen Age: temps, travail et culture en Occident* (1977), The University of Chicago, 1980.
- Goy R. J., *Building Renaissance Venice: Patrons, Architects and Builders*, C. 1430-1500, Yale University Press, 2006.
- Grant J., Gorin S., Fleming N., *The Archaeology Coursebook. An Introduction to Themes, Sites, Methods and Skills*, 4th Edition, Routledge, 2015.
- Gravett C., *The Castles of Edward I in Wales 1277-1307*, Osprey Publishing, 2007.
- Greenberg M. L., *Common Slavic: Progress or Crisis in its Reconstruction? Notes on Recent Archaeological Challenges to Historical Linguistics*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 44–45 (2002–03) Bloomington, IN: Slavica Publishers, 197–209.

- Greenhalgh M., *Marble Past, Monumental Present: Building With Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Brill, 2009.
- Грковић М., *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, ОП II (1981) 93–100.
- Громов М. Н., Козлов Н. С., *Русская философская мысль X-XVII веков*, М.: Издательство Московского университета, 1990.
- Grujić N.: *Zidni umivaonici XV. i XVI. st. u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 23 (1999) 63–82. <https://bib.irb.hr/datoteka/60601.23-07-Grujic.pdf> (22.05.2015.)
- *Guild Emblems and Their Significance* by De Francesco G. and Smith H. G, Ciba Review 13 (September 1938), Ciba Limited, Basle, 1938, 426 -464.
- Davico M. A., *Archeologia della produzione: Le fornaci da calce in Liguria. Cogoleto*, Università degli Studi di Genova Facoltà di Lettere e Filosofia (tesi di laurea, 1994/1995) http://www.associazioneformacebianchi.org/ita/documenti/tesi/TESI_DAVICO.pdf (22.05.2015)
- Dagron G., *The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, EHB II, 393- 461
- Даль В. И., *Толковый словарь живого великорусского языка*. В 4 томах, Рипол Классик, 2006.
- Damjanović Lj., Mioč U., Bajuk-Bogdanović D., Cerović N., Marić-Stojanović M., Andrić V., Holclajtner-Antunović I., *Archaeometric Investigation of Medieval Pottery from Excavations at Novo Brdo, Serbia*, Archaeometry, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue). Article first published online: 14 JUL 2015, DOI: 10.1111/arcm.12185, нумерација према пдф, 1-21. (Archaeometry 58- 3 University of Oxford, 2016, 380-400).
- *Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen: Digitale Erschließung und Edition von Handwerkerdarstellungen des 15.-19. Jahrhunderts*, Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Deutsche Forschungsgemeinschaft, <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/index.php?do=page&mo=8> (17.12.2015.)
- Даничић Ђ., *Рјечник из старина српских*, 1-3, Биоград, 1863-1864.
- Динић М., *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, ГЛАС СКА 161 (1934) 58-97.

- Динић М. Ј., *За историју рударства*, Из српске историје средњег века, 457-668.
- Динић М. Ј., *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ћирковић-В. Ђокић, Београд, Equilibrium, 2003.
- Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIV- 1 (1971) 9–30.
- Динић-Кнежевић Д., *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
- Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.
- Dickens M., *Timurid Architecture in Semerkand, Oxus Central Asia*, 1999.
<http://www.oxuscom.com/timursam.htm> (15. 04. 2014.).
- Dodwell C. R., *Gold metallurgy in the twelfth century*, Gold Bulletin, Volume 4, Issue 3, Springer Berlin Heidelberg, 1971.
- Драшковић М., *Из привредне историје византијског Сарда у V веку*, ЗРВИ 50-1 (2013) 75-111
- Dunn K. M., *Scientific Soapmaking: The Chemistry of the Cold Process*, Clavicula Press, 2010.
- Duplančić A., *Razgraničenje između Splita i Trogira na Čiovu u 15.stoljeću*, Starohrvatska prosvjeta III/ 21, Split, 1991, 289-304.
- Ђекић Ђ., *Правни положај Саса у немањихкој држави у 13. веку*, Српске органске студије 2, 1-2, Београд, 2000, 141-154.
- Ђоковић Z., *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, ЗРВИ 40 (2003) 97-244.
- Ђорђевић Б., *Три лица традиционалне керамичке производње у Србији*, Београд, 2011.
- Ђуровић S., *Istorija i ekonomske nauke*, Трећи програм Radio Beograda Br. 2, God. III (proleće1971), Radio Beograd, 402-405.
- Edgell S., *The Sociology of Work*, 2nd ed., Sage Publications, 2012.
- Engel P., *The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895-1526*, I. B. Tauris & Co Ltd, London - New York, 2005².
- Epstein S. A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991.

- Epstein S. A., *Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion*, The Economic History Review 61-1 (2008) 155–174. doi: 10.1111/j.1468-0289.2007.00411.x
- Epstein S. A., *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Ердељан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996.
- Erdeljan J., *Studenica: An identity in marble*, Зограф 35 (2011) 93-100.
- Ercegović-Pavlović S., *Kasnoantička tradicija u srednjovjekovnim nekropolama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 12-13 No.1 (Srpanj 1980) 171-180.
- *European Proto-Industrialization: An Introductory Handbook*, ed. by S. C. Ogilvie and M. Cerman. Cambridge et al.: Cambridge University Press 1996.
- Живковић В., *Религиозност и уметност у Котору (XVI – XVI век)*, Балканолошки институт САНУ, посебна издања књ.112, Београд 2010.
- Živković P., *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (pojava građanske klase i novog plemstva)*, Tuzla, 1986.
- Живковић Т., *Словени и Ромеји*, Београд 2000.
- Живковић Т., *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, Београд 2002.
- Живковић Т., *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Жикић С., *Српски средњовековни намештај*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2007.
- Záborská M., *Reflexe geneze přemyslovské pověsti*, Západočeská univerzita v Plzni, Plzen, 2014 (diplomová práce).
- Завьялов В. И., *Библиография (кузнечного ремесла)*, Интернет-проект "История древнего ремесла". <http://www.ancientcraft.archeologia.ru/bibliography.htm> (08.01.2014.).
- Zettler A., *Spaces for servants and provendarii in Early Medieval Monasteries. The example of the virtual monastery on the Plan of Saint Gall*, Au seuil du cloître : la présence des laïcs (hôtelleries, bâtiments d'accueil, activités artisanales et de services) entre le Ve et le XIIe siècle, Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre, Hors-série 8 (2015), нумерација према пдф: mis en ligne le 30 janvier 2015, consulté le 17 janvier 2016. URL : <http://cem.revues.org/13624>; DOI : 10.4000/cem.13624.

- Зечевић Е., *Ископавање гробнице краља Владислава*, Саопштења XXII-XXIII (1990/91) 113-126.
- Зечевић Е., *Накит Новог брда*, Београд 2006.
- E. Zečević, *Glas of Novo Brdo and its Significance in the Late Medieval Glass Production*, in: *Annales of the 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 21–25 Septembre 2009, Thessaloniki, 2012, 414-419.
- Зимин Ю. А., *Кузнечно древо ремесел и производств*, Кузнечно-штамповочное производство, Обработка материалов давлением 5, ОАО "АвтоВАЗ" Московский государственный технологический университет "Станкин", 2005, 46-47.
- Зиројевић О., *Трагом Саса у Србији у XV и XVI веку*, Новопазарски зборник 11 (1987) 93-101
- Zlatar Z., *Huius... est omnis reipublicae potestas: Dubrovnik's Patrician Houses and Their Participation in Power (1440-1640)*, *Dubrovnik Annals* 6 (2002) 45-65.
- Zlatunić R., *Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike*, *Histria archaeologica* 36, Studeni 2007, Arheološki muzej Istre Pula, Pula 2007, 61-114.
- Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001.
- Ivanišević V., „Glass“ *Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima)*, In: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Eds. B. Zorn, A. Hilgner, Mainz 2010, 39-52.
- Иванић Б., *Прстење српске средњовековне властеле*, Збирка Народног музеја, Београд 1998.
- Иванов В.В., Топоров В.Н., *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука, 1974.
- Ивановић М., „Добри људи“ *Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића*, ИЧ LXIV (2015) 159–187.
- Ивановић Р., *Дечанско властелинство*, ИЧ 4 (1952–53) 173–226.
- Ивић П. – Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976.
- Ilves K., *Place names about life by the sea - an archaeological perspective on the Estonian-Swedish landscape*, *Folklore (Estonia)* 34 (2006) 87-102.
<http://www.folklore.ee/folklore/vol34/ilves.pdf> (22.03.2015)
- *Историја школа и образовања код Срба*, Историјски музеј Србије, Београд 1974.

- Janeković Römer Z., *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti*, Radovi zavoda za hrvatsku povijest 26 (1993) 27-38.
- Janeković-Römer Z., *Taj svijetli srednji vijek*, Gordogan : kulturni magazin 15-18 (2008-2009), Zagreb, 55-59. <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-55-59-Janekovic-Romer-Srednji-vijek.pdf> (08. 03. 2015.) (Примерак рада доступан и у word-у, без пагинације: http://www.academia.edu/7632177/Taj_svijetli_srednji_vijek_Those_Bright_Middle_Ages (08. 03. 2015.))
- Јанковић Ђ., *О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901 - 2001, Београд 2001, 141-161.
- Јашовић Г. М., *Топонимија села Угљара код Приштине*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 40, Косовска Митровица, 2010.
- Jireček H., *Slovanské právo v Čechách a na Moravě I. Od prvních zpráv do konce X. století*, V Praze : Bellmann, 1863.
- Јиречек К., *Историја Срба*, I-II. Превео и допунио Ј. Радоњић. Исправљено и допуњено издање, Просвета, Београд 1988.
- Каждан А. П., *Деревня и город в Византии IX-X вв*, Москва 1960.
- Кајмаковић З., *Stari grad Doboj – Konzervatorski radovi 1962. godine*, Naše starine IX (1964) 43-61.
- Калић-Мијушковић Ј, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Калић Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.
- *Karen Larsdatter's Material Culture Linkspages*, www.larsdatter.com/ (24.10.2015.)
- Katz M. B., *Occupational Classification in History*, The Journal of Interdisciplinary History 3 - 1 (Summer, 1972) 63-88. Published by: The MIT Press 1972. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/202462>
- Катић С., *Потрошни материјали у османском рударству и металургији*, ИЧ LVIII (2009) 205.
- Катић С., Катић Т., *Рудник Жезна и рударство Рогозне и Подбуковица у 16. веку*, ИЧ LIX (2010)
- Катић Т., *"Сироте куделнице" и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинства у Османском царству - на примеру Призренског санџака у 16. веку*, ИЧ 58 (2009) 209-229.

- Kenessey Z., *The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy*, *The Review of Income and Wealth : Journal of the International Association for Research in Income and Wealth* 33-4 Oxford [u.a.] : Wiley-Blackwell, 1987, 359-385.
- Кесић Ристић С., *Дечанска сцена "Полагања Христовог тела у гроб" и сахрањивање у средњовековној Србији*, *Гласник Српског Археолошког Друштва* 17 (2001) 129-136.
- Kessener P., *Stone Sawing Machines of Roman and Early Byzantine Times in the Anatolian Mediterranean*, *Adalya* 13, *The annual historical-archaeological journal of Suna & İnan KIRAÇ Research Institute on Mediterranean Civilizations*, 2010, 283–303
- Кинг М. Л., *Жена ренесансе*, у: *Човек ренесансе*. Прир.Е. Гарин, Слио, Београд, 2005.
- Кноор D., Jones G. P., *Mediaeval Mason: An Economic History of English Stone Building in the Later Middle Ages and Early Modern Times*, Manchester U.P., 1967.
- Костић К. Н., *Стара српска трговина и индустрија: студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904.
- Kostof S., *The Architect in the Middle Ages, East and West*, in: *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. S.Kostof, 1977, 59–95.
- Kovacević I., *Mit i umetnost*, *Etnološka biblioteka* knj. 18, Београд, 2006.
- Ковачевић Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, посебна издања, ССХС, *Историјски институт* књ. 4, Београд 1953.
- Ковачевић М., *Профана архитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања*, *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд, 1980, 13-28
- Ковачевић-Којић Д., *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, *Годишњак ДИ БиХ* 10 (1959) 279-296, прештампано у: *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, *Зборник ФФБ* 8-2 (1964) 525-532, прештампано у: *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.

- Ковачевић-Којић Д., *Дубровачке занатлије у средњовјековној Сребреници*, Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 25-45, прештампано у *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352-1460)*, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић - Којић Д., *Домаћи становници-дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе*, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007, 417-427.
- Ковачевић-Којић Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Београд 2007.
- Ковачевић-Којић Д., *Средњовјековна Сребреница XIV-XV вијек*, САНУ, Београд 2010.
- Ковачевић-Којић Д., *О саставу и обради племенитих метала из српских средњовјековних рудника*, ЗРВИ 50 (2013) 853–861
- Ковијанић Р., *Vita Kotoranin, neimar Dečana*, Београд, 1962
- Ковијанић Р., *Которски медаљони*, Београд. 1976.
- Колчин Б.А., *Новгородские древности. Деревянные изделия*, Свод археологических источников, Свод археологических источников (САИ) Е1-55/1, 1968.
- Колчин Б.А., *Новгородские древности. Резное дерево*. Свод археологических источников, Е1-55/2, 1971.
- D. Kooler, *Encyclopedia of Knitting, Leisure Arts*, 03.11.2011.
- Копривица М., *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш, 2012.
- Копривица М., *Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку*, БИГ II (2011) 75–89.
- Кораћ В., *Монуменална архитектура у Византији и Србији у последњем веку Византије*, 209-229.
- Кораћ В., Ђурић В.Ј., *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII век*, ЗФФБ 8-2 (1964) 561-599.
- Kosanović O., *Prilog bibliografiji objavljenih srednjovjekovnih dalmatinskih statuta te pravno-povijesnih studija o njima*, *Arhivski vjesnik* 53, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2010, 137-163.

- Крижанац М., Мркобрад Д., *Касноантичко и рановизантијско стакло са Градине у Постењу*, Зборник Музеја примењене уметности н.с. 8, Београд, 2012, 7-22.
- Крстић А., *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века*, ИЧ 52 (2005) 165-194.
- Крстић А., *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006)
- Крстић А., *Деспот Бурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, ИЧ 64 (2015) 237-252.
- *Крушевац*, ур. Љ. Ђиђић, Багдала, Крушевац 1988.
- Крушевачки зборник, Народни музеј Крушевац.
- Kukuljević Sakcinski I., *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb, 1858.
- Кулишер Ј. М., *История экономического быта Западной Европы*, 9-е изд.: Т. 1-2. - Челябинск: Социум, 2004 (1-е изд.: СПб., 1909.)
- Kulischer J., *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb, 1957.
- Kunov H., *Opšta privredna istorija III*, Beograd 1958.
- М. Kunčić, *Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 31 (Prosinac 2013), Zagreb, 2013, 77-126.
- Курбатов А. В., *Кожевенное ремесло средневековой России* : автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук, Санкт-Петербург, 2012, 1-53.   Институт истории материальной культуры РАН <http://www.archeo.ru/dissovet/avtoreferaty/avtoreferat-kurbatova-a.v> (25.07.2016.).
- Курбатов А. В., *Рабочая одежда и обувь средневековых горожан*, Археологические Вести 17, ИИМК РАН, СПб: «Дмитрий Буланин», 2011, 203-215.
- Е. Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (Košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)*, Prilozi 39 (2010) 11-30.
- Е. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
- Kurtović E., *Iz historije Bitunje u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 185-194.

- Laiou A. E., *Economic and Noneconomic Exchange*, ЕНВ II, 681-696.
- Lambert G. A., *The Taxonomy of Sweater Structures and Their Origins*, Raleigh 2002.
<http://www.lib.ncsu.edu/resolver/1840.16/174> (01.08.2016.).
- Langdon J., *Mills in the Medieval Economy England 1300-1540*, New York: Oxford University Press, 2004.
- Лапчевић Д., *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, Економист – орган друштва за социјалну и економску политику, год. 5, бр. 1 (јануар 1925), Београд 1925, 15-32.
- Laurenzi G., *Amalthea onomastica*, Том 1 (Google е-књига) 1708.
- *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према писаним изворима* (група аутора), ред. С. Мишић, Завод за уџбенике, Београд 2010.
- Lepage J.D., *Medieval Armies and Weapons in Western Europe: An Illustrated History*, McFarland & Company Incorporated Pub, 2005.
- Le Patourel H. E. J., *Documentary evidence and the medieval pottery industry*, *Medieval Archaeology* 12 (1968) 101-26.
http://archaeologydataservice.ac.uk/archiveDS/archiveDownload?t=arch-769-1/dissemination/pdf/vol12/12_101_126.pdf (10.09.2015.).
- *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, I, Zagrabiae 1969.
- *Lexicon latinitatis nederlandicae Medii Aevi* 10, ед. J.W. Fuchs, O. Weijers, Brill Archive, 1979.
- Лома А., *Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена*, Зборник МС за славистику 63, Нови Сад, 133-148.
- Лома А., *Перинтеграција ОБ->Б- као етимолошки проблем*, Јужнословенски филолог LVI (2000) 601–623.
- Лома А., *Сх. дијал. трсити 'кресати, крчитити' у словенском и индоевропском контексту*, Зборник МС за филологију и лингвистику 45, 1–2 (2002) 91–107.
- Лома А., *Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту*, Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске 4, Филозофски факултет, Нови Сад, 2004, 15–42
- Лома А., *Киљан 'пободен камен' — далматоромански остатак на тлу Црне Горе?*, Јужнословенски филолог 65 (2009) 89–99.

- Лома А., *Топонимија Бањске хрисовуље : ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именованих образаца*, САНУ, Београд, 2013.
- Лома А., *Старосрпска топономастичка грађа у Миклошичеву нацрту словенске ономастике*, MIKLOSICHIANA bicentennialia : зборник у част двестоте годишњице рођења Франца Миклошича, ур. Ј.Грковић-Мејдор, А. Лома, САНУ, Старословенски одбор, Београд, 2013, 185-228.
- Long P.O., *The Annales and the History of Technology*, Technology and Culture, 46 - 1 (Jan., 2005) 177-186. Published by: The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40060803> (08. 03. 2015.)
- Long P. O., *The Craft of Premodern European History of Technology*. Past and Future Practice, Technology and Culture 51- 3, The Johns Hopkins University Press, July 2010, 698-714.
- Lopez R. S., *The Dawn of Modern Banking*, in: *The Dawn of Modern Banking*, Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California, Los Angeles. New Haven: Yale University Press, 1979, 1-4.
- Loncao E., *Culpa e casus nella storia del diritto italiano*, Anali del seminario giuridico della R. universita di Palermo 6, Palermo : Tip. industriale, 1917.
- Lucas A. R., *Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds*, A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe, Technology and Culture, Vol. 46, No. 1 (Jan., 2005) 1-30. Published by: The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40060793> (08. 03. 2015.)
- Lučić J., *Prilog povijesti veza između Šibenika i Dubrovnika u srednjem vijeku*, Historijski zbornik 21-22 (1968-1969) 329-342.
- Lučić J., *Prilog pitanju historijske geografije*, Historijski zbornik 29-30 (1976-1977) 61-76.
- Lučić J., *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.
- Lučić J., *Gospodarsko-drustveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392-1442)*, Historijski zbornik, 38-1 (1985) 95-114.

- Лијескић Б., *Нови живот Новог Брда*, интервју са М. Поповићем. Онлајн издање Политике, петак, 11.03.2016. у 20:05 <http://www.politika.rs/scc/clanak/350900/Novi-zivot-Novog-Brda> (15.07.2016.)
- Lorger S., *Kermes, crvac - i još neka crvena bojila*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 49, 2011, 27-76.
- Magnusson R. J., *Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik 1*, Zagreb, 1908.
- Majeska G. P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks, 1984.
- Макова Е. С., *Загреб в 16 в. Из истории социально-экономических отношений в феодальном городе*, М: Изд-во МГУ, 1976.
- Максимовић Љ., *Карактер друштвене и економске структуре позновизантијског града (XIII-XV век)*, Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба, Београд, 2003, 33-74.
- Максимовић Љ., *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији*, Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба, Београд, 2003, 75-117
- Маловић-Ђукић М., *Прилог о додељивању Которског грађанства у средњем веку*, ИЧ L (2003) 53-66.
- Mänd A., *On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn*, Baltic Journal of Art History 10 (spring 2010) (Villem Raam 100) 117-138. Published by: Department of Art History of the Institute of History and Archaeology of the University of Tartu.
- Мандић К., *Из долине Кашка-Дарје у Самарканд*, Нови бехар 24, Сарајево 1928, 400-404.
- Maniatis G.C., *The Domain of Private Guilds in the Byzantine. Economy, Tenth to Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001, 339-369.
- Манојловић Николић Р., *О употреби животињских костију и рогова у средњем веку (9-13. век)*, Истраживања 23 (2012) 51-61.

- Манојловић Николић Р., *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад, 2010.
- Manuzzi G., *Vocabolario della lingua italiana 2-2*, Accademia della Crusca, Firenze, 1840.
- Маринковић Г., *Трагом старина, топонима, старих записа и натписа*, Пиротски зборник 27-28, Народна библиотека, Пирот, 2003, 159-165.
- Marković M., *The Painter Eutychios — Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 38 (2010) 9-34.
- Марковић, Н., *Исхрана у манастиру Студеници: археозолошка сведочанства*, у: Манастир Студеница, археолошка открића, ед. М. Поповић, Београд, 2015, 395-407.
- Matschke K-P., *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries*, ЕНВ II, 463-495.
- Matschke K-P., *Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth--Fifteenth Centuries*, ЕНВ II, 771-806.
- Marković S., *Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)*, Povijesni prilozi 23 (2003) 19-41.
- Megiser H., *Dictionarium quatuor linguarum videlicet, Germanicae, Latinae, Illyricae, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae*, Graz, 1592, нумерисано речима у доњем десном углу. Digital Library of Slovenia (dLib.si). Ljubljana: National and University Library (NUK).
- Medved J., *Obrtništvo grada Varaždina u xv. stoljeću*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin; br. 24, 2013., str. 423 - 456
- *Medieval copper, bronze and brass – Dinant-Namur 2014: History, archaeology and archaeometry of the production of brass, bronze and other copper alloy objects in medieval Europe (12th-16th centuries)*, 14-17 May 2014. International symposium organised by: The Public Service of Wallonia (SPW) The French National Institute for Preventive Archaeology (INRAP) The Mosan Medieval Heritage Centre (MPMM) & the Regional Cultural Centre at Dinant (CCRD). http://www.laitonmosan.org/images/Programme_International_symposium_Dinant_Mai_2014_web.pdf (14. 04. 2015.)

- *Medieval glass*, The Museum of London, website, http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/category.asp?cat_name=Medieval%20glass&cat_id=761 (27.07.2015.).
- *Medieval floor tiles*, The ceramics collection, The Museum of London, website, http://archive.museumoflondon.org.uk/ceramics/pages/subcategory.asp?subcat_id=750&subcat_name=Medieval+floor+tiles&page=8 (27.07.2015.).
- *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*. Routledge Encyclopedias of the Middle Ages 11, eds. T. F. Glick, S. Livesey, F. Wallis, Routledge 2005.
- Merchant I. J., *English Medieval glass-making technology : scientific analysis of the evidence*, PhD thesis, University of Sheffield, 1999. <http://etheses.whiterose.ac.uk/id/eprint/3464> (10. 08. 2015).
- Мијатовић Ч., *Студије за историју српске трговине XIII-ог и XIV-ог века*, Гласник СУД (1873) 189-249.
- Miller J. G., *Forging Art and Science: The Rise of Brass Instruments in Medieval Art Music as a Result of Advancing Metallurgy*, Paper, University of Arizona, 2009, без нумерације <http://www.miller-music.com/ForgingArtandScienceJGMiller.pdf> (14. 04. 2015).
- Miklosich F., *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 6. Juni 1866. Wien: Hof- und Staatsdruckerei 1866 (= Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Classe. Band 15. 2.), 73–140.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862-1865 : G. Braumueller, 1866.
- Miklosich F., *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, Wien : Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1872.
- Mikolji V., *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica, 1969.
- Милинковић М., *Нова археолошка истраживања комплекса св. Арханђела код Призрена*, Гласник САД 11 (1996) 208-224.
- Милићевић М. Ђ., *Живот Срба (Живот Срба сељака)*, Гласник СУД V (1867) 79-151.
- Милојевић М. С., *Путонис дела Праве Старе Србије II*, Београд, 1872.

- Милојевић С., *Економија у огледалу Данилових житија*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, САНУ, Београд, 1991, 156–168.
- Милутиновић Б., *Дубровчани у Трпчи до 1455. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XXI-XXII (1991-1992) 211-241.
- Миљковић Бојанић Е., *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера смедеревског санџака*, ИЧ 49 (2002) 123 – 138.
- Миљковић-Бојанић Е., *Смедеревски санџак 1476-1560*, Београд, 2004,
- Миљковић Е., А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301-309.
- Минић Д., *Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца*, Старинар XXV-XXVI (1977-78) 153-165.
- Минић Д., Вукадин О., Ђорђевић С., *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (1975) 185-198.
- Минић Д., *Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 43-47.
- Минић Д., *Цигларска пећ из Сталаћа*, Старинар XL-XLI (1989-1990) 309-315.
- Минић Д., Вукадин О., *Средњовековни Сталаћ*, Београд, 2007.
- Митић Д., *Из историје рударства средњег Понишавља*, Пиротски зборник, 2006, бр. 31 УДК 622 (497 11).
- Михаљчић Р., *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, ЗФФБ IX-1 (1967) 173-224.
- Mihaljčić R., *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd 1984.
- Mihelič D., *Latinsko-slovensko-angleška slovarska zbirka pojmov iz srednjeveških notarskih knjig*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Kamnik : Amebis ; Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010. - (Zbirka Termania) Način dostopa (URL): <http://www.termania.net/slovarji/24/latinsko-slovensko-angleska-slovarska-zbirka-pojmov-iz-srednjeveskih-notarskih-knjig>. ISBN 978-961-254-447-8(ZRC SAZU) ISBN 978-961-6474-06-1 (Amebis) 267686144
- Мишић С., *Топономастика као извор за историјску географију (пример пљеваљског краја)*, Гласник завичајног музеја Пљевља 2 (2001) 27-36

- Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003
- Мишић С., *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја 5, Пљевља, 2006, 9–17.
- Мишић С., *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Утопија:Београд 2007.
- Мишић С., *Црквине и црквешта- неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4 (2007) 297-302
- Мишић С., *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013) 39-49.
- Mišić S., *Upotreba vode u ličnoj higijeni čoveka srednjovekovne Srbije*, Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae, 32-1 (2013) 33-44.
- Мишић С., *Српска породица у позном Средњем веку*, Етноантрополошки проблеми , н . с . год . 10 св . 2 (2015) 357-381
- Мишић С., *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, у: Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, АНУ РС, Бања Лука 2015, 319-326.
- Mladenova O., *Grapes and Wine in the Balkans: An Ethno-linguistic Study*, Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1998.
- *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass I*, ed. K. H. A. Janssens, John Wiley & Sons Ltd, Oxford, UK, 2013.
- Moore N. J., *Brick*, ЕМI, 211-236.
- Моравска школа и њено доба, Београд 1972.
- Мргић-Радојчић Ј., *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд, 2002, 179-180.
- Мргић Ј., *Средњовековни човек и природа*, У: Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 163-182.
- Mrgić J., *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010) 87-101.
- Мргић Ј., *Проучавање "централних" насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Крсмановић Б., Максимовић Љ., Радић Р., Византолошки институт САНУ, Београд, 2012, 285-297.

- Mrgić J., *Rocks, Waters, and Bushes—What did the Ragusan Commune Acquire from the Bosnian King in 1399? An Environmental History Approach*, in: Man, nature and environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern times, eds. P. Štih, Ž. Zwitter, (Zbirka Zgodovinskega časopisa 48) Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2014, 52- 73.
- Мркобрад Д., Дурлић П. Е., *Археолошка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10 (1995) 83-87.
- Мркобрад Д., *Српско рударство у привреди Косова и Метохије – Средњи век*, у: Срби на Косову и Метохији, САНУ, Београд, 2005, 379–394.
- Munby J., *Wood*, EMI, 379-406.
- Munro J. H., *The ‘Proto-Industrialization’ Debate: Agriculture, Rural Handicraft Industries in Early Modern Europe, and the Transition to Modern Urban Industrialization*, Economics 303Y, The Economic History of Medieval and Early Modern Europe, Topic No. 5 [4], 1-40. Home page of John Munro, University of Toronto
<https://www.economics.utoronto.ca/wwwfiles/archives/munro5/3PROTIND2.pdf>
(21.04.2016.)
- Наследова Р. А., *Города, ремесло и торговля в поздней Византии (XIII-XV вв.)*, История Византии в трех томах. Редактор Г. Г. Литаврин, Наука, Москва 1967, 109-122.
- Недељковић Б., *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Бурђевића*, ЗФФБ 8-2 (1964)
- Nenadović S. M., *Simboli graditeljskog poziva na spomenicima u Srbiji*, Zbornik zaštite spomenika kulture 22-23 (1972-73) 33-38.
- Ненадовић С. М., *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд, 2003.
- Niermeyer J. F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus: Lexique Latin Medieval-Francais/Anglais; A Medieval Latin-French/English Dictionary*, Brill, 1976.
- Nikolić V., *O sudbini grčkog ženskog imena Irina u srpskom jeziku*, Acta onomastica II, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Praha, 2008, 264-269.
- Nikolić, E., *Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials And Building Techniques*, Archaeology and Sciences 8/2012 (2013) 19-46.

- Николић М., *The Byzantine historiography on the state of Serbian despots*, ЗРВИ 45 (2008).
- Николић М., *Византијски писци о Србији 1402-1439*, Београд 2010.
- Николић М., *Византијска аристократија у XV веку*, Филозофски факултет, Београд 2013 (докторска теза у рукопису).
<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8201/bdef:Content/get> (01.04.2016).
- Nikolić R., *Da su Srbi vešti kao i majstori iz Venecije*, Glasnik, Društva konzervatora Srbije 6, Београд 1982, 27-28.
- Новаковић С., *Село*, Београд 1965³ (1изд. СКА, Београд 1891.).
- T. Noonan, R. Kovalev, H. Sherman, *The Development and Diffusion of Glassmaking in Pre-Mongol Russia*, The Prehistory and History of Glassmaking Technology: Ceramics and Civilization, Vol. VIII, ed. P. McCray and W.D. Kingery, Westerville, OH, 1998, 293-314.
- Ogilvie S., *Rehabilitating the guilds: a reply*, The Economic History Review, 61-1 (2008) 175–182. doi: 10.1111/j.1468-0289.2007.00417.x
- Ogilvie S., *The Economics of Guilds*, The Journal of Economic Perspectives Vol. 28, No. 4 (Fall 2014) 169-192. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23973563>.
- Orel V. E., *A handbook of germanic etymology*, Leiden: Brill, 2003
- Откупщиков Ю. В., *Очерки по этимологии*. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001.
- Ousterhout R. G., *Master Builders of Byzantium*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.
- Pabst W., Kořánová R., *Prehistory of clay mineralogy – from ancient times to Agricola*, Acta Geodynamica et Geomaterialia 6- 1 (153), Institute of Rock Structures and Mechanics, Czech Academy of Sciences, 2009, 87–100.
- Padgett J., *Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282–1494*, Renaissance Quarterly, 63-2 (2010) 357-411. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/10.1086/655230>
- Павловић Д., Маринковић Р., *Живот св. Ђорђа Кратовца*, Из наше књижевности феудалног доба, Просвета, Београд, 1968.
- Павловић Д., Маринковић Р., *Јефимијина похвала кнезу Лазару*, Из наше књижевности феудалног доба, Просвета, Београд, 1968, 43-45.
- Павловић Д. Ст., *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења V (1962).

- *Пад Српске деспотовине 1459. године* : зборник радова са научног скупа, одржаног 12-14. новембра 2009. године : примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 30. јуна 2010. године, ур. М. Спремић, САНУ, Научни скупови, Књига CXXXIV, Одељење историјских наука, Књига 32, Београд 2011.
- Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка*, Београд – Приштина, 2007³.
- Parathanassiou M. K., *Metallurgy and Metalworking Techniques*, ЕНВ I, 121-127.
- Parker V. N., *Industry*, in: *The New Cambridge Modern History. Companion volume*, ed. by P. Burke, Cambridge University Press, 1979, 43-45.
- Parry R., *Episteme and Techne*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition). Edward N. Zalta (ed.), URL = [<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/episteme-techne/>](http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/episteme-techne/).
- Partington J. R., *A History of Greek Fire and Gunpowder*, JHU Press, 1960.
- Parcell S., *Four Historical Definitions of Architecture*, McGill-Queen's Press - MQUP, 11.04.2012.
- Пејовић Р., *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984.
- Петровић В., Булић Д., *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII (2009) 43-62.
- Петровић В., *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, *Наша прошлост* 12 (2011), Краљево 2011, 9-17.
- Петровић В., *Друштвена и просторна структура српских градских насеља у позном средњем веку*, Филозофски факултет, Београд 2014. (докторска теза у рукопису), Библиотека Одељења за историју, Филозофски факултет: IS DD 247.
- Петровић В., *Градски метох*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), ур. Синиша Мишић, Београд : Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, 2015 (Крушевац : Сиграф), 139-150.
- Petrović Đ., *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, *Vesnik Vojnog muzeja* 4, Београд 1957, 125-151.
- Petrović Đ., *O vatrenom oružju Dubrovnika u XIV veku*, *Vesnik Vojnog muzeja* 15 (1969) 59-96.
- Petrović Đ., *Dubrovačko oružje*, Београд, 1976.

- Ђ. Петровић, *Дубровчани и турска обућа у XV и почетком XVI века*, у: Градска култура на Балкану (XV- XIX век) 2, Београд 1988, 9-32.
- Petrović Ђ., *Od pusta do zlatoveza*, Београд, 2003.
- Petrović Ђ., *Balkansko oružje* (XII – XIX v.), Београд 2013.
- Петровић М.М., *Свети Сава на Жичком сабору 1221.године и латинска јерес*. Свети Кнез Лазар часопис рашко призренске епархије за духовни препород, Година 8, бр. 1-2 (29-30), Призрен 2000, 15-34.
- Петровић М.М., *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона*, ИЧ XLIX (2002) 27-45.
- Petrović S., *Scr. neimar 'chief architect': a Turkish Word in Slavic Guise?*, Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics (Studia etymologica Brunensia 15) (Praha) 2012, 327–334.
- Пецикоза В., *Средњовековна ковачка радионица на локалитету Вигњиште у Грачаници*, Гласник САД 23 (2007) 193-201.
- Pešorda Vardić Z., *"Pučka vlastela": Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku*, Povijesni prilozi 33 (2007) 215-236.
- Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, K. Paul, Trench, Trubner & Company, Limited, 1936.
- *Појмовник српске културе*. Пројекат у реализацији - Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала Појмовник српске културе. <http://etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/impresum.php> (27.11.2015.)
- Popplow M., *Why draw pictures of machines? The social contexts of early modern machine drawings*, Picturing machines 1400–1700, ed. by W. Lefèvre, MIT Press, 2004, 17–48
- Поповић М., *Двор владара и властеле*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд 2004. 33—58.
- Поповић М., *Београдска тврђава*, Београд, 1991.
- Поповић М., *Замак у српским земљама позног средњег века*, ЗРВИ 43 (2006), 189—207.
- Поповић С., *Крст у кругу: архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд, 1994.

- Poole A. L., *From Domesday Book to Magna Carta, 1087-1216*, Oxford University Press, 1993.
- Prak M.R., *An artisan "revolution" in late medieval and early modern Europe?*, Dutch Studies at Columbia University, Conference 04. 10. 2013, 1-30. http://dutchworld.columbia.edu/files/2013/08/ArtisansRevolution_2013-1-1.pdf (08. 03. 2015.)
- Премовић М. М., *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, Београд, 2013, докторска дисертација у рукопису, доступна на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8182/bdef:Content/get> (06.08.2016.).
- Pronk-Tiethoff S., *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, Rodopi, 2013.
- Prinzing G., *Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmeds II., und seiner Schrift "Geschicht von der Turckey"*, in: Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste, cur. N. Asutay-Effenberger – U. Rehm, Köln u. a. 2009, 59-76.
- Пурковић М., *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље, 1937.
- Пурковић М. А., *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље, 1938.
- Пурковић М., *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског Филозофског факултета IV/2, Скопље, 1940.
- Радан - Јовин М., *Студеница*, Саопштења XII (1979).
- J. Radkau, *Wood: A History*, Polity Press, 2012.
- Раднаев В. Э., *Монгольское языкознание в России в первой половине XIX в.: проблемы наследия*, РАН, 2012, 297-298.
- Radvan L., *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*, transl. by Valentin Cirdei, Brill, Boston, Leiden 2010.
- Радичевић Д., Цицковић А., *Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику*, Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, Београд: Српско археолошкодруштво; Ваљево: Завод за заштитупоменика културе, 2013, 237-248.
- Radivojević M., Rehren T., *Paint It Black: The Rise of Metallurgy in the Balkans*, Journal of Archaeological Method and Theory (2015). First online: 01 February 2015. <http://dx.doi.org/10.1007/s10816-014-9238-3>.

- Радојковић Б., *Уметничка обрада метала*, Музеј примењене уметности, Београд, 1953
- Радојковић Б., *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966
- Радојковић Б., *Накит код Срба*, Београд 1969.
- Радојковић Б., *Примењена уметност Моравске Србије*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 191-210.
- Rampazzi L., Colombini M. P., Conti C., Corti C., Lluveras-Tenorio A., Sansonetti A., Zanabon M., *Technology of Medieval Mortars: An Investigation into the Use of Organic Additives*, *Archaeometry*, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue) Article first published online: 20 JAN 2015 DOI:10.1111/arcm.12155, нумерација према пдф, 1-16 (*Archaeometry* 58- 1 University of Oxford, 2016 115–130.
- Reane P. H., *A Dictionary of English Surnames*, Psychology Press, 1991.
- Reinert S. W., *Political dimensions of Manuel II Palaiologos' 1392 marriage and coronation: some new evidence*, in: *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck*, eds. C. Sode, S. Takács, Ashgate, Aldershot, 2001, 291–303.
- Rejaie A. M., *Defining artistic identity in the Florentine Renaissance: Vasari, embedded self-portraits, and the patron's role*, Thesis (Ph.D.), University of Pittsburgh, 2006
- *Речник на презимињата кај Македонците*, том I (А-Љ), ред. Т. Стаматоски, Скопје, 1994.
- *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица Српска-Матица Хрватска, Београд, 1990².
- Ристић В., *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.
- Riché P., *Daily Life in the World of Charlemagne*. Ed. and translated by J. A. McNamara, University of Pennsylvania Press, 1978.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, JAZU, Zagreb 1880-1976.
- *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. 1., ed. C. J. Rogers, Oxford University Press, 2010.
- Roller D., *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951.

- Ромелић Ж., *Легенде о злату и друге приче*, Зборник радова Етнографског института САНУ: Теренска истраживања - поетика сусрета 27, Београд, 2012, 229-234.
- L. Rocchi, *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo: il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*, Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2007.
- Rusek Z., *O instrumentach, narzędziach, przyrządach, przyborach w językach słowiańskich*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 46, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2011, 157-174.
- *Русско-белорусский словарь*, Том 1, Кандрат Крапива, Институт мовазнајства имя Якуба Коласа "Белорусская сов. энциклопедия", 1991.
- Рыбаков Б.А., *Ремесло Древней Руси*, М.:АН СССР, 1948.
- Савић В., *Крушедолска Библија као извор старе лексике*, Зборник МС за филологију и лингвистику LIII- 1 (2010) 93–121.
- Sainsbury V. A., *Reusing, Repairing, Remelting. Reconsidering ancient glass recycling and what that means for material analyses*. NARNIA 2014 Poster.
- Samuelson P. A., Nordhaus W. D., *Economics*, 19th ed., McGraw-Hill/Irwin, New York, 2010.
- Sander S K., *Urban Elites in the Venetian Commonwealth. Social and Economic Mobility in early modern Dalmatia (Zadar/Zara, 1540 to 1570)*, Dissertation, 2011, University of Graz, Faculty of Arts. Zurich Open Repository and Archive. Permanent URL: <http://dx.doi.org/10.5167/uzh-56706> (25.07.2016).
- Sansovino, Francesco, *Le Istituzioni imperiali del sacratissimo prencipe Giustiniano Cesare Augusto, tradotte in volgare da M. Francesco Sansovino...* [Texte imprimé] In Venezia, l'anno 1552, ed in Napoli 1719, a spese di M. L. Muzio In Venezia, l'anno 1552, ed in Napoli 1719, a spese di M. L. Muzio
- Сванидзе А. А., *Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV-XV вв.)*, М.: Наука, 1967.
- Сванидзе А. А., *Деревенские ремёсла в средневековой Европе*, Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». — М.: Высшая школа, 1985.
- Sennet R., *The craftsman*, New Haven: Yale University Press, 2008.

- *Serçe Limani*, The Glass of an Eleventh-Century Shipwreck Vol 2. By George Bass, Berta Lledo, Sheila Matthews, and Robert H. Brill, Ed Rachal Foundation Nautical Archaeology Series, 2009.
- Симић В., *Резање мермера у Студеници и Чемерном*, Гласник Етнографског музеја 19, Београд, 1956, 273-290.
- Симић В., *Рудници злата у средњовековној Србији према савременом познавању наших рудишта*, *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja*, књига 19, серија А, Београд, 1961.
- Simić V., *Rударство гвоžда у Кораоничкој области*, *Rudarski glasnik* 14-2 (1975), separat.
- Simić V., *Staro rudarstvo гвоžда Golije, Troglava, Čemerna, Rogozne, Gluhe Vasi, i Kuršumlje*, *Rudarski glasnik* 14-3 (1975) separat.
- Simić V., *Rударство гвоžда у Podrinju, ibarskom Kolašinu, Metohiji, Drenici i novobrdskoj области*, *Rudarski glasnik* 14-4 (1975) separat.
- Симић В., *Рударство и прерада гвожђа у топономастици и терминологији власинског краја*, ОП I (1980) 87-96.
- Симић В., *Надо и плавити, термини наше старе производње гвожђа*, ОП II (1981) 143-150.
- Симић В., *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд, 1988.
- W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, London. John Murray: printed by Spottiswoode and Co., New-Street Square and Parliament Street. In the article on Soranus, we find: "at this present time (1848)" and this date seems to reflect the dates of works cited. 1873 - probably the printing date. Perseus ,Department of the Classics, Tufts University. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0104%3Aalphabetic+letter%3DP%3Aentry+group%3D17%3Aentry%3Dpetrus-bio-18>
- *Словенска митологија*. Енциклопедијски речник, ур. С. М Толстој, Љ. Раденковић, Београд, 2001.
- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I- III, Zagreb, 1971-74.
- *Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.)*, Гл. ред. Р. И. Аванесов, АН СССР. Ин-т рус. яз., Москва 1988 (т.1) - и даље излази.

- *Словарь русского языка XI–XVII*, Москва, «Наука», 1975 - и даље излази. Подготовлен Института русского языка им. В. В. Виноградова – РАН: Наука, Москва.
- *Словарь русского языка XVIII века* — Л.: Наука, 1984 - и даље излази.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. [Elektronski vir] izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti [in] Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU ; avtorji in sodelavci Anton Bajec ... [et al.]. - El. knjiga. - Ljubljana : Založba ZRC, 2000 Način dostopa (URL): <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>
- *Словарь церковно-славянского и русского языка*. Т. IV: P-V. СПб.: Императорская Академия Наук, 1847, Т. II: З-Н., СПб.: Императорская Академия Наук, 1847.
- Smith M. E., *Peasant mobility, local migration and premodern urbanization*, World Archaeology 46- 4, Routledge, 2014, 516-533.
- Соловјев А., *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва III, Скопско научно друштво, Скопље, 1928, 29-33.
- Соловјев А., *Правни положај сељака и занатлије у средњем веку*, Просветни гласник, 59, 3-4 Београд, 1943, 82-92.
- Sodini J.-P., *Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries*, ЕНВ I, 129-146.
- Sorokin P., *Social mobility*, New York and London, 1927, reprint: Taylor & Francis, 1998.
- Soulis G. C., *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 141-165. <http://www.jstor.org/stable/1291178> (22.03.2015)
- Spengler J. J., *Economic Factors in Economic Development*, *The American Economic Review* Vol. 47, No. 2, *Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association* (May, 1957) 42-56. Published by: American Economic Association. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1831575> (30.12.2014)
- Спремић М., *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Народни музеј Крушевац, Крушевац 1972, 9-24.

- Спремић М., *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, ЗФФБ XIII/1 (1976) 85-102 (прештампано у Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 205-225)
- Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994.
- Spufford P., *The Mint Buildings of Medieval Europe*. In: XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003: actas-proceedings-actes, Ministerio de Cultura, 2005.
- *Средњовековно стакло на Балкану (V-XV век)*. Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду, Балканолошки институт, Београд 1975, 197-231.
- Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т 1, СПб, 1893; т. 2, СПб, 1902, т 3. СПб, 1912.
- Срејовић Д., *Дијалог човека са каменом*, Човек и камен, 92-121.
- Staley E., *The Guilds of Florence*, London, 1906.
- Станић В., *Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности*, Синтезис, часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност I-1, Београд, 2009, 203-217. <http://www.sintezis.org/wp-content/uploads/2010/06/Francuska-istoriografija-u-XX-veku.pdf> (30.12.2014).
- Стародубцев Т., *Сликари задужбина Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 349-391.
- Стевовић И., *Архитектура моравске школе: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, ЗРВИ 43 (2006) 231-253.
- Стефановић Караџић В., *Lexicon serbico-germanico-latinum*, Беч, 1852 (II допуњено издање)
- Стипчевић Н., *Стргунци = стригунци*, Јужнословенски филолог LX (2004) 11–14.
- Стјепчевић И., Ковијанић Р., *Вита Трифунов Которанин, неимар Дечана*, Историјски записи XI, 1-2, Цетиње, 1955, 95-114.
- Stojanović M., *Sbirka hrvatskih narodnih posloviceh i riečih* (Sbirka narodnih posloviceh, riečih i izrazah), Zagreb 1866. <https://books.google.rs/books?id=WWQAAAAcAAJ&dq=Sbirka%20hrvatskih%20narodnih%20posloviceh%20i%20rie%20C4%8Dih&pg=PP5#v=onepage&q=Sbirka%20hrvatskih%20narodnih%20posloviceh%20i%20rie%20C4%8Dih&f=false> (16.12.2014)

- Суботић Г., *Долац и Чабући*, Београд 2012.
- Summerson H., *Counterfeiters, forgers and felons in English courts, 1200-1400*, In: *Expectations of the Law in the Middle Ages*, Ed. by: Musson, A., Boydell & Brewer Ltd, 2001,
- *She Is Everywhere!:* An Anthology of Writings in Womanist/Feminist Spirituality, Том 3, ed. Mary Saracino; Mary Beth Moser, iUniverse, 2012.
- Scarponi A. S., *Fornaci da calce di epoca romana e medievale in territorio capenate* (2014). The Journal of Fasti Online (ISSN 1828-3179). Published by the Associazione Internazionale di Archeologia Classica, FastiOnline documents & research (301). pp. 1-18. www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2013-301.pdf. (22.05.2015).
- Scrutton T. E., *The influence of the Roman law on the law of England*. Being the Yorke prize essay of the University of Cambridge for the year 1884, Cambridge : University press, 1885.
- Тадић М., Гаврић Г, *Оријентација средњовековних српских цркава моравске школе*, Гласник Српског географског друштва ХСII- 1 (2012) 185–202.
- Тадић М., *Цркве рашке школе – монументални оријентир* (*математичкогеографски поглед на оријентацију цркава рашке школе*), Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду, LX (2012) 193-204.
- Tadic M., *Orientation of the Serbian Monastery Studenica Churches*, Publications of the Astronomical Observatory of Belgrade 91 (2012) 315-320.
- Тадић М., *Оријентација најзнаменитијих средњовековних цркава у АП Косову и Метохији (Република Србија)*, Зборник радова Конференције Развој астрономије код Срба, VII, Београд 18-22.април 2012, ур.М. С. Димитријевић, Београд, 2014, 1067-1081.
- Tartalja H., *O kemijskoj djelatnosti kod Južnih Slavena do XVIII stoljeća*, Rasprave i građa za povijest nauka 1, Institut za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih nauka, JAZU, 1963.
- Тихомиров М.Н., *Древнерусские города*, Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956.
- Тихомиров М.Н., *Пособие для изучения Русской Правды*, М.: Издательство Московского Университета, 1953.

- Тодић Б., *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења XXII-XXIII (1990/91) 25-40.
- Тодић Б., *Бањско злато - последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш-Косовска Митровица 2007, 163-174.
- Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Томовић Г., *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 7-17.
- Томовић Г., *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Бања Лука, 2005, 165 – 184.
- Томовић Г., *Властелинство манастира светог Стефана у Бањској*, у: БХ II, 195–249.
- Томовић Г., *Затрнавска жупа*, Косовско - метохијски зборник 2, САНУ, Београд 1998, 1- 11.
- Topić N., Bogdanović Radović I., Fazinić S., Skoko Ž.; *Analysis of Medieval and Post-Medieval Glass Fragments from the Dubrovnik Region*, Archaeometry, Early View (Online Version of Record published before inclusion in an issue) Article first published online: 14 JUL 2015 DOI: 10.1111/arcm.12191, нумерација према пдф. 1-19.
- Тошић Г., *Средњовековне некрополе на западном Копанику*, Гласник САД 12 (1996).
- Тошић Г., Трифуновић М., Филипивић М., *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу*, Гласник САД 15-16 (1999-2000) 175-184.
- Тошић Г., Тадић М., *Хиландарски монах Лазар - први српски часовничар*, Каленић Издавачка установа епархије шумадијске, 2004.
- Тошић Ђ., *Уговор о закупу рударских постројења у мјесту Жеравице*, Мешовита грађа XXVII (2006) 141-149.
- Тријић В., *О сокалницима*, Прилози за КЈИФ, 68-69/1-4 (2002-2003) 3-28.
- Трубачев О. Н., *Ремесленна терминологија в славянских языках*, Труды по этимологии. Слово. История. Культура, Том 3, Москва, 2008, 391-799.

- Thaller L., *Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći*, Narodna starina, nepovremeni časopis časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena Vol. 8 No. 19 (Zagreb, 1929) 5.
- *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire, Vol. 2: Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. Edward Miller, Cynthia Postan, and M. M. Postan. 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- The Medieval Horse and Its Equipment, C.1150-c.1450*, ed. J. Clark, Boydell Press, 2004.
- *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. 1., ed. C. J. Rogers, Oxford University Press, 2010.
- *The Plan of St. Gall*, Codex Sangallensis 1092, Published by the UCLA Digital Library. Copyright 2012 by University of California Los Angeles, University of Virginia, and University of Vienna. <http://www.stgallplan.org/index.html> (01.04.2015.).
- Turnau I. , *Knitting Craft in Europe from the Thirteenth to the Eighteenth Century*, The Bulletin of the Needle and Bobbin Club, Vol. 65 (1982) 20-42. https://www.cs.arizona.edu/patterns/weaving/articles/nb82_knt.pdf (01.04.2015.).
- Ћирковић С., *Писменост и образовање у средњовековној Србији*, у: Историја школа и образовања, 9-30 (прештампано у: РВД, 396-422)
- Ћирковић С., *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, РВД, 56-78. Прештампано из: Ристић М.- Ћирковић С.- Кораћ В., *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989, 1-24 (С. Ћирковић).
- Ћирковић С., *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеоба Срба. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 37–46.
- Ћирковић С., *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995) 13-23.
- Ћирковић С., *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, ИЧ LVI (2008) 21-37.
- Ћоровић-Љубинковић М., *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.
- Ћоровић М., *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, У: Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 123-142.

- Тук Р., *Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 21-30.
- Удаљцов А. Д., Космински Ј. А., Вајнштајн О. Л., *Историја средњег века*, Београд 1950.
- Ферјанчић Б., *Крушевац и околина до 1371. године*, у: *Крушевац кроз векове*, Народни музеј Крушевац, Крушевац 1972, 3-8.
- Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Зборник Социјална структура српских градских насеља (XII- XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 51-65.
- Filipi G., *Istrorumunjske etimologije*. Knjiga 3: Zoonimi: poljske i šumske životinje; mikonimi; bačvarska terminologija, Pula, 2008.
- Filipovic Milenko S., *Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama*, Godišnjak XXXI, knj. 29, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2000, 5-36. (Први пут обј. на немачком: *Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern*, Südost-Forschungen 22, Munchen 1963, 192-233.).
- Fisković C., *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta III-1 (Lipanj 1949), Split, 1949, 143 – 249.
- Fisković C., *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947.
- Fisković C., *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955.
- Fisković C., *Dubrovački i primorski graditelji XIII – XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Peristil, zbornik radova za povijest umjetnosti, 5, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1962, 36–44.
- Fisković C., *Dalmatinski majstori XIII-XVI stoljeća u Srbiji*, Eseji, Split, 1982, 102–183.
- Fischel W. J., *Ibn Khaldūn and Tamerlane: Their Historic Meeting in Damascus, 1401 A.d. (803 A. H.) A Study Based on Arabic Manuscripts of Ibn Khaldūn's "Autobiography"*, University of California Press, 1952.
- Fleming P., *Women in Bristol, 1373-1660*. In: *Women and the City: Bristol, 1373-2000*, ed. Dresser M., Bristol: Redcliffe Press, 2016, 15-44. Available from: <http://eprints.uwe.ac.uk/28086>

- Flohr M., *The World of the Fullo: Work, Economy, and Society in Roman Italy*, OUP Oxford, 30.05.2013.
- Fort G. F., *Derivation of the word "mason"*, Voice of masonry and family magazine. v.14 (1876), 282-284, Chicago (<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015076509721;view=1up;seq=312>)
- Francois V., Spieser J-M., *Pottery and Glass in Byzantium*, EMI II, 596-598.
- Franceschi F., *The Rituals of the Guilds. Examples from Tuscan Cities (Thirteenth to Sixteenth Centuries)*, in Late Medieval and Early Modern Ritual. Studies in Italian Urban Culture, ed. by S. Cohn Jr, M. Fantoni, F. Franceschi, F. Ricciardelli, Turnhout, Brepols, 2013, 65-92.
- Foretić V., *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb, 1940.
- Фостиков А., *Жена - између врлине и греха*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д.Поповић, Београд : Слио, 2004, 323-366.
- Фостиков А., *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15.веку. Прилог проучавању занатства у средњовековној Србији*, у: Моравска Србија. Историја-култура-уметност, Крушевац : Историјски архив ; Београд : Одељење за историју Филозофског факултета, 2007, 231–248.
- Фостиков А., *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012) 105–126.
- Фостиков А., *Извештај са историјско-географског рекогносцирања Пријепоља и околине*, Милешевски записи 9 (2012).
- Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, БИГ 4 (2013) 51–69.
- Фостиков А., *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), ур. Синиша Мишић, Београд : Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, 2015 (Крушевац : Сиграф), 165–185.
- Фостиков А., Петровић В., *Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији*, БИГ 5 (2014) 59-69.
- Фостиков А., *Прилог „Лексикону српског средњег века“. О јарини, клашњама, окроју и испорку*, БИГ (у штампи).

- Freestone I.C., *Theophilus and the composition of medieval glass*, in *Materials Issues in Art and Archaeology III. Materials Research Society Symposium Proceedings*, eds. Vandiver, P.B., Druzik, J.R., Wheeler, G.S., and Freestone, I.C., Volume 267, 1992, 739 -746.
- Freestone I.C., Hughes M. J., Stapleto C. P., *The Composition and Production of Anglo-Saxon Glass*, *Catalogue of Anglo-Saxon Glass in the British Museum*, Vera I. Evison, ed. by S. Marzinzik with contributions from I. C. Freestone, M.J. Hughes and C. P. Stapleton, British Museum Research Publication No. 167, 2008, 29-46.
- Han V., *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji : od XIII do XIX stoljeća*, Beograd, 1960.
- В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV-XVI век)*, Београд 1979.
- В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XVI—XVIII вијек*, Нови Сад, 1966.
- Hanagan M., *Artisan and Skilled Worker: The Problem of Definition*, *International Labor and Working-Class History* 12 (Nov., 1977) 28-31, Cambridge University Press. Article Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/27671221>.
- Haramija P., Njavro Đ., *Zlato - zašto je vrijedno?*, *Obnovljeni život, Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 67- 4, Zagreb, 2012, 459-476.
- Henderson J., *The Science and Archaeology of Materials: An Investigation of Inorganic Materials*, Routledge 2000, Routledge, 15.04.2013.
- Hendy M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy C.300-1450*, Cambridge University Press. 2008.
- Hilje E., *Zadarski protomajstor Andrija Desin*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, Split, 1994, 85-109.
- Hilje E., *Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe*, *Ars Adriatica* 3 (Prosinac 2013), Zadar, 135-158.
- Houston R., Snell K. D. M., *Proto-industrialization? Cottage. Industry, Social Change, and Industrial Revolution*, *The Historical Journal*, 27 - 2 (Jun., 1984) 473-492. Published by: Cambridge University Press. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2639188> (17. 04. 2016.).
- Hoffiller V., *Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10-1 (1909) 107-119.

- Храбак Б., *Београд као пристаниште и бродоградилнице у XV, XVI и XVII веку*, Годишњак града Београда V, Београд 1958, 27-54.
- Храбак Б., *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*, Гласник Музеја Косова и Метохије 11 (1962) 135-150.
- Храбак Б., *Занатлије на Косову 1389-1455*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 13, Пријеполје, 1990, 207-216.
- Храбак Б., *Босански и Банатски бакар у трговачком промету XIV-XVIII века*, Истраживања 20 (2009) 283-290.
- В. Храбак, *Arbanaško drvo u Dubrovniku*, Historijski zbornik 37 (1984) 61-86.
- Homer R. F., *Tin, Lead Pewter*, EMI, 57-80.
- Horne H.P., *Alessandro Filipepi commonly called Sandro Botticelli, Painter of Florence*, London, 1908 (reprinted and Italian translation with addenda edited by C. Caneva and G. Giusti in H.P. Horne, Botticelli, Florence, 1986).
- Hoselitz B. F., *Noneconomic Factors in Economic Development*, The American Economic Review Vol. 47, No. 2, Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1957) 28-41. Published by: American Economic Association. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1831574>
- Hueglin S, *Medieval Mortar Mixers Revisited : Basle and Beyond*, ZAM - Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 39, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2011, 189-
- Campbell M., *Gold, Silver and Precious Stones*, EMI, 107-166.
- M. Carlson, *Some Historical Shoemaking Texts*, Revision 29 September 2005, I. Marc Carlson's Homepage, <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/histshoe/index.htm> (25.07.2016.).
- M. Carlson, *Footwear of the Middle Ages*, Copyright © 1996, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005. I. Marc Carlson's Homepage, <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/shoe/SHOEHOME.HTM> (25.07.2016.).
- Carocci S., *Social Mobility and the Middle Ages, Continuity and Change. A journal of social structure, law and demography in past societies* 26 (2011) 367–404. ISSN: 0268-4160.
- Castelnovo E., *The Artist*, in: *Medieval Callings*, ed. J. Le Goff, University of Chicago Press, 1990, 211-240.

- Clark G., *Animals and Animal Products in Medieval Italy: A Discussion of Archaeological and Historical Methodology*, Papers of the British School at Rome, 57 (1989) 152-171. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40310901>
- Clark G., Cummins N., Hao Y., Vidal D. D., *Surnames: A New Source for the History of Social Mobility*, Explorations in Economic History 55 (January 2015) 3-24. ISSN 0014-4983.
- Цветковић Б., *Два средњовековна мача из Завичајног музеја у Јагодини*, Старица 59 (2009) 237–246.
- Cotterell В., Kamminga J., *Mechanics of Pre-industrial Technology: An Introduction to the Mechanics of Ancient and Traditional Material Culture*, Cambridge University Press, 1992.
- G. G. Coulton, *Medieval Panorama: The English Scene from Conquest to Reformation*, Cambridge University Press, 2010 (прво изд. 1938).
- Цуњак М., *Смедеревска тврђава - новија истраживања*, Смедерево, 1998.
- Цуњак М., *Неке сличности између Крушевца и Смедевског града и утицај сталаћко-крушевачке керамике на смедеревску керамичку производњу*, Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац-Београд 2001.
- Цуњак М., *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево, 2001.
- Цурк Ф., *О Јефимијиним везу*, Зборник радова међународног научног симпозијума Ниш и Византија III, Ниш, 2005, 435-466.
- Curta F., *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?* In: *Civitas Divino-Humana*. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. Ed. by T. Stepanov and V. Vachkova, Sofia: Centър за izsledvaniia na bълgarite Tangra TanNakRa IK, 2004, 513-550.
- Curta F., *The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian)*, East Central Europe/L'Europe du Centre-Est 31-1 (2004), 125-148.
- Curta F., *The making of the Slavs: Slavic ethnogenesis revisited*, In MESS and RAMSES II, Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 7, Zupanic's Collection, 28, Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2008, 277-307.

- Curtis Th., *The London encyclopaedia, or, Universal dictionary of science, art, literature, and practical mechanics*, by the orig. ed. of the Encyclopaedia metropolitan II, London. 1839.
- Chance E., Colvin C., Cooper J., Day C J., Hassall T. G., Jessup M., Selwyn N., '*Craft Guilds*', in *A History of the County of Oxford: Volume 4, the City of Oxford*, ed. Alan Crossley and C R Elrington (London, 1979) 312-327 <http://www.british-history.ac.uk/vch/oxon/vol4/pp312-327> (html) (29. 01. 2016).
- Cheng-chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, University Press of America, 2004.
- Cherry J., *Pottery and tile*, EMI, 189-210.
- Cherry J., *Leather*, EMI, 295-318.
- Чајкановић В., *Да ли су стари Срби знали за идоле?*, у : *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 46-57.
- Чанак Медић М., *Дело мраморника Светога Саве у Жичи*, Спаљивање моштију Светога Саве : 1594-1994 : зборник радова, Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997 [тј.] 1998 (Београд : Штампарија Српске патријаршије), 113–131.
- *Човек и камен*, ур. Д. Срејовић, САНУ, Београд, 1990.
- Шаkota М., *Дечанска ризница*, Београд, 1984.
- Шастел А., *Уметник*; у: *Човек ренесансе*. Приредио Е. Гарин, Слио, Београд, 2005.
- Shatzmiller M., *Labour in the Medieval Islamic World*. Arab History and Civilization: Studies and Texts 4, E. J. Brill, Leiden, 1994.
- Šebečić B., *O trgovini bitumenom u Dalmaciji od XIII do XVIII. stoljeća*, Rudarsko-geološko-naftni zbornik, 8, Zagreb 1996, 129-138.
- Šestan I., *Tradicijski zanati. O problemima etnološkog definiranja «jasnog pojma»*, Etnološka istraživanja 11, Etnografski muzej, Zagreb, 2006, 111-121, engleski 123-134.
- Šimić M., *Jezik boljunskih natpisa*, Stolačko kulturno proljeće 1, 2007, 175-188 http://www.croatianhistory.net/etf/boljuni_m_simic.pdf без нумерације, нумерација према пдф. (28.07.2015)

- Šimunović P., *Zemljopisna imena kao spomenička baština materijalne i duhovne kulture*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 8-9, Zagreb, 1982-1983, 231-252.
- Šimunović P., *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb, 2009.
- Шиц Ј., *Географска терминологија српскохрватског језика*. Са немачког превео А. Лома, Дечије новине, Вукова задужбина, Матица Српска: Горњи Милановац-Београд, 1994.
- Škaljić A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, "Svjetlost" Izdavačko Preduzeće, Sarajevo, 1966.
- Шкриванић Г. А., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- Шкриванић Г.А., *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Весник Војног музеја 4 (1957) 295-301.
- Шкриванић Г., *Властелинство великог челника Радича*, ИЧ 20 (1973) 125-138.
- Štih P., *Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami. Problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih*, Zgodovinski časopis 66-3/4 (146) (2012) 306–343.
- Шуица М., *Немирно доба српског средњег века*, Београд : Службени лист СРЈ, 2000.
- Шуица М., *Приповести о српско-турским окршајима и «страх од Турака» 1386. године*, ИЧ (2006) 93-121.
- Шупут М., *Мраморници у Жичи*, Зборник за ликовне уметности МС 20 (1985) 157-160.
- Schoenfeld E. J., *Anglo-Saxon Burhs and Continental Burgen: Early Medieval Fortifications in Constitutional Perspective*, The Haskins Society Journal 6 (1994) 49-66. Studies in Medieval History, ed. by Robert B. Patterson, ISBN: 9780851156040, Boydell & Brewer, Imprint: Boydell Press <http://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a146755.pdf>.
- Wallerstein I. M., *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*, 2nd ed., with a new preface, Temple University Press, 2001.
- Wallerstein I., *Braudel on the Longue Durée: Problems of Conceptual Translation*, Review (Fernand Braudel Center) Vol. 32, No. 2, COMMEMORATING THE

- LONGUE DURÉE (2009) 155-170. Published by: Research Foundation of SUNY.
Article Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40647703>
- Walton P., *Textiles*, EMI, 319-354.
  - M. Wenzel, *Analysis of some glass from Hercegovina*, Средњовековно стакло на Балкану (V-XVвек). Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22 до 24 априла 1974, у Београду, Балканолошки институт, Београд 1975, 197-231.
  - Wiesław B., *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji*, Зборник за филологију и лингвистику МС XXV -2 (1982) 7-20.
  - Wiesław B., *Czakawske studia leksykalne : dziedzictwo prasłowiańskie w słownictwie czakawskim*, Warszawa, 1999.
  - Winter Z., *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV.věku*, Praha 1906.
  - Whitney E., *Paradise Restored. The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*, Transactions of the American Philosophical Society Vol. 80, No. 1 (1990) 1-169. Published by: American Philosophical Society. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1006521> (11.03.2015.)
  - Wolfe M., *The Concept of Economic Sectors*, The Quarterly Journal of Economics 69-3 (Aug. 1955), Oxford University Press, 1955, 402-420.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођена је 20. маја 1975. у Београду, где је стекла основно и средње образовање. Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју, завршила је 2001. године дипломским радом *Наследници краља Вукашина*. На истом факултету и Одељењу уписала је докторске студије и пријавила тему дисертације под насловом *Занатство у средњовековној Србији*. У Историјском институту ради од 2002. године, прво у звању истраживача приправника, а затим истраживача сарадника. У склопу рада у Историјском институту била је ангажована на пројектима: *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* (2006–2010) и *Средњовековне српске земље (13–15. век) : политички, привредни, друштвени и правни процеси* (2011–). Као сарадник је ангажована у оквиру пројеката на Филозофском факултету у Београду (*Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14 – 15 век)* (2011–)), а један је и од сарадника Матице српске (на пројекту *Српски биографски речник*), Академије наука и умјетности Републике Српске (на пројектима *Енциклопедија Републике Српске* и *Грађа о прошлости Босне*), а учествује у изради *Српске енциклопедије Српске академије наука и уметности*. Учествовала је на више научних скупова и трибина у Србији. Закључно са половином 2016. године објавила је 30 самосталних и 20 коауторских радова у научним часописима и зборницима, као и више енциклопедијских одредница, приказа, библиографија и превода. Учествовала је и у реализацији неколико пројеката из области историјске географије и употребе модерних технологија у истраживању историје, а до половине 2016, учесница је и 11 теренских историјско географских истраживања, на територији Србије, Црне Горе, Босне и Републике Српске.

Области истраживања: историја српског народа средњем веку, историја средњовековне Босне, историја средњовековне привреде, студије рода и пола, помоћне историјске науке, дигитална хуманистика.

Језици: енглески, италијански, латински, старословенски.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Александра Фостиков

Број индекса 5i070099

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Занатство у средњовековној Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 22. 08. 2016. године

Aleksandra Fostikova

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Александра Фостиков

Број индекса 5i070099

Студијски програм _____

Наслов рада Занатство у средњовековној Србији

Ментор проф. др Синиша Мишић

Потписана Александра Фостиков

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 22. 08. 2016. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Занатство у средњовековној Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 22. 08. 2016. године

